

ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟ ΒΗΜΑ

- **Στ. Μπάλιας** : Ο εκσυγχρονισμός της ελληνικής διοίκησης
- **Θ. Αλεξίου** : Ορθοδοξία, άτομο και κοινότητα
- **Αντ. Γεωργούλας** : Διαφοροποίηση και συλλογική ταυτότητα
- **Γ. Παπαδάτος** : Παράμετροι επανένταξης παλινοστούντων μεταναστών και πολιτικών προσφύγων
- **Β. Kumar-Κ. Τερζίδης** : Γερμανικές επιχειρήσεις στην Ελλάδα. Κίνητρα. Στρατηγική, Μάνατζμεντ
- **Α. Ανδρούσου-Ευ. Κούρη** : Οικογένεια, γλώσσα και ταυτότητα
- **Μ. Παραδείση** : Η πολιτική στις κωμωδίες του ελληνικού θεάτρου και κινηματογράφου
- **Α. Αθανασούλα-Ρέπα** : Αξιολόγηση του προγράμματος εισαγωγικής επιμόρφωσης: Τα ΠΕΚ Αθηνών
- **Χ. Σολωμονίδου-Ε. Σταυρίδου** : Οιχημικές ουσίες και ο σύγχρονος άνθρωπος
- **Βιβλιογραφία** : Το γυναικείο ζήτημα
- **Βιβλιοκριτικές**

ΤΟ ΒΗΜΑ
ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
τριμηνιαία επιστημονική επιθεώρηση

ΤΟΜΟΣ Ε΄

Τεύχος 17

18/3/96

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

SOCIAL SCIENCE TRIBUNE

Περιεχόμενα

* Στ. Μπάλιας: Ο εκσυγχρονισμός της ελληνικής διοίκησης: κουλτούρα και θεσμοποίηση	5
✓ Θ. Αλεξίου: Ορθοδοξία, άτομο και κοινότητα: συγκριτική θεώρηση ορθοδοξίας και προτεσταντισμού	33
Αντ. Γεωργούλας: Διαφοροποίηση και συλλογικές ταυτότητες: Υποθέσεις για την κατασκευή των ομάδων ένταξης στις σύγχρονες κοινωνίες	67
Γ. Παπαδάτος: Κοινωνικές και ψυχολογικές παράμετροι επανένταξης παλιννοστούντων μεταναστών και πολιτικών προσφύγων	101
✓ Β. Kumar - Κ. Τερζίδης: Γερμανικές επιχειρήσεις στην Ελλάδα. Μια εμπειρική έρευνα αναφορικά με τα κίνητρα, τη στρατηγική και το Μάνατζμεντ	119
Α. Ανδρούσου - Ευ. Κούρτη: Οικογένεια, γλώσσα, ταυτότητα: Εμπειρική έρευνα σε δίγλωσσα παιδιά	143
Μ. Παραδείση: Η πολιτική ως σύμπτωμα στις κωμωδίες του ελληνικού θεάτρου και κινηματογράφου	163

✓ A. Αθανασούλα-Ρέπα: Αξιολόγηση προγράμματος εισαγωγικής επιμόρφωσης. Η περίπτωση του περιφερειακού επιμορφωτικού κέντρου (ΠΕΚ) Αθηνών	175
Χ. Σολωμονίδου - Ε. Σταυρίδου: Οι χημικές ουσίες, το περιβάλλον και ο σύγχρονος πολίτης	197
Βιβλιογραφία: Ελληνική βιβλιογραφία για το γυναικείο ζήτημα: Μια προσπάθεια καταγραφής από το 1970 μέχρι σήμερα	209
Βιβλιοκριτικές:	217
Περιλήψεις άρθρων και βιβλιοκρίσεις προηγούμενων τευχών: Τεύχη δώδεκα (12) έως δεκαπέντε (15)	229

Ο εκσυγχρονισμός της ελληνικής διοίκησης: κουλτούρα και θεσμοποίηση

Στάθης Μπάλιας*

Περίληψη

Στο άρθρο αυτό εξετάζεται η διοίκηση ως κοινωνικό φαινόμενο που συναρτάται με ιστορικά διαμορφωμένες πολιτισμικές δομές που το διαφοροποιούν από το «δυτικό υπόδειγμα διοίκησης». Ο εκσυγχρονισμός της ελληνικής διοίκησης και, κυρίως, η αυτονόμησή της κατά το δυτικό πρότυπο δεν μπορεί να επιτευχθεί χωρίς τον πολιτισμικό αναπροσανατολισμό της κοινωνίας και, ιδιαίτερα, χωρίς τη μεταβολή του συστήματος νοημάτων και αξιών στις οποίες θεμελιώνονται οι σχέσεις πολιτικής νομιμοποίησης.

«...έχομεν ιδιότυπον πολίτευμα δυνάμενον να ονομασθεί «σύστημα περιοδικής λεηλασίας της πολιτείας εις όφελος πολιτικών συμμοριών».

Θ.Ν. Φλογαίτης (1872)¹.

Εισαγωγικά

Η διοίκηση αποτελεί χρόνιο πρόβλημα της ελληνικής κοινωνίας με βασικά γνωρίσματα την ανορθολογική λειτουργία και οργάνωση, το χαμηλό βαθμό αποτελεσματικότητας και κυρίως, την αδυναμία προσαρμογής της στις εκσυγχρονιστικές διαδικασίες. Οι επανειλημμένες μεταρρυθμιστικές προσπάθειες δεν είχαν μέχρι σήμερα σημαντικά αποτελέσματα με συνέπεια το πρόβλημα να πα-

* Διδάκτωρας Κοινωνιολογίας

ραμένει ως προς τις βασικές του δομές ανεπίλυτο. Από μια γενική σκοπιά, η έλλειψη τελεσφόρησης των μεταρρυθμίσεων ανάγεται στην αδυναμία του κράτους να υπερβεί τις κοινωνικές αντιστάσεις και να επιβάλλει βαθιές τομές στις σχέσεις του με την κοινωνία στα πλαίσια μιας εκσυγχρονιστικής στρατηγικής. Ένα από τα εμφανέστερα συμπτώματα αυτής της αδυναμίας είναι το γεγονός ότι τα εκσυγχρονιστικά εγχειρήματα περιορίζονταν κατά κανόνα στη νομοκατασκευαστική ικανότητα του κράτους, αποσυνδέοντας ουσιαστικά το θεσμικό πλαίσιο από τις διαστάσεις του περιεχομένου του και συμβάλλοντας κατ' αυτόν τον τρόπο στην αναπαραγωγή των φορμαλιστικών του χαρακτηριστικών. Από την πλευρά της, η –προσφάτως αναπτυχθείσα– σχετική έρευνα εστιάστηκε κυρίως σε μια περιγραφική και αναλυτική προσέγγιση του κομματικο-πολιτικού συστήματος ή των οργανωτικών όψεων της διοίκησης, χωρίς να την εντάσσει σε μια συνολικότερη θεώρηση που να συνεκτιμά τις κοινωνιολογικές όψεις² και ειδικά, τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά της ελληνικής κοινωνίας. Έτσι, υποβαθμίστηκε ένα κεντρικό πεδίο διερεύνησης και κατανόησης της διοίκησης ως κοινωνικού φαινομένου και ιδιαίτερα, τα κοινωνικο-πολιτισμικά δεδομένα με τα οποία συνυφάνθηκε το εκσυγχρονιστικό εγχείρημα του ελληνικού κράτους και τα οποία του προσέδωσαν τη μορφή, την οργάνωση και την ιδιαίτερη λογική του.

Με την παρούσα εργασία θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε ορισμένες κεντρικές «περιοχές» του ελληνικού διοικητικού φαινομένου, μέσα από ένα ερμηνευτικό σχήμα που συναρθρώνει την κουλτούρα, τις κοινωνικο-πολιτικές πρακτικές³ και τις αντίστοιχες σχέσεις νομιμοποίησης. Κυρίως θα διερευνήσουμε τη λογική που συνέχει τα επίπεδα αυτά στη μακρά διάρκεια. Υπ' αυτό το πρίσμα, το παραπάνω σχήμα προϋποθέτει μια ελάχιστη δομική συνέχεια⁴ του πολιτισμικού κώδικα, ο οποίος σε μια βεμπεριανή λογική, περιλαμβάνει τα εσωτερικευμένα από τα άτομα κοινά βιώματα και αναπαραστάσεις του κοινωνικού γίνεσθαι και το αντίστοιχο σύστημα νοημάτων στη βάση του οποίου νοηματοδοτούνται οι κοινωνικο-πολιτικές πρακτικές και η κοινωνική δράση. Ως περιεχόμενο της κοινωνικής δράσης, ο πολιτισμικός κώδικας αποτελεί κεντρικό πεδίο για την ανάλυση των κρατικών θεσμών⁵, την αποκωδικοποίηση της εσωτερικής του λογικής και δυναμικής και κυρίως, τη διερεύνηση της συνάφειάς τους με το κοινωνικό περιβάλλον. Υπ' αυτή την έννοια, η ευρετική του αξία στη μελέτη του διοικητικού φαινομένου είναι ιδιαίτερα σημαντική, δεδομένου ότι ως κοινωνική δομή συμπυκνώνει, σύμφωνα με τη διατύπωση των J.

Chevallier και D. Loschak, «τις σχέσεις των ανθρώπων (...), τους τρόπους ύπαρξης και δράσης τους, δηλαδή ό,τι χαρακτηρίζει το κάθε κοινωνικό σύστημα και το οποίο τροφοδοτεί τους ιμάντες της διοίκησης καθορίζοντας τη φυσιογνωμία της: οι ιμάντες αυτοί μεταγράφουν στην εσωτερική οικονομία της διοίκησης μια σειρά από γενικά χαρακτηριστικά τα οποία είχαν κοινά στις θεσμοποιημένες μορφές»⁶.

Ως «μεταθεσμικό» επίπεδο των θεσμοποιημένων μορφών της κοινωνικής ολότητας, η διοίκηση συμπυκνώνει λοιπόν το πολιτισμικό υπόστρωμα της τελευταίας, πράγμα που υποδηλώνει τον αμετάθετο ρόλο της κουλτούρας όχι μόνο στην κατανόηση αλλά κυρίως, στην ερμηνεία της δυναμικής του διοικητικού φαινομένου. Το ζήτημα του εκσυγχρονισμού της ελληνικής διοίκησης τίθεται έτσι ως πρόβλημα της κουλτούρας και των αποκρυσταλλώσεων της στις κοινωνικο-πολιτικές πρακτικές, εφόσον η διοίκηση συνιστά κοινωνικό θεσμό που μεταγράφει αυτές τις αποκρυσταλλώσεις στις ίδιες τις δομές του κυρίως μέσα από το παιχνίδι των σχέσεων νομιμοποίησης της εξουσίας, οι οποίες αποτελούν το κεντρικό πεδίο της θεσμοποιητικής διαδικασίας. Υπ' αυτό το πρίσμα, το ερώτημα αν και σε ποιο βαθμό είναι δυνατός ο εκσυγχρονισμός της ελληνικής διοίκησης μετατρέπεται σε προβληματική σχετικά με τους όρους πολιτισμικούς προσανατολισμούς της ελληνικής κοινωνίας και με τη μεταλλαγή εκείνων των όψεων της «πολιτικής κουλτούρας» που αναπαρήγαγαν στη μακρά διάρκεια βασικά χαρακτηριστικά της, όπως είναι η σύγχυση κόμματος/κράτους ή κράτους/κοινωνίας, οι πελατειακές σχέσεις, η γραφειοκρατική και εργαλειακή χρήση του νόμου στις πρακτικές της διοίκησης και της κοινωνίας, και γενικά, ό,τι σηματοδοτεί τις ανεπάρκειες του κράτους δικαίου. Το ζήτημα ωστόσο, του εκσυγχρονισμού της ελληνικής διοίκησης και κυρίως, του περιεχομένου του, δεν μπορεί να προσδιοριστεί ανεξάρτητα από τη σύγκρισή της με το δυτικό διοικητικό υπόδειγμα από το οποίο δανείστηκε το τυπικό οργανωτικό της πλαίσιο και από το οποίο εμπνέεται προκειμένου να ορθολογικοποιήσει τις λειτουργίες της.

Η διαπίστωση αυτή επαναφέρει ένα από τα κεντρικά ερωτήματα που έθεσε η ιστορία της μεταφοράς και της εμφύτευσης σε εξω-δυτικές χώρες του δυτικού κρατικού μορφώματος, δηλαδή σε ποιο βαθμό και ως προς ποιες όψεις του μπορεί το τελευταίο να είναι συμβατό με τις κουλτούρες υποδοχής. Η ιστορία του εικοστού, κυρίως, αιώνα κατέδειξε τις ισχυρές πολιτισμικές ανασχές τις οποίες καλείται να υπερβεί μια τέτοια θεσμική μεταφορά,

αναδεικνύοντας έτσι την κουλτούρα σε κεντρική μεταβλητή της πολιτικής ανάλυσης. Με αφετηρία μάλιστα την πρόσφατη επαναξιολόγησή της, η έρευνα επαναπροβάλλει με πειστικότερο τρόπο τα ιδιαίτερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά των δυτικών πολιτικών θεσμών και τις ιστορικές συνθήκες γέννησής τους προκειμένου να ερμηνεύσει τις πολιτισμικές αντιστάσεις και, ειδικότερα, τις στρεβλώσεις που υφίστανται οι ίδιες οι θεμελιώδεις έννοιες⁷ της δυτικής κρατικής κουλτούρας κατά τη μεταφορά τους σε άλλα νοηματικά συστήματα. Η χρησιμότητά της εμφανίζεται εξίσου μέσα από την ανάλυση των εννοιολογικών συστατικών του ίδιου του δυτικού διοικητικού φαινομένου, η οποία δίνει το μέτρο της απόστασής του από τα άλλα διοικητικά υποδείγματα και των όρων της σύγκλισης ή της απόκλισής τους. Από τη σκοπιά αυτή, η χρήση της έννοιας του γονότυπου⁸ στην ανάλυση της διοίκησης συνιστά μια σημαντική αφετηρία για την κατανόηση των διαφορών μεταξύ των διοικητικών υποδειγμάτων και τη διατύπωση υποθέσεων σχετικά με τις προϋποθέσεις και τα όρια του μετασχηματισμού τους. Η κατευθυντήρια ιδέα μιας τέτοιας προσέγγισης είναι ότι κάθε τύπος διοίκησης αντιστοιχεί σε μια σειρά από χαρακτηριστικά που ορίζουν το γονότυπό του, δηλαδή την ιδιαίτερη ταυτότητά του και τα οποία, ως τέτοια, διατηρούν τις βασικές τους δομές στη μακρά διάρκεια, δυνάμενα να μεταβληθούν οριακά και μακροπρόθεσμα.

Το δυτικό υπόδειγμα διοίκησης και η θεσμοποίησή του

Σύμφωνα με τον G. Timsit⁹, ο γονότυπος του δυτικού διοικητικού υποδείγματος θεμελιώνεται στην ισορροπία δυο θεμελιακών αρχών: στην υποταγή της διοίκησης στο πολιτικό και στον ταυτόχρονο διαχωρισμό της από την πολιτική εξουσία. Όταν αυτή η ισορροπία δεν υφίσταται το αποτέλεσμα είναι είτε η πλήρης πολιτικοποίηση (μονοσήμαντη υποταγή της διοίκησης στο πολιτικό) είτε η πλήρης αυτονόμηση (υπαλληλοποίηση) της διοίκησης. Οι παραλλαγές της ισορροπίας αυτής, δηλαδή οι *φαινότυποι*, δεν αναιρούν τη βασιμότητά της εφόσον δεν ανατρέπουν το βασικό της χαρακτηριστικό γνώρισμα που είναι η σχετική αυτονομία¹⁰ του κράτους και κατ' επέκταση, της διοίκησης. Η θεσμοποίηση του δυτικού κράτους ενέχει μια σειρά εκδοχών που κινούνται μεταξύ

του βεμπεριανού προτύπου γραφειοκρατικής-μονοκρατορικής οργάνωσης, η οποία αντιστοιχεί στα συγκεντρωτικά ηπειρωτικά κράτη, και αυτού της Αγγλίας η οποία ανέπτυξε την αυτοκυβέρνηση (self government)¹¹ ή με άλλους όρους, μεταξύ κρατισμού, που δίνει έμφαση στο στοιχείο της υποταγής, και φιλελευθερισμού, ο οποίος τονίζει την αυτονομία και τη σαφή διάκριση των ατομικότητων. Ως αποτέλεσμα του καταμερισμού της κοινωνικής εργασίας και της κοινωνικής διαφοροποίησης, οι ατομικότητες-θεσμοί που συνθέτουν λίγο-πολύ όλες τις δυτικές κοινωνίες θεμελιώνουν τον ιδιαίτερο τύπο αλληλεγγύης που τις χαρακτηρίζει, δηλαδή την κατά Durkheim «οργανική αλληλεγγύη», στη βάση της οποίας αναπτύσσουν μεταξύ τους σχέσεις αντιπαλότητας και ανταγωνισμού που βρίσκουν ένα σημείο αρμονίας, χωρίς όμως οι μεταξύ τους παραφωνίες να εξαφανίζονται εντελώς. Στην ίδια λογική, οι δυτικές διοικήσεις μετέχουν σε ένα παιχνίδι ισορροπίας μεταξύ πολλαπλών κέντρων εξουσίας μέσω του οποίου μετριάζεται η «μονοκρατορική» οργάνωση του κράτους, διατηρώντας ταυτόχρονα τη σχετική τους αυτονομία χάρη στην ύπαρξη ενός σχετικά ουδέτερου πυρήνα εντός του οποίου εκδηλώνεται το έσχατο συμφέρον της συλλογικότητας (το δημόσιο συμφέρον, η έννομη τάξη). Η ύπαρξη ενός τέτοιου πυρήνα είναι συστατική της σχετικής αυτονομίας της διοίκησης των δυτικών δημοκρατιών και καθοριστική του χαρακτήρα των πολιτικών τους θεσμών, μέσω των οποίων διασφαλίζονται οι πολιτικές ελευθερίες και λειτουργεί αποτελεσματικά το κράτος δικαίου: μια σειρά μηχανισμών που κινούνται στις παρυφές του πολιτικού και της διοίκησης εγγυώνται μια ισορροπία δύσκολη αλλά αποτελεσματική για την ουδετερότητα και τη σταθερότητα του κράτους.

Ωστόσο, αν και αποτελεί θεμελιακό στοιχείο του δυτικού υποδείγματος διοίκησης, η σχετική αυτονομία δεν είναι παρά μια από τις όψεις του υποδείγματος αυτού. Στην πραγματικότητα, η αυτονομία εγγράφεται σε ενός τύπου γραφειοκρατία η γενετική αλυσίδα της οποίας, στις διάφορες εκδοχές της και με ορίζοντα την «ενιαία δυτική ορθολογικότητα» (M. Weber), συναρθρώνει μια σειρά παραμέτρων όπως είναι οι έννοιες του απρόσωπου και γενικού κανόνα, του επαγγελματισμού και της αξιοκρατίας (*merit system*). Οι έννοιες αυτές, αν και περιέχονται στον βεμπεριανό γραφειοκρατικό ιδεότυπο, αντιστοιχούν ταυτόχρονα σε πραγματικά κοινωνιολογικά χαρακτηριστικά των δυτικών κοινωνιών που παραπέμπουν στη συνάφεια της διοίκησης με το πολιτισμικό υπόστρωμα και θεμελιώνουν το αξίωμα σύμφωνα με το οποίο το διοικητικό

φαινόμενο είναι κατά βάση σύμφυτο (immanent) με το κοινωνικό είναι. Με την έννοια αυτή, η αυτονομία της διοίκησης είναι αποτέλεσμα όχι μόνο των κοινωνικών δομών και των θεσμικών διευθετήσεων, αλλά της βαθιάς συνύφανσής τους με το περιεχόμενο της κοινωνικής δράσης, δηλαδή σε τελευταία ανάλυση με την κουλτούρα. Συνεπώς, δεν είναι απλώς ένα προϊόν τυπικού-οργανωτικού χαρακτήρα που μπορεί να εργαλειοποιηθεί ή να μετεμφυτευτεί βουλησιαρχικά, αλλά συνυφαίνεται με συγκεκριμένα νοηματικά και αξιακά περιεχόμενα του δυτικού πολιτισμικού κώδικα τα οποία ενεργοποιούνται στα πλαίσια των σχέσεων νομιμοποίησης και της θεσμοποιητικής διαδικασίας προσδίδοντάς της υλικότητα και καθιστώντας την λειτουργική.

Μεταξύ των περιεχομένων αυτών πρέπει να επισημανθεί κατ' αρχήν η ανάπτυξη μιας κουλτούρας του δημοσίου χώρου στο επίκεντρο της οποίας βρίσκονται οι ιδέες του «κοινού καλού» (*bien commun*) ή του δημοσίου συμφέροντος¹² που, ως κοινωνικές αξίες και ως στοιχεία του δυτικού πολιτισμικού κώδικα, εγγράφονται στην πολιτισμική παράδοση των δυτικών χωρών, που υπήρξαν αποδέκτες αποφασιστικών επιρροών του ρωμαϊκού δικαίου, το οποίο διαδραμάτισε κεντρικό ρόλο στη διάκριση της δημόσιας σφαίρας από την ιδιωτική¹³. Η έννοια του δημοσίου χώρου συνεπάγεται όμως ταυτόχρονα τη δεσμευτική ισχύ του γενικού και απρόσωπου χαρακτήρα των κανόνων δικαίου που αντιστοιχούν σε ένα *συναφές κανονιστικό σύστημα*¹⁴, το οποίο διαμορφώθηκε ιστορικά σε συνάρτηση με το κράτος-έθνος και τις αντίστοιχες ορθολογικές πολιτικο-διοικητικές μορφοποιήσεις. Σε ό,τι αφορά τον *επαγγελματισμό*, πρόκειται για το συνδυασμό της εξειδικευμένης και ορθολογικής γνώσης με μια ηθική του επαγγέλματος (*Beruf*) την οποία ο Weber συνέδεσε, ως γνωστόν, με τις προτεσταντικές επιδράσεις¹⁵. Τέλος, η *αξιοκρατία* αποτελεί σε σημαντικό βαθμό έκφραση των επιλεκτικών μηχανισμών που αναπτύχθηκαν στις δυτικές φιλελεύθερες κοινωνίες με κριτήριο την αποτελεσματικότητα και την ορθολογικότητα που διέπει το ανταγωνιστικό πρότυπο της αγοράς. Η αριστίνδην και «κατ' αρμοδιότητα» επιστράτευση του προσωπικού δεν συνεπάγεται ωστόσο μια σχέση άμεσης αιτιότητας με την αποτελεσματικότητα της διοίκησης, δεδομένου ότι η αξιοκρατία δεν είναι παρά μια από τις όψεις του δυτικού διοικητικού υποδείγματος, το οποίο συνυφαίνεται οργανικά με τον «νοηματικό ιστό» (Weber) και το εσωτερικευμένο από τα άτομα σύστημα αξιών των δυτικών κοινωνιών. Αυτό σημαίνει ότι η υιοθέτηση αξιοκρατικών μηχανισμών σε εξω-δυτικές χώρες¹⁶ σαν την

Ελλάδα δεν μπορεί σε καμιά περίπτωση να θεμελιώσει από μόνη της μια εκσυγχρονιστική διαδικασία με μόνιμα και διαρκή αποτελέσματα, δηλαδή με δομικές αναδιαρθρώσεις θεσμοποιητικής εμβέλειας και ισχύος.

Τα παραπάνω στοιχεία θεσμοποιήθηκαν προοδευτικά και αποτέλεσαν συστατικά του δυτικού διοικητικού μοντέλου όχι μόνο εξ' αιτίας των λειτουργικών αναγκών της καπιταλιστικής συσσώρευσης, που εξάλλου, προέκυψαν κυρίως τον 19ο αιώνα, αλλά χάρη στην προϊούσα οικοδόμηση, ήδη από το Μεσαίωνα, ενός πολιτισμικού κώδικα. Ο κώδικας αυτός σε συνδυασμό με την αναδιάταξη του κοινωνικού χώρου που συνεπάγονταν η διαδικασία εξόδου από τη φεουδαρχία, έκανε δυνατή την ανάπτυξη ή την παραγωγή νέων κοσμοεικόνων ή ιδεολογιών στις οποίες στηρίχτηκε η ανάπτυξη των αστικο-φιλελεύθερων κοινωνικών δυνάμεων στα πλαίσια μιας ριζικής αναδιάρθρωσης των σχέσεων νομιμοποίησης¹⁷. Κεντρικό ρόλο στη διαδικασία αυτή διαδραμάτισε η καθολική εκκλησία μέσα από τις συγκρουσιακές σχέσεις της με τα κοσμικά κράτη που άρχισαν να μορφοποιούνται προοδευτικά στη βάση μιας μοναδικής στην ιστορία έντασης του θρησκευτικού με το πολιτικό πεδίο. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την εκκοσμίκευση των δυτικών κοινωνιών και την προϊούσα κατίσχυση της ορθολογικότητας τόσο ως μεθόδου κατανόησης του κόσμου όσο και ως οργανωτικής αρχής της κοινωνίας και του κράτους. Η συμβολή της θρησκείας¹⁸ στη συγκρότηση της δυτικής κρατικής κουλτούρας δεν περιορίζεται όμως στο επίπεδο της σύλληψης και ίδρυσης της πολιτικής κοινότητας ως ορθολογικής-ανθρώπινης κατασκευής, διακριτής από τη μεταφυσική κοινότητα των πιστών.

Αν και αυτή η ορθολογικά οργανωμένη εγκόσμια κοινότητα είναι εκ προοιμίου αντιθετική με τα θρησκευτικά ηθικά προτάγματα, στην πραγματικότητα η θρησκευτική ηθική διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στην εμπέδωση και τη θεσμοποίηση των αρχών του δυτικού κράτους, γεγονός που καθιστά ακόμα πιο σαφείς τις διαφορές του με τις εξω-δυτικές εκδοχές του. Πριν από τον Kant, τον Rousseau ή και τον Hegel¹⁹, ο πολιτικός χώρος νομιμοποιήθηκε από την ίδια τη θρησκεία και συνδέθηκε με τα καθήκοντα των πιστών. Η ηθική προσταγή συνδέθηκε με το σεβασμό των νόμων και με την αποδοχή του κράτους στα πλαίσια του ίδιου του ρωμαιοκαθολικού δόγματος, προσδίδοντας στο δίκαιο τη θεμελιακή του θέση στην οικοδόμηση της πολιτικής: μια από τις σημαντικότερες συμβολές του καθολικισμού στη μορφοποίηση της δυτικής κρατικής κουλτούρας ήταν η σύνδεση του δικαίου και της

υπακοής στις αρχές με τα ηθικά καθήκοντα των πιστών, χαρακτηριστικό που το συναντάμε από την εποχή του Αυγουστίνου²⁰ μέχρι ακόμα και τη Μεταρρύθμιση²¹. Η διάσταση αυτή των θεσμικών μορφών και ειδικά των μηχανισμών του κράτους είναι τεράστιας σημασίας για την αποτελεσματική λειτουργία τους, δεδομένου ότι το δίκαιο ανάγεται σε ηθικο-πρακτικό στοιχείο με κεντρική θέση στο σύστημα νοηματοδότησης των πολιτικών σχέσεων και των κοινωνικο-πολιτικών πρακτικών.

Προφανώς οι θρησκευτικές επιρροές, χωρίς να είναι οι μόνες που συντρέχουν στη συγκρότηση της κρατικής και, συνεπώς, της διοικητικής δυτικής κουλτούρας, δεν εξαντλούνται στα σημεία που αναφέραμε. Η πρόσληψη της ελευθερίας, της ισότητας ή των δικαιωμάτων, η κατανόηση της διάκρισης ιδιωτικού και δημόσιου χώρου ή ακόμα και η έννοια της ατομικής ευθύνης (που χαρακτηρίζει κατ' εξοχήν τον προτεσταντισμό) – στοιχεία που συνθέτουν το βαθύτερο υπόστρωμα κάθε σύγχρονης διοίκησης και καθορίζουν τη φυσιογνωμία της –, έχουν τις καταβολές τους με τον έναν ή τον άλλο τρόπο στον θρησκευτικό παράγοντα ή στις κλασικές φυσικο-δικαιικές θεωρήσεις, οι οποίες εξάλλου έχουν οι ίδιες σαφώς θρησκευτικά θεμέλια²².

Από το παραπάνω ερμηνευτικό σχήμα συνάγεται σαφώς ότι το δυτικό κρατικο-διοικητικό υπόδειγμα συναρτάται με μια σειρά ιστορικών και πολιτισμικών στοιχείων τα οποία συναρθρώνονται στα πλαίσια δεδομένων γενετικών σχέσεων που του προσδίδουν και τη μοναδικότητά του²³. Παρά τη γενικότητά του, το σχήμα αυτό επιτρέπει την εξαγωγή δύο τουλάχιστον καίριων συμπερασμάτων, τα οποία αποσαφηνίζουν δύο θεμελιώδεις όψεις της προβληματικής του θεσμικού εκσυγχρονισμού. Το πρώτο αφορά τη σύνδεση των θεσμών με τις πολιτισμικές των δομών αυτών. Κατ' αρχήν, μπορεί να υποστηριχθεί ότι η συνάρτηση του θεσμού με την κουλτούρα δίνει το μέτρο των δυνατοτήτων και των ορίων για μια θεσμική μεταφορά σε εξωτερικές πολιτισμικές οντότητες. Προφανώς, ένα κοινωνικό φαινόμενο όπως είναι η διοίκηση δεν μπορεί να γίνει αντικείμενο μετεμφύτευσης και πολύ περισσότερο, να αναπαραχθεί αυτούσιο και να θεσμοποιηθεί ως τέτοιο σε ένα άλλο κοινωνικό και πολιτισμικό σύστημα. Το ερώτημα που τίθεται στο σημείο αυτό είναι κατά πόσον και υπό ποιές προϋποθέσεις είναι δυνατή η μεταφορά του δυτικού διοικητικού υποδείγματος ή επί μέρους στοιχείων-μεταβλητών του σε ιστορικά μη δυτικές χώρες, όπως η ελληνική, και η οργανική ένταξή τους στο κοινωνικο-πολιτικό τους σύστημα.

Από μια γενική σκοπιά, η «παραγωγή εκσυγχρονισμού» δεν μπορεί να νοηθεί ως ανεξάρτητο αποτέλεσμα της πολιτισμικής μεταβλητής, αλλά αντίθετα, ως στενά συνυφασμένη με την κοινωνική δράση και τις στρατηγικές των πρωταγωνιστών που μετέχουν στο παιχνίδι της κοινωνικής και της πολιτικής αντιπαράθεσης, προβάλλοντας επιλεκτικά τα στοιχεία εκείνα που μπορούν να κινητοποιήσουν μεγαλύτερους πόρους για την επίτευξη των στρατηγικών τους στόχων²⁴. Προκειμένου για εξωγενή πολιτισμικά αγαθά, ο βαθμός κινητοποίησης των πόρων αυτών είναι συνάρτηση όχι μόνο των αφομοιωτικών και δημιουργικών ικανοτήτων της κοινωνίας, αλλά κυρίως του βαθμού νομιμοποίησής τους. Υπ' αυτό το πρίσμα, η αποτελεσματική μεταφορά δυτικών θεσμών σε εξωδυτικές κοινωνίες προϋποθέτει ένα μετασχηματισμό και μια προσαρμογή των αντίστοιχων νοημάτων του πολιτισμικού κώδικα²⁵ και των ταυτοποιήσεων μέσα από τη μακροχρόνια εγγραφή τους στα κεντρικά διακυβεύματα των πολιτικο-κοινωνικών συγκρούσεων και τη βαθμιαία θεσμοποίησή τους. Συνήθως, μια τέτοια πολιτισμική μεταλλαγή συνοδεύεται λίγο-πολύ από σημαντικές εντάσεις, προσαρμογές ή απορρίψεις που μπορεί να οδηγήσουν σε παλινδρόμηση ακόμα και του σκληρού πυρήνα των στοιχείων της ταυτότητας στον οποίο εδράζονται κατά θεμελιακό τρόπο οι σχέσεις νομιμοποίησης. Στη λογική αυτή μπορούν να ερμηνευτούν οι δυσχέρειες εκσυγχρονισμού του ελληνικού κράτους, ο υβριδικός χαρακτήρας του οποίου είναι αποτέλεσμα μιας εν πολλοίς αντιφατικής και ατελούς σύνθεσης εξωγενών θεσμικών προϊόντων με την αυτόχθονη κουλτούρα. Με βάση τα παραπάνω δεδομένα και σε μια συγκριτική προοπτική με το δυτικό διοικητικό υπόδειγμα, θα επιχειρήσουμε να εντοπίσουμε τα βασικά χαρακτηριστικά της ελληνικής διοίκησης προκειμένου να καταδειχθούν τα σημεία διαφοροποίησής της, με τον πολιτισμικό κώδικα στον οποίο ερείδεται το δανεισμένο κρατικο-θεσμικό πλαίσιο στο οποίο είναι ενσωματωμένη.

Η συγκρότηση και η λογική του ελληνικού διοικητικού υποδείγματος

Συγκρίνοντας κατ' αρχήν τη γονοτυπική ισορροπία του δυτικού διοικητικού υποδείγματος με το ελληνικό παράδειγμα μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι η ελληνική διοίκηση δεν απέκτησε ποτέ έ-

ναν αυτόνομο πυρήνα και μια ανεξαρτησία από τα κόμματα και την κοινωνία γενικότερα, καθώς επίσης και ότι ο κρατικός συγκεντρωτισμός συνδέεται με τη ληξιαρχική πράξη γέννησης του νεοελληνικού κράτους, χωρίς ωστόσο να μπορεί να υποστηριχθεί ότι η απουσία σχετικής αυτονομίας προκύπτει άμεσα από το χαμηλό βαθμό διαφοροποίησης της ελληνικής κοινωνίας ως αποτέλεσμα της καθυστερημένης εκβιομηχάνισής της²⁶. Επίσης, μια συναφής ερμηνεία του ελληνικού κρατικού συγκεντρωτισμού και της συνακόλουθης διοικητικής διόγκωσης²⁷ δεν ανάγεται απλώς στο ρόλο των κομμάτων και τις κοινωνικο-πολιτικές σχέσεις ή στις πρακτικές του κράτους κατά τη διαδικασία της συγκρότησής του. Συναρτάται, αντίθετα, με μια σειρά αλληλοτροφοδοτούμενων ιστορικοκοινωνικών και πολιτισμικών παραμέτρων, οι οποίες συνιστούν τη γενετική αλυσίδα του ελληνικού διοικητικού φαινομένου και τις οποίες, για αναλυτικούς λόγους, μπορούμε να διακρίνουμε σε δύο αιτιακές πηγές, μια δομική-συγκυριακή και μια δομική-εγγενή. Στα όρια αυτής της εργασίας δεν μπορούμε φυσικά να επιστημάσουμε παρά τα γενικά χαρακτηριστικά που διαφοροποιούν την ελληνική διοίκηση από το δυτικό υπόδειγμα προκειμένου να τονίσουμε κυρίως τη διαφορετική συγκρότηση της γενετικής της αλυσίδας.

Στην πρώτη αιτιακή πηγή εντάσσεται κατ' αρχήν η διαδικασία συγκέντρωσης ενοποιητικών και ιδρυτικών του κράτους-έθνους πόρων (resources), οι οποίοι, μπροστά στο φάσμα της ανομίας, αλλά και της εξωτερικής απειλής²⁸, με την οποία συνυφαίνεται εξάλλου ολόκληρη η ιστορία του νεοελληνικού κράτους, οδηγούν στη μονοπώληση της νόμιμης βίας, σύμφωνα με τη βεμπεριανή διατύπωση, μέσα από μια υπέρμετρη χρήση των οργανικών και κατασταλτικών κρατικών μηχανισμών προκειμένου να επιτευχθεί ο στόχος της εθνικής ολοκλήρωσης. Τόσο δε περισσότερο που επρόκειτο για έναν κοινωνικο-οικονομικό και πολιτισμικό χώρο υπό μορφοποίηση, ως εκ τούτου η συγκρότηση και η ενοποίησή του δεν μπορούσε να επιτευχθεί παρά μέσω μιας ισχυρής συσσώρευσης πολιτικο-διοικητικών και ιδεολογικών πόρων και με μια παράλληλη διάχυσή τους στην κοινωνία, δηλαδή με ένα κράτος εν τη γενέσει του οργανωτικό του χώρου του και συγκεντρωτικό²⁹, άρα παρεμβατικό στο ζωτικό-ιδρυτικό του πεδίο. Με την έννοια αυτή, ακόμα και ο υδροκεφαλισμός του διοικητικού κέντρου αποτελεί εκδήλωση της συγκεντροποιητικής λογικής στη βάση της οποίας αναδύθηκε η ιστορική-θεσμική μορφή του ελληνικού κράτους. Από οργανωτική άποψη, η θεσμική αυτή μορφή τοποθετεί-

ται στους αντίποδες μιας τύπου *self-government* διοίκησης, όπου ο κοινωνικός χώρος λειτουργεί στη βάση της αυτοοργάνωσης της κοινωνίας των ιδιωτών και της αυτόνομης ανάπτυξής της, με συνέπεια να μην απαιτείται η ύπαρξη ενός ισχυρού παρεμβατικού κέντρου, αλλά μια αρχή που να εξασφαλίζει τη λειτουργικότητα του κανονιστικού πλαισίου, ενώ στην αντίθετη περίπτωση, ενισχύονται όπως είναι φανερό οι γραφειοκρατικές παρεμβάσεις που παράγουν το φαινόμενο της «μονοκρατορικής διοίκησης». Το φαινόμενο αυτό είχε καθοριστικές επιπτώσεις στην εξέλιξη του ελληνικού κράτους λόγω της παρεμβολής ενός παράγοντα που είναι μοναδικός στην ευρωπαϊκή ιστορία και που συνίσταται στη θέσπιση των αντιπροσωπευτικών θεσμών όχι ως αποτέλεσμα της κοινωνικής διαπάλης, αλλά ως μέσο ελέγχου του κράτους και πολιτικής ποδηγέτησης της κοινωνίας. Με τον τρόπο αυτό, η υπερσυγκέντρωση διοικητικών πόρων από το κράτος συνδύασε την εξ' αντιδιαστολής λειτουργική αναδιανομή τους μέσω των μηχανισμών της αντιπροσώπευσης, αναστέλλοντας κάθε δυνατή διαδικασία χειραφέτησης της κοινωνίας και ενισχύοντας περαιτέρω την «κουλτούρα προστασίας» που την συνέιχε παραδοσιακά³⁰ και συνιστούσε ένα από τα θεμέλια των κοινωνικών σχέσεων.

Αυτός ο τύπος ολοκλήρωσης συνδύασε ένα θεσμικό πλαίσιο το οποίο, παρά το γεγονός ότι ήταν εξωγενές και δανεισμένο, έτυχε ενός υψηλού βαθμού νομιμοποίησης, επειδή ακριβώς ανταποκρίθηκε στις λειτουργικές ανάγκες του αναδυόμενου κράτους. Η προώθηση των δυτικών θεσμών σε μια παραδοσιακή κοινωνία με ελάχιστα διαφοροποιημένες δομές θα οδηγούσε αναγκαία είτε σε μια συναινετική «συνενοχή» τους μέσα από τη συμμετοχή της κοινωνίας στο κράτος. Έτσι, η οιονεί νομιμοποίηση των νεοπαγών θεσμών έγινε δυνατή χάρη στη «μέθεξη» της κοινωνίας σε αυτούς τους θεσμούς και στην ταυτόχρονη ενεργοποίηση των πρακτικών προστασίας, «ανατύπωση» των οποίων αποτελεί το πελατειακό σύστημα. Στη λογική αυτή μπορεί να γίνει κατανοητή η περίφημη «πρώιμη» ανάπτυξη του κοινοβουλευτισμού αλλά και το φαινόμενο του λαϊκισμού³¹ στη χώρα μας. Όπως και στις δυτικές χώρες, ο λαϊκισμός βρήκε πρόσφορο έδαφος στο κοινοβουλευτικό σύστημα, αλλά στη χώρα μας συνιστά ένα φαινόμενο η παραγωγή του οποίου προηγείται της θέσπισης του κοινοβουλευτισμού και συνδέεται με τις ιδρυτικές διαδικασίες του κράτους ως τέτοιου. Με την συνδρομή του συστήματος αυτού, ο λαϊκισμός αποτελεί στην ουσία θεσμοποίηση των περί λαού μύθων που συνυφαινεται με τις διαδικασίες συγκρότησης του κράτους-έθνους, η νομι-

μοποίηση του οποίου είναι ανεξάρτητη και ως τέτοια, προηγείται και υπερτερεί της νομιμοποίησης του κοινοβουλευτικού συστήματος και των περιεχομένων του. Όπως και στη Δύση, η ιδέα του «λαού» υπήρξε αποφασιστική στην παραγωγή της ιδεολογίας του ελληνικού κράτους-έθνους. Ωστόσο, η ιδιαιτερότητα, η «ιδιάζουσα» σημασία του όρου έγκεται στο γεγονός ότι σε αντίθεση με τη δυτική αντίληψη του λαού ως συμβαλλόμενου στο πολιτικό συμβόλαιο, προσλαμβάνει εδώ εξ' αρχής ένα μετακοινωνικό και κατ' ουσία εξωπολιτικό και παραθεσμικό νόημα: ως φορέας της ιστορικής μνήμης και συνέχειας μέσω της γλώσσας αλλά και μέσα από τη συνταυτίσή του με την ορθόδοξη αντίληψη της «κοινωνίας των πιστών»³², ο «λαός» προσέλαβε μια σχεδόν μυστικιστική και μυθολογική διάσταση στη νεοελληνική γραμματολογία³³, η οποία αντανάκλαται στη μορφοποίηση της εθνικής ιδεολογίας και στις αντίστοιχες νομιμοποιητικές πρακτικές. Η διαπλοκή της έννοιας του «λαού» με το έθνος και την ορθόδοξη εσχατολογία καθόρισε όμως κυρίως την ιεράρχηση των παραγόντων νομιμοποίησης στα πλαίσια του νεοελληνικού κράτους και, κατ' επέκταση, τις οργανωτικές του δομές, συμπυκνούμενες στην εύστοχη έκφραση «γραφειοκρατικός λαϊκισμός» (Γ. Βέλτσος). Στη βάση αυτής της νομιμοποιητικής ιεράρχησης, που υπήρξε η «υλική» βάση ίδρυσης της ελληνικής κρατικής οντότητας και η οποία έδωσε ταυτόχρονα το στίγμα στις σχέσεις κοινωνίας/κράτους, ορθώθηκε η οργανωτική, διοικητική οντότητα του κράτους ως θεσμική μορφή που ακύρωνε τα συμβολιακά κανονιστικά περιεχόμενά της ως εκ της περιορισμένης και δευτερογενούς νομιμοποιητικής³⁴ τους εμβέλειας.

Οι συνέπειες αυτής της λαϊκής «μέθεξης» ήταν μια θεμελιακά αντιφατική, αν και συγκαλυμμένη από τον πολιτικό λόγο συνύπαρξη του εγχώριου συστήματος νοημάτων με τους εισηγμένους θεσμούς. Ως εξωτερικό στοιχείο στον εγχώριο πολιτισμικό κώδικα και στα πλαίσια ενός κοινωνικοπολιτικού πεδίου, ο συγκρουσιακός χαρακτήρας του οποίου υποβοηθούνταν από τον ίδιο τον κοινοβουλευτισμό, το εισαχθέν κανονιστικό σύστημα δεν λειτούργησε ούτε ως καθεαυτό νομιμοποιητικό στοιχείο ούτε ως διακύβευμα της πολιτικής αντιπαράθεσης. Το γεγονός αυτό εξηγεί την ανυπαρξία μιας αντίστοιχης θεσμοποιητικής δυναμικής. Αντίθετα, αντλώντας το νομιμοποιητικό της υλικό κατά προτεραιότητα από τα περιεχόμενα της εγχώριας εθνικής ιδεολογίας, όπως διαμορφώθηκαν στην ιδρυτική φάση της κρατικής οντότητας και τα οποία, σε αντίθεση με τα νεοτερικά στοιχεία της αστικής εθνικής ιδεολογίας, είχαν κατά βάση παραδοσιακό χαρακτήρα, η πολιτική

δομήθηκε αφεύκτως μέσα από την υποβάθμιση και τη δυνάμει ακύρωση του κράτους δικαίου και των ειδητικών του γνωρισμάτων, όπως είναι το *διαδικαστικό*, το *απρόσωπο* και το *συμβολαιακό*³⁵ του στοιχείο, τα οποία εξάλλου δεν υπήρξαν στοιχεία του νεοελληνικού πολιτισμικού κώδικα και της ιστορικότητάς του. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο εγγενής λαϊκισμός του ελληνικού κράτους ενείχε, έμμεσα ή άμεσα, την αναίρεση του ίδιου του κράτους ως θεσμού διακριτού από την κοινωνία, δηλαδή ως αυτόνομου πεδίου ρύθμισης και οργάνωσης της κοινωνίας και ως εκφραστή του δημοσίου συμφέροντος, με την κανονιστική και θεσμική έννοια του όρου. Αυτή η πρωτόλεια και δομοποιημένη αναντιστοιχία «λαού» και θεσμών στοιχειοθετεί την εξωτερικότητα των τελευταίων και ερμηνεύει την ανυπέρβλητη αντίφαση που διαπερνά ιστορικά το ελληνικό κράτος, η οποία εμφανίζεται στην αδυναμία συγχρωτισμού της παράδοσης με τον εξορθολογισμό του κράτους και των λειτουργιών του. Το βασικό συμπέρασμα που εξάγεται από τις παραπάνω διαπιστώσεις είναι ότι από αυτή την «ιεράρχηση των νομιμοποιήσεων» προκύπτει μια αντίστοιχη ιεράρχηση των αξιών στο επίπεδο των κοινωνικών και πολιτικών πρακτικών που αποτέλεσε το πολιτισμικό υπόστρωμα ενός διοικητικού μοντέλου. Το διοικητικό αυτό μοντέλο μέσα από το παιχνίδι των πολιτικών σχέσεων, ενσωμάτωσε και θεσμοποίησε το εγχώριο-παραδοσιακό σύστημα νοημάτων διαμορφώνοντας τους πολιτισμικούς όρους της υπερτροφίας αλλά και της μη αυτονόμησης της διοίκησης.

Σε ό,τι αφορά στη δομική εγγενή αιτιακή αλυσίδα, μπορεί να υποστηριχθεί ότι αυτή συμπυκνώνει τη συνέχεια τόσο των διοικητικών δομών όσο και τις πολιτισμικές παραμέτρους του διοικητικού φαινομένου, δηλαδή το σύστημα νοημάτων που συγκροτούν τον πολιτισμικό κώδικα στα όρια του οποίου μορφοποιούνται οι κοινωνικοπολιτικές πρακτικές. Τα γενικά χαρακτηριστικά του ελληνικού διοικητικού φαινομένου συνδυάζουν μια ελάχιστη δομική συνέχεια με το βυζαντινό αλλά και με το οθωμανικό κράτος³⁶, τόσο με τη στενή όσο και με την ευρεία έννοια της διοίκησης, δηλαδή ως οργανωτικής δομής και ως ιστορικού και κοινωνικού μορφώματος. Χωρίς να συνιστούν ως τέτοιες μοναδικό φαινόμενο, οι συγκεκριμένες συγκεντρωτικές δομές επαναβιώνουν στο χρόνο εφόσον οι πολιτισμικοί παράγοντες, που τις εξέθρεψαν, συνεχίζουν να επιδρούν στις κοινωνικές πρακτικές και να αναπαράγουν τον «νοηματικό ιστό» που τις προσανατολίζει και καθορίζει τα περιεχόμενά τους.

Πριν αναφερθούμε σε αυτούς τους παράγοντες, πρέπει να ε-

πιστημάνουμε κατ' αρχήν ότι ο συγκεντρωτισμός σηματοδοτεί ένα συγκεκριμένο τύπο σχέσεων εξουσίας που αντιστοιχούν σε δεδομένες ιστορικο-κοινωνικές παραμέτρους, αποτελούν δηλαδή προϊόντα των κοινωνικών θεσμικών μορφοποιήσεων και μιας καθορισμένης ψυχικής οικονομίας που τις καθιστά δυνατές. Δεν περιορίζονται, συνεπώς, στο πεδίο του κράτους, αλλά εκδηλώνονται και στα μερικότερα εξουσιαστικά μορφώματα, όπως είναι οι κοινωνικοί θεσμοί, τα κόμματα και οι διάφορες οργανώσεις, ή ακόμα και οι ατομικές εξουσιαστικές εξωτερικεύσεις³⁷. Πρόκειται για εκδηλώσεις ενός δεδομένου τύπου εξουσιαστικών σχέσεων που συναρτώνται με μια παραδοσιακού ή προκοινωνιακού τύπου ψυχική οικονομία,³⁸ η οποία συνδυάζει την αυταρχική προσωπικότητα με την ακύρωση της αυτονομίας³⁹ ως αυτο-οριζόμενη και αυτο-ελεγχόμενης κοινωνικής δραστηριότητας. Σύμφωνα με τη λογική αυτών των σχέσεων, οι συγκεντρωτικές όψεις του εξουσιαστικού φαινομένου στο κοινωνικό πεδίο καθώς και η κρατική-θεσμική έκφρασή του ως σύστημα ελέγχου και ανακατανομής των συγκεντρωμένων πόρων παραπέμπουν σε κοινωνικές σχέσεις παραδοσιακού τύπου που σηματοδοτούνται από μια υπανάπτυκτη και μη χειραφετημένη κοινωνία των ιδιωτών, η οποία υποκαθίσταται και εξισορροπείται μέσα από την ανάπτυξη μιας «κουλτούρας της προστασίας», συνάρτηση της οποίας είναι η προσωπαγής⁴⁰ λειτουργία των θεσμών και της εξουσίας.

Η απουσία του απρόσωπου στοιχείου ή της οργανικής αλληλεγγύης, για να χρησιμοποιήσουμε τη ντυρκαϊμιανή ορολογία, στις κοινωνικές και πολιτικές σχέσεις δεν παραπέμπει λοιπόν μόνο στο χαμηλό βαθμό διαφοροποίησης της ελληνικής κοινωνίας, αλλά αποτελεί μια μακροϊστορική δομή παραδοσιακού τύπου. Η δομή αυτή αναπαράγεται στις ευνοϊκές συνθήκες που διαμορφώνονται στη φάση της ιδρυτικής θέσμισης του κράτους και ταυτόχρονα, θεσμοποιείται. Η ιστορική όσμωση του κοινωνικού με το πολιτικό και η μη πρακτικο-συμβολική διάκριση α) δημόσιου και ιδιωτικού⁴¹, β) κράτους και κοινωνίας, ενισχύεται αποφασιστικά και θεσμοποιείται βαθμηδόν μέσα από τον εγκλωβισμό της κοινωνίας στην «κουλτούρα προστασίας» –η οποία υπερβαίνει προφανώς τα όρια του πολιτικού πεδίου– και στον συνεπαγόμενο επικουρικό ρόλο του κρατικού δικαίου, ένα από τα κεντρικά συμπτώματα του οποίου είναι η περιθωριακή στο σύστημα αξιών θέση του *δημοσίου συμφέροντος*⁴² ως αξίας και ως συμβολικού αγαθού, που απορρέει άμεσα από το απρόσωπο κανονιστικό σύστημα και από τα περιεχόμενα του συμβολαίου. Έτσι, συμπυκνώνοντας και θε-

σμοποιώντας κοινωνικές σχέσεις και πρακτικές ακυρωτικές της απρόσωπης κοινωνιακής σχέσης, το προστατευτικό κράτος αποθεσμοποιεί και αποδιρθώνει τη λογική της κοινωνίας των ιδιωτών και κατ' επέκταση, την ανάπτυξη και λειτουργία επιλεκτικών μηχανισμών με κριτήρια απόδοσης και αποτελεσματικότητας, δηλαδή στην ουσία με ορθολογικά κριτήρια που χαρακτηρίζουν τις λειτουργίες της κοινωνίας των ιδιωτών και της αγοράς. Κατ' αυτόν τον τρόπο, μπορεί να ερμηνευθεί ως ένα βαθμό το γεγονός ότι η αξιοκρατία αποτελεί κατηγορία απούσα από το σύστημα νοημάτων και αξιών της νεοελληνικής κοινωνίας και κατ' επέκταση, από τα συλλογικά βιώματα και τους θεσμούς.

Επιπροσθέτως, ο εξοβελισμός του *διαδικαστικού, συμβολαιακού* στοιχείου, ως αποτέλεσμα της κατίσχυσης της κουλτούρας της προστασίας, ελαχιστοποιεί την ικανότητα διευθέτησης των αντιθέσεων που εκδηλώνονται στο πολιτικό πεδίο, με συνέπεια η κάθετη διαίρεση που εγκαθιστά η πολεμική πολιτική σύγκρουση να αναπαράγεται στο χώρο της διοίκησης μετατρέποντάς την σε λάφυρο. Εδώ, η πρακτική της *λαφυραγώγησης* από το νικητή (*spoil system*) δεν αφορά, τις ανώτερες σφαίρες της διοικητικής ιεραρχίας, όπως συμβαίνει στις δυτικές χώρες, αλλά προσλαμβάνει δύναμη τη μορφή της «κάθετης» εναλλαγής της «μιας διοίκησης» από μια «άλλη». Ο *μανιχαϊκός* χαρακτήρας του πολιτικού πεδίου μεταγράφεται στο χώρο της διοίκησης. Έτσι αναφέρεται μια «διοίκηση πολέμου», η οποία συναρθρώνεται με τους στρατηγικούς στόχους της ομάδας που κατέχει την εξουσία και η οποία αναδεικνύεται σε σημαντικό όπλο διατήρησης ή επανάκτησής της, δηλαδή σε δύναμη σημαντικό νομιμοποιητικό στοιχείο. Το γεγονός αυτό την ανάγει σε κεντρικό διακύβευμα της πολιτικής αντιπαράθεσης και σε αντικείμενο κατάκτησης μη διακριτό από την ίδια την πολιτική εξουσία αλλά αντίθετα, ως ταυτόσημο και ως *συνεχές* με αυτή, συμβάλλοντας έτσι σε μια δύναμη αποδιαφοροποίηση στο επίπεδο του κράτους και ενισχύοντας τις τάσεις «απο-αυτονόμησης» της διοίκησης. Ως άρνηση της θεσμοθετημένης κανονιστικής διευθέτησης και της σύγκλισης των μερικών στρατηγικών σε συλλογικούς – συμβολαιακού τύπου – προσανατολισμούς, ο «πόλεμος» αυτός αντανακλά την πρακτική ακύρωση της τυπικής αυτονομίας των θεσμών και συγχρόνως αποτελεί μια κατ' εξοχήν έκφραση των ανορθολογικών στοιχείων του κοινωνικοπολιτισμικού πεδίου στο οποίο εγγράφεται.

Τα χαρακτηριστικά αυτά αλλά και, γενικότερα, η απουσία μιας κρατικής κουλτούρας στην ελληνική κοινωνία είναι σε σημαντικό

βαθμό απότοκα των πολιτικών σχέσεων και πρακτικών που παρήγαγαν μέσα από μια μακροπρόθεσμη θεσμοποιητική διαδικασία τον συγκεκριμένο τύπο διοίκησης. Ωστόσο, η ανάλυσή τους δεν αρκεί για να εξηγήσει επαρκώς τον πολιτισμικό κώδικα στη βάση του οποίου δομήθηκαν οι εν λόγω πρακτικές, παρά με κίνδυνο μιας οιονεί ταυτολογικής ερμηνείας. Όπως στην περίπτωση της θεσμικής σπονδύλωσης του δυτικού κράτους, η θρησκεία και οι σχέσεις της με το πολιτικό αποτελούν ένα από τα κεντρικότερα πεδία για την κατανόηση αυτού του κώδικα, αλλά και της ιδιαιτερότητας του ελληνικού θεσμικού πλέγματος, η ταυτότητα του οποίου είναι συνυφασμένη με την ορθοδοξία⁴³.

Κατ' αρχήν, η ένταση του θρησκευτικού με το πολιτικό πεδίο με την οποία συνδέεται η εκκοσμίκευση και ο δυτικός ορθολογισμός, στην ελληνορθόδοξη παράδοση δεν προσέλαβε αντίστοιχες διαστάσεις αλλά κινήθηκε στη λογική της βυζαντινής *συναλληλίας*⁴⁴. Το γεγονός αυτό είχε καταλυτικές συνέπειες στη διαδικασία εκκοσμίκευσης της κοινωνίας και του κράτους και κατ' επέκταση, στα περιεχόμενά της. Σε γενικές γραμμές και (δεδομένου ότι δεν μπορούμε να αντλήσουμε στοιχεία από μια ανύπαρκτη στη χώρα μας κοινωνιολογία της θρησκείας) μέσα από μια σύγκριση με το ρόλο της θρησκείας στην οικοδόμηση της δυτικής κρατικής κουλτούρας, μπορούμε να συμπεράνουμε τη συμβολή της ορθοδοξίας στην παραγωγή του ανορθολογισμού και στην απονομιμοποίηση της αυτονομίας του πολιτικού ως αποτέλεσμα όχι μόνο της λογικής της *συναλληλίας* καθεαυτής, αλλά και ενός συνόλου παράγωγων στοιχείων, στο επίκεντρο των οποίων βρίσκεται το φαινόμενο του φορμαλισμού που χαρακτηρίζει ιστορικά την ελληνική κοινωνία⁴⁵ και συμπυκνώνει στο συμβολικό επίπεδο την απουσιαστικοποίηση των αξιακών περιεχομένων των θεσμών. Ο αμετάθετα μυστηριακός και αναχωρητικός χαρακτήρας της ορθοδοξίας και η συνεπαγόμενη απαξία των εγκοσμίων έχει μια σειρά από συνέπειες στη συγκρότηση του πολιτισμικού κώδικα, οι προφανέστερες των οποίων είναι η απόρριψη του λόγου ως ηθικοπρακτικής αρχής κατανόησης και ιδιοποίησης του κόσμου⁴⁶ και της ηθικής επιταγής ως εσωτερικευμένου⁴⁷ κώδικα που προσανατολίζει και κανοναρχεί την κοινωνική δράση, επιδρώντας έτσι γενικότερα στη διαμόρφωση των κοινωνικών ηθών⁴⁸ και πρακτικών. Η επικέντρωση της θρησκευτικής δραστηριότητας στο τελετουργικό, μυστηριακό πεδίο και η αποσύνδεση των καθηκόντων του πιστού από την κοινωνικοπολιτική του υπόσταση αποτελεί μια από τις βασικότερες πηγές της «αναρχίας» ως στοιχείου του πολιτι-

σμικού κώδικα και των κοινωνικών πρακτικών: αναιρώντας τη δεσμευτικότητα του κρατικού κανονιστικού πλαισίου, η «αναρχία» αυτή ακυρώνει ταυτόχρονα ένα από τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά της κρατικής κουλτούρας με την οποία είναι συνυφασμένο το δανεισμένο θεσμικό πλαίσιο, δηλαδή τη νομιμοποίηση του νόμου μέσα από τη μεσολάβηση ηθικών προταγμάτων θρησκευτικής ή άλλης προέλευσης.

Προφανώς, οι επιδράσεις της θρησκείας στη συγκρότηση του ελληνικού πολιτισμικού κώδικα μπορούν να ερμηνεύσουν και να αποσαφηνίσουν τις καταβολές μιας σειράς κεντρικών θεσμικών αποκρυσταλλώσεων και ίσως ως ένα σχετικά σημαντικό βαθμό, την αναπαραγωγή τους. Όμως, οι επιδράσεις αυτές δεν εξαντλούν το πεδίο των θεσμοποιητικών διαδικασιών, στο επίκεντρο των οποίων βρίσκονται οι κοινωνικές και πολιτικές συγκρούσεις και η δυναμική των σχέσεων νομιμοποίησης. Ο θεσμικός εκσυγχρονισμός, στον πυρήνα του οποίου βρίσκεται η διοίκηση, αποτελεί ταυτόχρονα συνάρτηση της ικανότητας του πολιτικού συστήματος να αναδιατάξει την «ιεράρχηση των νομιμοποιήσεων» και να επαναπροσδιορίσει τους στόχους του στο φως των σύγχρονων αναγκών. Μπορεί το ελληνικό πολιτικό σύστημα να απεγκλωβιστεί ριζικά από την ισχύουσα ιεράρχηση; Είναι δυνατή η μεταβολή του συστήματος νοημάτων και ηθικών αληθειών που συγκροτεί τον πολιτισμικό κώδικα στη βάση του οποίου δομείται, τουλάχιστον ως προς τις θεμελιώδεις όψεις του, ο γονότυπος της ελληνικής διοίκησης; Μια δυνατή απάντηση στο ερώτημα αυτό μπορεί να δοθεί μέσα από την ανάλυση της λογικής με την οποία λειτουργούν οι σχέσεις νομιμοποίησης στη χώρα μας στα πλαίσια της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας.

Πολιτικο-κοινωνικές σχέσεις και πολιτισμικός κώδικας

Σύμφωνα με ένα γενικό θεώρημα της θεσμικής ανάλυσης⁴⁹, μια από τις βασικές λειτουργίες του σύγχρονου κράτους είναι η σύνθεση των αντιθέσεων που εκδηλώνονται στο κοινωνικό πεδίο, ή με θεσμολογικούς όρους, ο μετασχηματισμός των πιέσεων που ασκούν οι δρώσες στην περιφέρειά του θεσμίζουσες δυνάμεις σε κρατικές δράσεις. Βασική προϋπόθεση αυτού του μετασχηματισμού είναι η ιδεολογική υπέρβαση των αντιθέσεων σε ένα συμβο-

λικό, φανταστικό επίπεδο, οι ιδέες και παραστάσεις του οποίου μπορούν να λειτουργήσουν αποτελεσματικά ως στοιχείο των κρατικών δράσεων μόνο στο βαθμό που και εφόσον, αντιστοιχούν στις κοινωνικές κατηγορίες πρόσληψης και κατανόησης του ιδεολογικού λόγου, δηλαδή ουσιαστικά στο σύστημα νοημάτων που συγκροτούν τον πολιτισμικό κώδικα της κοινωνίας. Η αναντιστοιχία της κρατικής ιδεολογίας με τις κατηγορίες πρόσληψης της κοινωνίας θα συνεπάγονταν αναγκαία είτε τη μη κατανόησή της είτε την παρανόησή της. Αυτό σημαίνει ότι μια επεξεργασμένη⁵⁰ από μια πολιτική ομάδα ιδεολογία, ανεξάρτητα από την κοινωνική της αποδεκτικότητα, δεν κατανοείται με τον ίδιο τρόπο από τους δέκτες της, πολύ δε περισσότερο όταν πρόκειται για μια εξωγενή ιδεολογία, η οποία παραπέμπει σε διαφορετικά εννοιολογικά συστήματα. Υπ' αυτό το πρίσμα, τα νοηματικά στοιχεία της ιδεολογίας του κράτους-κέντρου, –αρχέτυπο όλων των θεσμικών μορφών⁵¹–, καθώς και ο τρόπος που αυτά προσλαμβάνονται από την κοινωνία μεταφράζουν αναγκαία τον πολιτισμικό κώδικα και τα περιεχόμενα του συστήματος ηθικών αληθειών, ενώ ταυτόχρονα είναι προϊόντα της επιλεκτικής δράσης των θεσμίζουσών δυνάμεων που αντλούν την «ύλη» τους από το σύστημα αυτό προκειμένου να νομιμοποιήσουν και να καταστήσουν αποτελεσματική τη δράση τους.

Στη βάση αυτής της θεώρησης, τα στοιχεία του πολιτισμικού κώδικα θεσμοποιούνται στο «κέντρο» ως «υλικό» υπόστρωμα των σχέσεων πολιτικοκοινωνικής κυριαρχίας και ως νομιμοποιητικό πλαίσιο λειτουργίας του πολιτικού συστήματος. Στο βαθμό που οι σχέσεις νομιμοποίησης του πολιτικού συστήματος θεμελιώνονται στα πολιτισμικά συστατικά του κοινωνικού πεδίου, οι σχέσεις αυτές καθορίζουν ταυτόχρονα και τη νομιμοποίηση του περιεχομένου και της δυναμικής του ίδιου του εκσυγχρονισμού. Με την έννοια αυτή, και δεδομένης της ανεπαρκούς αυτονόμησης του ελληνικού κράτους, η οποία ενισχύει την αδυναμία μιας αποστασιοποίησής του από την κοινωνία, μια ριζικά εκσυγχρονιστική πολιτική που να μεταβάλλει τον διοικητικό γονότυπο μπορεί να αποκτήσει κάποια νομιμοποιητική δυναμική μόνον εφόσον προέρχεται από τις θεσμίζουσες δυνάμεις. Σε αντίθετη περίπτωση, το κράτος-κέντρο μπορεί μεν να επιβάλει τον εκσυγχρονισμό, αλλά θα το πράξει αναγκαία με μέσα που δεν συνδυάζουν υψηλό βαθμό νομιμοποίησης, δηλαδή με μη δημοκρατικές διαδικασίες και ενάντια στις θεσμίζουσες δυνάμεις.

Στο κοινοβουλευτικό σύστημα, οι θεσμίζουσες δυνάμεις διαμε-

σολαβούνται κυρίως από τα πολιτικά κόμματα, η δράση των οποίων νομιμοποιείται στο βαθμό που οι δυνάμεις αυτές αναγνωρίζουν στα κόμματα τις αντιλήψεις, τις δοξασίες και τους στόχους τους. Έτσι, ως διαμεσολαβητές των θεσμιζουσών δυνάμεων του ελληνικού πολιτικού συστήματος, τα κόμματα αναπαράγουν και διαχέουν τις κυρίαρχες αξίες⁵² κατασκευάζοντας μια νομιμοποιητική ιδεολογία, η αποτελεσματικότητα της οποίας είναι συνάρτηση των μηχανισμών ταύτισης των εκλογέων. Η αποτελεσματικότητα αυτή συνδυάζεται με μια κοινωνική δεκτικότητα με την έννοια ότι, ανεξάρτητα από τη σημαίνουσα διάστασή του (εφόσον η ιδεολογία παραπέμπει σε ένα ξένο κώδικα νοημάτων, άρα συνιστά δάνειο), ο ιδεολογικός λόγος ενεργοποιεί και ενεργοποιείται στο πρακτικό επίπεδο με αναφορά το σύστημα νοημάτων και ηθικών αληθειών (σημαινόμενα) που περιέχονται στον εγχώριο πολιτισμικό κώδικα. Συνεπώς, οι ιδεολογικοί προσανατολισμοί που νομιμοποιούν το πολιτικό σύστημα αντιστοιχούν αναγκαία σε ένα συμβατό σύστημα αξιών και νοημάτων και σε ομόλογες με αυτό πρακτικές. Οι προκύπτουσες κοινωνικο-πολιτικές σχέσεις θεμελιώνονται έτσι σε πολιτισμικά περιεχόμενα, τα οποία δεν μεταβάλλονται, τουλάχιστον βραχυπρόθεσμα, χωρίς να εξασθενεί η νομιμοποιητική βάση των παραπάνω σχέσεων. Όσο περισσότερο η κοινωνική μεταβολή ή ο εκσυγχρονισμός δεν αποτελούν αίτημα-κίνητρο των θεσμιζουσών δυνάμεων, τόσο δυσχερέστερη είναι η μεταλλαγή των δομημένων ή, όπως στην περίπτωση που εξετάζουμε εδώ, των παραδοσιακών σχέσεων κοινωνικο-πολιτικής κυριαρχίας σε εκσυγχρονιστικού τύπου σχέσεις.

Στην οπτική αυτή, η έντονη όσμωση του κοινωνικού με το διοικητικό και πολιτικό πεδίο που χαρακτηρίζει το ελληνικό κοινωνικό σύστημα αναπαράγεται και παγιποιείται κατ' εξοχήν μέσα από τους μηχανισμούς του αντιπροσωπευτικού συστήματος. Οι πρακτικές που θεμελιώνουν τη λογική της λειτουργίας του, στο βαθμό που ενεργοποιούνται οι ταυτίσεις με το εγχώριο σύστημα συμβολισμών και αναπαραστάσεων του γίνεσθαι,⁵³ αναδεικνύουν στην πραγματικότητα τα αντιστοιχούντα στο σύστημα αυτό νοήματα και όχι εκείνα στα οποία παραπέμπουν οι δανεισμένοι θεσμοί. Το αντιπροσωπευτικό σύστημα εξελίσσεται έτσι σε κατ' εξοχήν μηχανισμό μετεγγραφής του παραδοσιακού συστήματος αξιών και νοημάτων στην πολιτική και διοικητική σφαίρα, δηλαδή ουσιαστικά σε ένα μηχανισμό συντήρησης και ανασταλτικό μιας δυναμικής της μεταβολής. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η πολιτικο-διοικητική σφαίρα, αν και είναι τυπικά οργανωμένη σύμφωνα με το

πρότυπο των δυτικών θεσμών, παραμένει σε μεγάλο βαθμό ένα φορμαλιστικό μόρφωμα που επιδέχεται μόνο οριακές βελτιώσεις.

Η βασική ιδέα που προκύπτει από την παραπάνω θεώρηση είναι ότι μια συναφής ερμηνεία των προβλημάτων και των αδυναμιών της ελληνικής διοίκησης ως θεσμικού μορφώματος, οφείλει να λάβει υπόψη της τις διαδικασίες και τους μηχανισμούς μετεγγραφής και θεσμοποίησης του παραδοσιακού συστήματος νοημάτων και αξιών στο επίπεδο του κράτους. Το βασικό δομικό, γονοτυπικό χαρακτηριστικό της ελληνικής διοίκησης, δηλαδή η μονοσήμαντη υποταγή της στο πολιτικό και η αδυναμία της να αποκτήσει μια σχετική αυτονομία κατά το δυτικό υπόδειγμα, είναι κατ' αρχήν απόρροια της πρωτογενούς όσμωσης του κοινωνικού με το πολιτικό και της αναπαραγωγής της μέσα από το παιχνίδι των σχέσεων νομιμοποίησης. Η όσμωση αυτή θεσμοποιήθηκε χάρη στην εξάρτηση της κοινωνίας από τους μηχανισμούς πολιτικής και κρατικής προστασίας και ταυτόχρονα, υπήρξε η βασική αιτία της θεσμοποίησης του «γραφειοκρατικού λαϊκισμού» και της διαίωσις της «κουλτούρας προστασίας» – βασικής συνιστώσας της παθολογίας του πολιτικού συστήματος. Η πρωτογενής «συνενοχή» λαού και θεσμών που θεμελιώνει την εγχώρια εκδοχή του λαϊκισμού αναπαρήγαγε μέσω του αντιπροσωπευτικού συστήματος τα βασικά στοιχεία μιας ήδη υφισταμένης κουλτούρας και ενός πολιτισμικού κώδικα, ο οποίος ακυρώνει εκ προοιμίου τις προϋποθέσεις για την κρατική και τη διοικητική αυτονομία. Στην πραγματικότητα, οι ίδιες οι δομές που υπήρξαν προϊόντα της μη αυτονομίας της διοίκησης αναδεικνύονται σε παράγοντες που αναστέλλουν και την αυτονόμησή της.

Στην ίδια οπτική και λόγω της αναντιστοιχίας των νοημάτων του εγχώριου κώδικα με την κρατική κουλτούρα και τα εννοιακά περιεχόμενα που θεμελιώνουν το σχετικά αυτόνομο αστικό κράτος, το τελευταίο δεν υπήρξε κεντρικό διακύβευμα των κοινωνικών συγκρούσεων ή των πολιτικών σχέσεων και κατ' επέκταση, της ίδιας της θεσμοποιητικής διαδικασίας. Δεδομένου ότι το κράτος αυτό θεμελιώθηκε σε έναν πολιτισμικό κώδικα που συμπυκνώνει τα ιδιαίτερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά των δυτικών κοινωνιών, συνεπώς υπήρξε προϊόν μιας ιστορικότητας και μιας ιδιαίτερης θεσμοποιητικής διαδικασίας, είναι αδύνατον να αποκτήσει στη χώρα μας αντίστοιχα θεσμικά χαρακτηριστικά, τουλάχιστον βραχύ- και μεσο-πρόθεσμα. Κάτι τέτοιο θα απαιτούσε μια μακρά θεσμοποιητική διαδικασία, που θα προέρχονταν από τις θεσμίζουσες δυνάμεις ή, τουλάχιστον, θα επικροτούνταν από αυτές και θα

αποσκοπούσε σε ρηξικέλευθες επιλογές στα πλαίσια ενός ευρύτατου παιδαγωγικού προγράμματος που θα είχε εμπνευστή και οργανωτή το ίδιο το κράτος.

Συμπέρασμα

Η θεωρητική προσέγγιση που επιχειρήσαμε στην εργασία αυτή θέτει το πρόβλημα της διοίκησης ως πρόβλημα πολιτισμικών δομών στη βάση των οποίων ερείδονται και αναπαράγονται οι κοινωνικές και οι πολιτικές πρακτικές. Στην ίδια λογική προτείνεται και η κατανόηση της εγγενούς δυστοκίας της δράσης, αλλά και του εκσυγχρονισμού της ελληνικής διοίκησης, κορυφαία συνέπεια της οποίας είναι ο υβριδικός χαρακτήρας της ελληνικής κρατικής δομής που θεμελιώνεται στην ασυμμετρία του δανεισμένου τυπικού θεσμικού πλαισίου με τα περιεχόμενά του. Αν και οι πολιτισμικές εισροές από τη Δύση ακολουθούν ακατάπαυστα την οικοδόμηση και την εξέλιξη του ελληνικού κράτους, τα εισαγόμενα στοιχεία που αναφέρονται στην κρατική και την πολιτική κουλτούρα, έχουν μάλλον τη μορφή θυλάκων⁵⁴ στο κοινωνικό σώμα παρά προϊόντων ενταγμένων οργανικά στο εγχώριο σύστημα.

Προφανώς, το πρόβλημα του εκσυγχρονισμού της ελληνικής διοίκησης είναι πιο πολύπλοκο και δύσκολο απ' όσο παρουσιάζεται συνήθως από τον πολιτικό λόγο. Η ίδια η κοινοβουλευτική δημοκρατία, από τη φύση της, δεν επιτρέπει ριζικές παρεμβάσεις «εκ των άνω» χωρίς κινδύνους σημαντικών κρίσεων νομιμοποίησης.

Η υποθετική – και προσφάτως επίκαιρη – κατάργηση των πελατειακών σχέσεων και η θεσμοθέτηση ενός αξιοκρατικού συστήματος στην ευρύτερη διοίκηση δεν θα έλυne ριζικά το πρόβλημα, καθότι κάτι τέτοιο δεν θα συνέπονταν καθόλου τη μεταβολή του πολιτισμικού κώδικα και την παραγωγή μιας κρατικής κουλτούρας. Η υπόθεση, τέλος, μιας μεταβολής ως αποτέλεσμα της εκσυγχρονιστικής δυναμικής της οικονομικής σφαίρας ή εξωσυστημικών⁵⁵ επιδράσεων μπορεί να τεθεί μόνο ως μακροπρόθεσμη προοπτική.

Σημειώσεις

1. Θ. Ν. Φλογαίτη *Σκέψεις περί των αιτίων της προσκόψεως του πολιτεύματος εν Ελλάδι*, Χαλκίς 1872, σελ. 4.

2. Οι ιστορικο-κοινωνικές καταβολές της διοικητικής παθολογίας της χώρας μας επισημαίνονται βέβαια σε πολλές έρευνες (βλ. π.χ. Κ. Σπανού «εκλογές και δημόσια διοίκηση», στο Χ. Λυριτζή, Η. Νικολακόπουλου *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του 1980*, Θεμμέλιο 1990, σελ. 167, Α. Μακρυδημήτρη *Διοικητικές μελέτες*, Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1991, σελ. 167 κ.ε.), χωρίς όμως αυτές να εκφεύγουν ριζικά από μια περιγραφική προσέγγιση.

3. Η έννοια της κουλτούρας χρησιμοποιείται εδώ ως σύστημα νοημάτων τα οποία συνυφαίνονται με τις πρακτικές των δρώντων υποκειμένων (βλ. σχετικά P. H. Chombart de Louwe, *La culture et le rounoir*, Stock, Paris 1975) καθώς και με τις κοινωνικο-πολιτικές συγκρούσεις, μέσω των οποίων αναπαράγονται ή μετασχηματίζονται ανάλογα με το βαθμό διασύνδεσής τους με τα διακυβεύματα αυτών των συγκρούσεων. Σύμφωνα με ένα σημαντικό κοινωνιολογικό ρεύμα, στο οποίο συγκαταλέγονται μεταξύ άλλων ο M. Weber και ο C. Geertz, κάθε κουλτούρα συγκροτείται από ιδιαίτερους κώδικες νοημάτων, οι οποίοι διατηρούν στο χρόνο μια ελάχιστη δομική συνέχεια και μέσω των οποίων συνυπάρχουν, δρουν και επικοινωνούν τα κοινωνικά υποκείμενα (βλ. σχετικά B. Badie *Culture et politique*, Economica, Paris 1993, σελ. 14-16 - ελλην. μετφρ. *Κουλτούρα και πολιτική*, Πατάκης, Αθήνα 1995).

4. Μια τέτοια προσέγγιση εγκυκαλεί κατ' ουσία την ιστορική κοινωνιολογία ως μέθοδο μελέτης των ορίων της μεταβολής και όχι καταγραφής αναλλοίωτων δομών, βλ. R. Nisbet, *Social Change and History*, Oxford University Press, N. York 1970, επίσης Ι. Λαμπίρη-Δημάκη, *Κοινωνιολογία και ιστορία*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1989.

5. Σύμφωνα με τον C. Geertz, το πολιτικό πεδίο είναι η κατ' εξοχήν «αρένα» όπου ο πολιτισμικός κώδικας εκδηλώνεται με τον σαφέστερο τρόπο, αναφ. στο B. Badie, P. Birnbaum, *Sociologie de l' Etat*, Grasset et Fasquelle, Paris 1979, σελ. 115.

6. J. Chevallier, D. Loschak, *La science administrative*, PUF, Paris 1987, σελ. 34.

7. Βλ. σχετικά B. Badie, *L' Etat importé*, Fayard, Paris 1992.

8. Η βιολογικής προέλευσης έννοια του γονότυπου αντιστοιχεί σε μια θεμελιακή δομή, η οποία καθορίζει τις μεταβολές μιας δευτερογενούς και εξαρτημένης δομής, του φαινότυπου, θέτοντάς της περιορισμούς. Βλ. G. Timsit, «L' administration» στο *Traité de Science Politique*, PUF, Paris 1985, τ. II σελ. 468-469.

9. G. Timsit *Théorie de l' administration*, Economica, Paris 1986.

10. Η σχετική αυτονομία και ο ενωτικός ρόλος του κράτους ως πολιτικού οργανωτή και διαμεσολαβητή αποτελούν τα αναγκαία συστατικά

του σύγχρονου κράτους, βλ. Π. Τερλεξή, *Γραφειοκρατικός νόμος*, Παπαζήσης, Αθήνα 1987, σελ. 148.

11. R. Muir, *National Self-government: Its Growth and Principles. The Culmination of Modern History*, Constable and Co. Ltd, London 1918.

12. Το «κοινό καλό» συνδέεται με μια ισχυρή φιλοσοφικο-θεολογική και πολιτισμική παράδοση στις δυτικές, ιδιαίτερα στις ρωμαιοκαθολικής επιρροής χώρες από την εποχή του Saint Thomas d' Aquin. Το πέρασμα της έννοιας από τη θεολογία στην εκκοσμικευμένη πολιτική σκέψη έγινε μέσα από το έργο του Jean Bodin (*Les six livres de la Republique*) όπου διατυπώνεται η θεωρία περί της κυριαρχίας και αναδύεται η έννοια του «κοινού καλού» (βλ. Franck Tinland «L' Etat de droit: héritage du XVIIe siècle européen» in *Philosophie politique*, No 1, 1991, σελ. 55-57). Εντούτοις, οι έννοιες του δηmosίου και του γενικού συμφέροντος αποτελούν σύμφωνα με τους R. Catherine και G. Thuillier, ιδεολογήματα που συμβιβάζονται δύσκολα με το σύγχρονο δημοκρατικό πλουραλισμό (βλ. *Introduction à une philosophie de l' administration*, A. Colin 1969, σελ. 16).

13. Η κλασική αυτή αντίληψη σχετικά με το ρόλο των ρωμαϊκών επιρροών στη σφυρηλάτηση του δυτικού κράτους αμφισβητείται από ιστορικούς του δικαίου, οι οποίοι τονίζουν, αντίθετα, τις επιδράσεις της ρωμαιοκαθολικής παράδοσης, βλ. B. Badie, *Culture et politique*, όπ. π. σελ. 66 κ.ε.

14. Ο ενιαίος και συναφής χαρακτήρας του κανονιστικού συστήματος στηρίζεται σε έναν πολιτισμικό κώδικα που τον συμμερίζονται τα άτομα και ο οποίος οργανώνει τόσο τη συναίνεση όσο και τις συγκρούσεις τους (βλ. B. Badie, *Culture et Politique*, όπ.π. σελ. 79, 121). Η κοινωνική συνοχή θεμελιώνεται έτσι σε μια συγκλίνουσα κατανόηση και ερμηνεία του συστήματος αυτού (βλ. G. Timsit, *Administrations et Etats*, PUF, Paris, 1987, σελ. 14), έτσι ώστε ο διακανονισμός των αντιθέσεων μεταξύ των «εταίρων/αντιπάλων» να ρυθμίζεται με διαπραγματεύσεις στη βάση ενός δεσμευτικού-συμβολιακού πλαισίου.

15. M. Weber, *L' éthique protestante et l' esprit du capitalisme*, Plon, Paris, 1964.

16. Και αντιστόφως, το γεγονός ότι στις ΗΠΑ οι πελατειακές σχέσεις υπερίσχυαν μέχρι σχετικά πρόσφατα της αξιοκρατικής επιλογής των δημοσίων υπαλλήλων (βλ. M. F. Toinet, *Le clientélisme aux Etats-Unis*, C.E.R.P., Φλωρεντία 1980) δεν μετέβαλε το «δυτικό» χαρακτήρα της αμερικανικής διοίκησης.

17. Βλ. σχετικά B. Badie, *Culture et politique*, όπ. π. σελ. 128 κ.ε.

18. Η κεντρική θέση της θρησκείας στη διαμόρφωση των ηθικών κατηγοριών και των συμβολικών συστημάτων ως θεμελιωτών των θεσμών και των εξουσιαστικών φαινομένων αναδείχθηκε τόσο από τον Weber όσο και από τον Durkheim, σύμφωνα με τον οποίο «σχεδόν όλοι οι σημαντικοί θεσμοί προήλθαν από τη θρησκεία», όπ. παρ. σελ. 17 κ.ε.

19. Η καντιανή κατηγορική προσταγή ως θεμέλιο της αστικής κοινωνίας βρίσκει την έκφρασή της στην πολιτική φιλοσοφία του Rousseau, ο οποίος αποδίδει κεντρική σημασία στη μέσω της παιδείας, καλλιέργεια του σεβασμού νόμων (βλ. M. Carnoy, *Κράτος και πολιτική θεωρία*, Οδυσσέας, 1990, σελ. 35), ενώ ο Hegel, ανεξάρτητα από τις ερμηνείες της φιλοσοφίας του, συλλαμβάνει το κράτος ως υπέρτατη αξία, που πρέπει «να είναι αντικείμενο σεβασμού (...) σαν να επρόκειτο για ένα θεϊκό-γήινο ον...» βλ. *Principes de philosophie du droit*, Paris, Vrin 1975, σελ. 258 κ.ε.

20. B. Badie, *Culture et politique*, όπ. π. σελ. 117 κ.ε.

21. Παρά την αρχική απόρριψή της, η πολιτική εξουσία νομιμοποιήθηκε από το Λούθηρο ως θέλημα του θεού και ως αναγκαίο κακό, βλ. G. Hermet, *Sociologie de la construction démocratique*, Economica, Paris, 1986, σελ. 41.

22. M. Carnoy, *Κράτος και πολιτική θεωρία*, όπ. π. σελ. 23.

23. Σύμφωνα με τον M. Weber, η μοναδικότητα κάθε ιστορικού φαινομένου προκύπτει από την ιδιαίτερη συνάρθρωση συγκεκριμένων γενετικών σχέσεων, βλ. *L' éthique...*, όπ.π. σελ. 44.

24. Βλ. σχετικά B. Badie, *Culture...*, όπ. π. σελ. 81 κ.ε.

25. Οι πολιτισμικές αποστάσεις ανάμεσα στο μεταφερόμενο θεσμικό πλαίσιο και στις κοινωνίες υποδοχής ενέχουν σε κάθε περίπτωση τη σχετική διαστρέβλωση της αρχικής έννοιας και του νοηματικού περιεχομένου των θεσμών, βλ. B. Badie, *L' Etat importé*, όπ. π. σελ. 197, 227.

26. Από μια γενική σκοπιά, η ανάδυση του σύγχρονου κράτους δεν μπορεί να εξηγηθεί ως αποτέλεσμα της διαφοροποίησης των κοινωνικών δομών και του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, αλλά η ανάλυση πρέπει να λάβει υπόψη τις παλιές δομές της εξουσίας και τις διαδικασίες προσαρμογής τους στις συνθήκες της βιομηχανικής κοινωνίας, βλ. σχετικά B. Badie, P. Birnbaum, *Sociologie de l' Etat*, όπ. π. σελ. 102.

27. Από τη σκοπιά αυτή η σύνδεση της διόγκωσης της διοίκησης από τον N. Μουζέλη με τις πελατειακές σχέσεις ή τη φροντίδα του κράτους για την απασχόληση των ακτημόνων αγροτών συνιστά μια μόνο από τις όψεις του φαινομένου, βλ. «Ταξική δομή και σύστημα πολιτικής πελατείας: η περίπτωση της Ελλάδας» στο Γ. Κοντογιώργη (επιμ.), *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Εξάντας 1977, σελ. 137.

28. Το φαινόμενο του κρατικού συγκεντρωτισμού συνδέεται, μεταξύ άλλων, με τη διαδικασία συσώρευσης πόρων (N. Elias, *La dynamique de l' Occident*, C. Levy, Paris 1975, σελ. 87) ή με καταστάσεις ανομίας ως αποτέλεσμα εξωτερικών απειλών (Th. Skocpol, *Etats et révolutions sociales*, Fayard, Paris 1985, σελ. 365).

29. Οι συγκεντρωτικές τάσεις εκδηλώθηκαν στο επίπεδο της διοίκησης και της κυβέρνησης ήδη από τα πρώτα βήματα του ελληνικού κράτους, βλ. Δ. Π. Οικονόμου, «Histoire de l' administration grecque», στο *MNHMH: Mélanges à la mémoire de M. Dendias*, Αθήνα (χ.χ.), σελ. 552 κ.ε.

30. Οι σχέσεις προστασίας ανάγονταν, σύμφωνα με τον J. Petroulos, στη σωματειακή παράδοση της οθωμανικής αυτοκρατορίας και παρατηρούνταν ακόμα και στις πλέον απομακρυσμένες ελληνικές περιοχές. Ο Καποδίστριας επιχείρησε χωρίς επιτυχία, ίσως για μοναδική φορά στην ιστορία της χώρας, να τις καταργήσει μέσα από τη δημιουργία ενός πυρήνα αυτόνομης διοίκησης, βλ. J. Petroulos *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο*, Μ.Ι.Τ.Ε., Αθήνα, 1985, σελ. 66, 75, 134.

31. Ο προσεταιρισμός του λαού από τις νεοτερικές ελίτ για την επιτυχία της μεταφοράς των δυτικών θεσμών συνδυάζει κατά κανόνα, σύμφωνα με τον B. Badie, το φαινόμενο του λαϊκισμού, βλ. σχετικά B. Badie, *L'Etat importé*, όπ. π. σελ. 252 κ.ε.

32. Η συνταύτιση έθνους και κοινωνίας των πιστών παρατηρείται ήδη στο Βυζάντιο, βλ. H. Ahrweiler, *L'idéologie politique de l'empire byzantin*, PUF, Paris, 1975, σελ. 33 κ.ε.

33. Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός ρωμαντισμός*, Ερμής, Αθήνα 1985, σελ. 343, 383 κ.ε.

34. Σύμφωνα με τον Θ. Λίποβατς ο νόμος στο Βυζάντιο έπαιξε «δευτερεύοντα γραφειοκρατικό ρόλο», βλ. «Θέσεις για την πολιτική ψυχολογία των Ελλήνων, Προοπτικές για το έτος 2000», στο *Η Ελλάδα προς το 2000*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1988, σελ. 90. Ο G. Langrod επισημαίνει ότι «ο νόμος-κανόνας δεν συνιστά στην Ελλάδα μια σταθερή γραμμή πλεύσης για τους δράστες, αλλά υποτάσσεται στις τακτικές τους για να τις νομιμοποιήσει εκ των υστέρων, βλ. G. Langrod, *Réorganisation de la fonction publique en Grèce*, ΟΟΣΑ, Paris, 1965, σελ. 23-25.

35. Ο Δ. Χαραλάμπης επισημαίνει ότι «η σχέση συμβολαίου-θεσμού ήταν σχεδόν ανύπαρκτη ως καταλυτική κοινωνική εμπειρία στην Ελλάδα», βλ. *Πελατειακές σχέσεις και λαϊκισμός*, Εξάντας, Αθήνα, 1989, σελ. 298. Για τις διοικητικές καταχρήσεις στην Ελλάδα βλ. Κ. Γέρακας, *Σελίδες ιστορίας της ελληνικής διοίκησης*, Αθήνα, 1948.

36. Βλ. σχετικά Θ. Λίποβατς, «ορθοδοξία και εθνικισμός», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, No 2, Οκτ. 1993, σελ. 35, Ν. Ψυρούκη *Ιστορικός χώρος και Ελλάδα, Επικαιρότητα*, Αθήνα, 1975, σελ. 70.

37. Από τη σκοπιά αυτή, οι αναλύσεις του M. Foucault για τη «μικροφυσική της εξουσίας», παρά τις εννοιολογικές ατέλειες των αναλυτικών του εργαλείων, μπορούν να διαφωτίσουν τη βαθύτερη λογική της διοίκησης ως ιστού διαδικασιών καθυπόταξης των ατόμων που προϋποθέτει την εσωτερίκευση των κοινωνικών αξιών και ηθικών αληθειών (βλ. *Η μικροφυσική της εξουσίας*, Ύψιλον, Αθήνα, 1991).

38. Σύμφωνα με τον N. Elias, (*La dynamique de l'Occident*, Calman-Lévy, Paris 1976, σελ. 191-203) η σύγχρονη κοινωνία είναι μεταξύ άλλων αποτέλεσμα του μετασχηματισμού της ψυχικής οικονομίας σε «ένα ελεγχόμενο μέσω του αυτοκαταναγκασμού Υπερεγώ». Ανάλογη είναι η παρατήρηση του Κ. Τσουκαλά, βλ. «Τζαμπατζήδες στη χώρα των θαυμάτων», στην *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, No 1, Ιαν. 1993, σελ. 25.

39. Βλ. Π. Τερλεξή *Ο αυταρχικός άνθρωπος*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1975, σελ. 55 κ.ε.

40. Σύμφωνα με τον Β. Φίλια (*Δοκίμια κοινωνιολογίας*, Μπουκουμάνης, Αθήνα 1976, σελ. 66) η προσωποποίηση των αντιθέσεων διαπερνά ολόκληρη τη νεοελληνική πολιτική ιστορία.

41. Ο G. Langrod επισημαίνει ότι «το κράτος είναι για τους Έλληνες μια συγκεχυμένη έννοια», (βλ. όπ. π., σελ. 22). Επίσης, ο Κ. Αξελός σημειώνει: «Οι νεοέλληνες αγνοούν την εναρμόνιση του προσωπικού με το δημόσιο. Ο θρίαμβος του προσωπικού και του διαπροσωπικού, τους εμποδίζει να εντάξουν τη δράση τους σε ένα υπερπροσωπικό πλαίσιο», βλ. «Le destin de la Grèce moderne» στο *Esprit*, No 7, 1954, σελ. 12.

42. Για την απουσία του δημοσίου συμφέροντος ως στοιχείου του εγχώριου συστήματος αξιών βλ. π.χ. Ν. Δραγούμη, *Αναμνήσεις*, Ερμής, Αθήνα, 1973, σελ. 26, R. Massip Karamanlis, *un Grec hors du commun*, Stock, Paris, 1982, σελ. 36.

43. Σύμφωνα με τον Β. Badie, τα κράτη που αναδύθηκαν από μια ορθόδοξη-βυζαντινή παράδοση ελάχιστα διαφοροποιημένη κοινωνικο-πολιτισμικά χαρακτηρίζονται από μια όσμωση του κοινωνικού με το πολιτικό, καθώς και από μια υπερσυγκεντρωτική δομή, βλ. σχετικά Β. Badie, «Les ressorts culturels du totalitarisme» στο *Totalitarismes*, Economica, Paris, 1980, σελ. 109, Βλ. επίσης L. Brehier, *Les institutions de l' empire byzantin*, A. Michel, Paris, 1970.

44. Γ. Βλάχος «Eglise et Etat en Grèce» στο *Conscience et liberté*, 2ο εξ. 1986, σελ. 93.

45. Βλ. Δ. Σ. Αθανασόπουλου, *Η Ελληνική Διοίκηση*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1983.

46. Αντίθετα, η ορθόδοξη κουλτούρα, όπως και ο ελληνικός διαφωτισμός, ανέδειξαν το υπεραίσθητό σε θεμελιακή κατηγορία πρόσληψης του κόσμου (βλ. Π. Κονδύλη, *Ο νεοελληνικός διαφωτισμός*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1988, σελ. 16 κ.ε., Ρ. Mackridge «Culture» στο R. Clogg (επιμ.) *Greece in the 80s*, Macmillan & C.C.G.S., London 1983, σελ. 247), εξοβελίζοντας τον ορθό λόγο και αναδεικνύοντας τις βιωματικές και θυμικές όψεις της ψυχικής οικονομίας σε θεμέλια του κρατικού λόγου (βλ. Δ. Κ. Παπαϊωάννου «Η λογική του "πόιντ σύστημα" στη μαθητική συμπεριφορά», *Ελευθεροτυπία* 19/11/1990).

47. Ο Ν. Μουζέλης μιλάει για «έντονο ορθόδοξο φορμαλισμό» και για απουσία «εσωτερικευμένων ηθικών αρχών» από τον πιστό, βλ. *Νεοελληνική κοινωνία - Όψεις υπανάπτυξης*, Εξάντας, 1978, σελ. 63, σημ. 33.

48. Βλ. Κ. Τσουκαλάς «Τζαμπατζήδες...», όπ. π., σημ. 9.

49. Βλ. R. Hess *Centre et peripherie, Introduction a l' analyse institutionnelle*, Privat, Toulouse, 1978, σελ. 96.

50. Αναφερόμαστε σε αυτό που ο J. Plamenatz ορίζει ως «επιτηδευμένη» ιδεολογία, η οποία περιλαμβάνει μια ρητή κοσμοθεώρηση και διαφοροποιείται από το σύνολο των ιδεών ή των παραστάσεων που συμμε-

ρίζονται όλα τα μέλη της ανθρώπινης κοινότητας, βλ. *Ιδεολογία: έννοια και ιστορία του όρου*, Κάλβος, 1981, σελ. 16.

51. Την αντίληψη του κράτους ως θεσμού που αναπαράγει και συμπυκνώνει την ταυτότητα των θεσμικών μορφών αναπτύσσει ο R. Loureau στο *L' Etat inconscient*, éd. de Minuit, Paris, 1978.

52. Βλ. σχετικά J. Chevallier, *Eléments d' analyse politique*, PUF, Paris, 1985, σελ. 70.

53. Στο ίδιο, σελ. 211 κ.ε.

54. Ο Α. Μακρυδημήτρης μιλάει για «δύο συστήματα αξιών (...) που συγκροτούν τη νεοελληνική κοινωνική εμπειρία», βλ. «Συλλογικές διεκδικήσεις και διοικητικές μεταρρυθμίσεις», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τ. 3, Απρ. 1993, σελ. 136.

55. Από αυτή τη σκοπιά, οι αντιστάσεις στην προσαρμογή της ελληνικής διοίκησης στην Ευρωπαϊκή Ένωση είναι τεράστιες, βλ. Α. Μακρυδημήτρη, Α. Πασσά «Η ελληνική διοίκηση και ο συντονισμός της ευρωπαϊκής πολιτικής», ΕΚΕΜ, κείμενα εργασίας αρ. 20, Φεβρ. 1993, Π. Ιωακειμίδη «Η ελληνική διοίκηση και η διαμόρφωση της ευρωπαϊκής πολιτικής» στο Λ. Τσούκαλη (επιμ.) *Η Ελλάδα στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα*, ΕΚΕΜ, σελ. 209-230.

ΤΕΤΡΆΔΙΑ

πολιτικού διαλόγου έρευνας και κριτικής

τετράδιο τριακοστό έκτο

άνοιξη

τριακοστό έβδομο

καλοκαίρι '95

Umberto Eco: Έχουν μέλλον οι εφημερίδες;

ΚΥΠΡΟΣ 1955 - 1995. ΣΑΡΑΝΤΑ ΧΡΟΝΙΑ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΝΑΡΞΗ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΤΙΚΟΥ ΑΓΩΝΑ

Γεώργιος Γρίβας - Λιγενής: Ανέκδοτη επιστολή
Γεώργιος Ν. Καρούσος: Ο εθνικός απελευθερωτικός αγώνας της ΕΟΚΑ και ο ρόλος των Γρίβα - Λιγενή και Μακαρίου στα χρόνια της ανεξαρτησίας;
Robert Taber: Ο Γρίβας μιλάει για τον ανταρτοπόλεμο στην Κύπρο

ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΕΣ, ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ

Ο ΚΙΝΑΥΝΟΣ ΤΟΥ ΡΑΤΣΙΣΜΟΥ, Η ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ ΚΑΙ ΤΑ ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ

Ζήσης Πακαδημηρίου: Από το μύθο της «φυλής» στη βαρβαρότητα του ρατσισμού

Στέλιος Περάκης: Η Ευρωπαϊκή Ένωση και η πολιτική της σε θέματα ασύλου και προσφύγων. Προβλήματα και προοπτικές;

Πέτρος Λινάρδος-Ρυλιάν: Η ελληνική κοινωνία και η νέα μετανάστευση
Κυριάκος Κεντροτής: Η μειονοτική διάσταση της εξωτερικής πολιτικής των βαλκανικών κρατών

Στέλιος Αλεφαντίδης: Τουρκία και Βαλκάνια

Σταύρος Αυγερόδης: Το Βορειοηπειρωτικό Ζήτημα. Η πολιτική του αφελληνισμού

Σωτήρης Ντάλης: Η Ευρώπη της μεταβλητής γεωμετρίας

Αστέρης Κ. Κουλιάρης: Η περιθωριοποίηση της υποσαχάρικης Αφρικής;

ΛΟΓΟΣ-ΑΝΤΙΛΟΓΟΣ-ΔΙΑΛΟΓΟΣ

Serhat Uđur: Τα στατιστικά στοιχεία του κουρδικού εθνικού κινήματος και οι αντιλήψεις γι' αυτό

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ

Αθανάσιος Βαλαβανίδης: Η κατάσταση του Πλανήτη 1994

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΟΥΣΙΑ

Στέφης Ανδρέου — Αίσιακος: Δεκαεπτά νέα βιβλία και πέντε περιοδικά

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΤΟΧΑΣΤΗΣ

Μαυρομυχάλη 39, Τηλ. 3601956, 3610445

Ορθοδοξία, άτομο και κοινότητα: συγκριτική θεώρηση ορθοδοξίας και προτεσταντισμού

Θανάσης Αλεξίου*

Περίληψη

Για λόγους που ανάγονται σε μια διαφορετική ιστορική και κοινωνική εξέλιξη δεν εμφανίστηκε στις χώρες της Ορθοδοξίας και ειδικότερα στην Ελλάδα το "άτομο-ιδιώτης" που αποδεσμευμένο από τους οργανικούς του δεσμούς με τις κοινωνικές συσσωματώσεις θα εκχωρούσε μέρος της υπόστασής του (εργασία, επιχειρηματική δραστηριότητα, κλπ.) για να ενταχθεί στη συνέχεια σε ένα νέο σύστημα κοινωνικών σχέσεων. Από την άλλη μεριά η Ορθοδοξία δεν ευνόησε την ανάπτυξη μιας κοινωνικά φορτισμένης ατομικότητας και αρνήθηκε να επικυρώσει ηθικά κοινωνικές πρακτικές που μέσα από την ηθική (ψυχολογική) ενεργοποίηση του πιστού θα συνέβαλαν αποφασιστικά στο μετασχηματισμό ενός συσσωρευμένου δυναμικού, γεγονός που επιτέλεσε ο Προτεσταντισμός. Καθ' ότι η Ορθοδοξία δεν διατύπωσε μια κοινωνική ηθική που θα προσανατόλιζε τη δράση των πιστών της προς εγκόσμια αξιακά συστήματα, οι πράξεις και τα έργα των πιστών της εξέλαβαν αποσπασματικό χαρακτήρα.

Η προβληματική του θέματος

Σ' αυτή την ανάλυση θα προσπαθήσουμε να διαγράψουμε μέσα από μια συγκριτική θεώρηση της Ορθοδοξίας με τον Προτεσταντισμό, την ιδεολογική συνάφεια του θρησκευματος απέναντι

* Διδάκτωρας Κοινωνιολογίας

στις σύγχρονες μορφές κοινωνικής οργάνωσης (Gesellschaft) και το ρόλο τους στην εσωτερίκευση και διάδοση καπιταλιστικών (αστικών) αξιών, βάσει κανονιστικών (ηθικών) προδιαγραφών που συντελούν στην ηθική (κοινωνική) συμμόρφωση του ατόμου με το πνεύμα της εποχής.

Δεν είναι βέβαια μέσα στις προθέσεις μας να αναγάγουμε την εμφάνιση καπιταλιστικών μορφών παραγωγής στην ιστορική-θρησκευολογική εξέλιξη του Χριστιανισμού στις διάφορες εκδοχές του. Αυτό που εμείς αδρά θα προσπαθήσουμε να σκιαγραφήσουμε, είναι κατά πόσον διάφορα θρησκευτικά συστήματα ή ιδεολογίες, μπορούν να επικυρώσουν ηθικά κοινωνικές πρακτικές που απορρέουν από μια συνολική κοινωνική εξέλιξη, να διαμεσολαβήσουν ανάμεσα στα άτομα και στον κοινωνικό χώρο που αυτά δρουν και βουλεύονται, ωθώντας τα μέσα από την υιοθέτηση ψυχολογικών (ηθικών) κινήτρων που πηγάζουν από τη θέση του δόγματος έναντι αυτής της κοινωνικής πραγματικότητας, να λειτουργήσουν αποφασιστικά στον μετασχηματισμό ενός συσσωρευμένου κοινωνικού δυναμικού από του οποίου την μετάπλαση θα ενθαρρυνθούν ιδιότητες του ατόμου που βρίσκονται σε υπολανθάνουσα κατάσταση, να ενεργοποιηθούν. Αυτό προϋποθέτει και συνεπάγεται ένα δραστήριο άτομο ικανό να αμφισβητήσει παραδοσιακά πρότυπα κοινωνικής οργάνωσης, έτοιμο να αφήσει την θαλπωρή και την σιγουριά της κοινότητας και έτσι, αφημένο στις παλινδρομήσεις του καιρού του, να αναδιοργανώσει σ' ένα μικροεπίπεδο, παίρνοντας υπ' όψη τα νέα δεδομένα, την καθημερινή του ζωή.

Τρία είναι τα σημεία στα οποία θα επικεντρώσουμε το ενδιαφέρον μας και τα οποία ορίζονται μέσα από την δομική διαπλοκή της Ορθοδοξίας με την κοινότητα, φυσικά από την οπτική την οποία εμείς επιλέξαμε: α) ευνοεί ή αποδοκιμάζει η Ορθοδοξία μια κοινωνικά φορτισμένη ατομικότητα και ένα άτομο με κυριότητα πάνω στον εαυτό του; β) πώς αντιμετωπίζονται οι εγκόσμιες δραστηριότητες του ατόμου από την Ορθοδοξία, της οποίας το κοινωνικό ισοδύναμο είναι η οργανική κοινότητα; και γ) η Ορθοδοξία ή τέλος πάντων η κοινότητα νομιμοποιεί ένα καθεστώς που να ευνοεί την πώληση και αγορά μισθωτής εργασίας ανάμεσα σε άτομα με συμβατικές σχέσεις μεταξύ τους;

Θα ξεκινήσουμε το σκεπτικό μας από τη θέση της κοινωνιολογίας της ανάπτυξης, πως ένα αυτενεργό άτομο¹ απηλλαγμένο από οργανικής φύσεως αναφορές με κοινοτικές συσσωματώσεις, όπως είναι ένα άτομο που έχει κάνει τη θρησκεία ζήτημα της συνείδησής του, είναι προϋπόθεση για οποιαδήποτε κοινωνική ανά-

πτυξη. Ζητάμε λοιπόν να προσδιορίσουμε στην Ορθοδοξία και ειδικότερα στην Ελλάδα εκείνο το άτομο, που απαγκιστρωμένο από ηθικές αναστολές και οργανικές καταβολές εκτίθεται στους μηχανισμούς κοινωνικής ανέλιξης για να ενταχθεί στην συνέχεια είτε σαν επιχειρηματίας-εργοδότης είτε σαν μισθωτός εργαζόμενος στην διαδικασία κεφαλαιακής συσσώρευσης και καπιταλιστικής ιδιοποίησης². Φυσικά όπως θέτουμε τα ερωτήματα γίνεται σαφές ότι η προβληματική μας θα κινηθεί στο διατοπικό διαχρονικό επίπεδο που εφάπτονται η κοινότητα και η κοινωνία, εφόσον η υπέρβαση του κοινοτικού μορφώματος με τα τοποκεντρικά στοιχεία που το διέπουν είναι προϋπόθεση για μια δυναμική κοινωνική οργάνωση. Και αυτό ακριβώς γιατί η κοινότητα με την εξωχρονική συνέχεια και συνείδηση που της προσέδιδε η Ορθοδοξία και τον έλεγχο που ασκούσε πάνω στα μέλη της, κατέστη ένα ανυπέρβλητο εμπόδιο για την εμφάνιση ενός δημιουργικού ατομικισμού από τον οποίο θα ανέδυε ένα άτομο, ανοιχτό προς βιώσιμες και όχι εφήμερες πρόσκαιρες επιχειρηματικές δραστηριότητες, αλλά και παράλληλα ένα άτομο που θα μπορούσε να αυτοδιατεθεί εκχωρώντας μέρος της υπόστασής του (εργασία) προς εκμίσθωση³. Εδώ ακριβώς το δόγμα θα κατείχε μια κανονιστική θέση αφού θα λειτουργούσε σαν η νομιμοποιητική βάση για την ηθική αποδοχή ενός συστήματος ανταλλακτικών σχέσεων (αγαθά, υπηρεσίες), ανάμεσα όμως σε εταίρους με συγκλίνοντα ή αποκλίνοντα συμφέροντα.

Η εμφάνιση του εξατομικευμένου ανθρώπου (Δυτική και Ανατολική Ευρώπη). Μια διαφορετική πορεία

Η χειραφέτηση του ατόμου από την κοινότητα έχει βέβαια μέσα στον χρόνο την ιστορική της διάσταση και είναι αποτέλεσμα μιας διαφοροποιημένης κοινωνίας. Αν για παράδειγμα, η πολιτική αναρχία και η κοινωνική ανομία του φεουδαρχικού συστήματος⁴ οδήγησαν στην Δυτική Ευρώπη στην εμφάνιση αυτόνομων και με νεωτεριστικό πνεύμα διαποτισμένων μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων που σαν «δευτερεύουσες ελίτ» επέδρασαν πάνω στη θεσμική διαμόρφωση της κοινωνίας⁵, στο χώρο της ανατολικής Ευρώπης και των Βαλκανίων, η ύπαρξη μεγάλων αυτοκρατοριών δεν επέ-

τρεπε τον σχηματισμό μεσαίων κοινωνικών τάξεων που θα αντιπολιτεύονταν την κεντρική εξουσία⁶. Οι δεσποτείες της Ανατολής κατάφεραν να μετατοπίζουν συνεχώς την κοινωνική διαμάχη από την φετιχοποιημένη παραγωγική διαδικασία στο πολιτικό επίπεδο, εκεί όπου η κυρίαρχη τάξη κατείχε το μονοπώλιο, αποκλείοντας ανταγωνιστικές τάξεις⁷. Μάλιστα κατέστη δυνατόν σ' αυτές τις δεσποτείες να προσεταιριστούν τη θρησκεία προσδίδοντας έτσι στην εξουσία, η οποία δεν υπέκειτο σε κοσμικούς περιορισμούς όπως στην Δύση, δέος και ιεροπρέπεια⁸. Ακριβώς γι' αυτόν το λόγο αλλά και επειδή η έγγεια ιδιοκτησία ήταν φετίχ, η συμμαχία ανάμεσα στον αυτοκράτορα ή τον σουλτάνο και τις σε κοινότητες οργανωμένες μάζες των χωρικών που είχαν την επικαρπία πάνω στη γη, αφού αυτή ανήκε στην «ανώτερη ενότητα»⁹, αποκτούσε μια συνοχή. Η στατικότητα αυτού του συστήματος κοινωνικών σχέσεων δημιουργούσε την εντύπωση πως «ανθρώπινες ιδιότητες με σχετική διάρκεια» έχουν γίνει μέρος της φύσης¹⁰. Αυτή η μοιρατρική αντίληψη ενισχυμένη και από την ματαιότητα αυτού του κόσμου που διακήρυττε η θρησκεία, ακινητοποιούσε πλήρως το άτομο εκθειάζοντας την παθητική του στάση που εκφραζόταν με την έμμονη πίστη στην παράδοση και τις αυθεντίες, αποδοκιμάζοντας από την άλλη όμως την ενεργητική του συμμετοχή που γινόταν αντιληπτή σαν αμφισβήτηση δοκιμασμένων εθιμικών αξιών.

Η επικράτηση των αρχών του φυσικού δικαίου καθώς και ο θεσμικός χωρισμός κράτους και εκκλησίας, χωρισμός που σήμαινε και την ιδιωτικοποίηση της θρησκευτικής απόφασης¹¹ έθεσαν στη Δύση τη βάση για την εμφάνιση του εξατομικευμένου ανθρώπου. Και τα δύο στοιχεία ενθάρρυναν το άτομο να διαρρήξει τα δεσμά της παραδοσιακής, να εξέλθει απ' αυτή και να δει το μέλλον του σαν συνάρτηση δικών του επιλογών. Η μετατόπιση του κέντρου των αποφάσεων από τους ουρανοί στη γη, όπως εκφράστηκε στον Προτεσταντισμό με την αντικατάσταση της εξωκόσμιας αγιότητας από την ενδοκόσμια χρησιμότητα που διαπερνούσε πια όλα τα γήινα όντα¹², ανέδειξε σαν μοναδικό κριτήριο δικαίωσης των πιστών μπροστά στο θεό τις εγκόσμιες δραστηριότητες¹³. Στον κοινωνικό στίβο αυτό σήμαινε πως εξελίξεις που αφορούσαν τους ανθρώπους μπορούσαν να ελεγχθούν και να επηρεαστεί η έκβασή τους. Αυτό σήμαινε παράλληλα την εμπέδωση ενός συστήματος τυπικότερων σχέσεων ανάμεσα στα άτομα, βασισμένο στην έλλογη θέληση και το ιδιωτικό συμφέρον αλλά και ένα βήμα προς την κατεύθυνση της κοινωνίας (Gesellschaft)¹⁴.

Αντίθετα αυτός ο ατομικισμός δεν ήταν δυνατόν να ευδοκιμήσει στη βυζαντινή και την οθωμανική κοινωνία όπου οι εξισωτικές κοινωνικές δομές άφηναν ελάχιστα περιθώρια για μια ιεραρχημένη κοινωνική διαβάθμιση που θα κατέγραφε με ακρίβεια τις υποχρεώσεις και τα δικαιώματα των εξουσιαζομένων έναντι της εξουσίας. Τα δικαιώματα είχαν την έννοια παραχωρήσεων ή «προνομίων» που υπαγορεύονταν από τις ανάγκες αναπαραγωγής του ίδιου του συστήματος. Χωρίς τη θεσμική διαμεσολάβηση του υπηκόου όπως στην φεουδαρχική Δύση¹⁵, η συνάντησή του με τον απόλυτο άρχοντα και δεσπότη, δεν μπορούσε παρά να είναι μετωπική¹⁶ όπως μετωπική και άμεση ήταν και η επικοινωνία του πιστού με το Θεό. Η μυστηριακή δόμηση αυτών των αναμετρήσεων αδρανοποιούσε το άτομο, αφού ελλείψει άλλων μέτρων σύγκρισης του υπενθύμιζαν συνεχώς την αδυναμία του μπροστά στο θεό, ενώ η αμεσότητα του θρησκευτικού βιώματος το καθήλωνε κυριολεκτικά. Όλοι αυτοί οι παράγοντες περιόριζαν αφάνταστα το ατομικό του βεληνεκές που δύσκολα θα μπορούσε να υπερβεί τα όρια της οργανικής κοινότητας και πολύ πιο δύσκολα να οριοθετηθεί απέναντι στην βιωματική κοινότητα (ενορία). Μπροστά στον παντοδύναμο θεό που είχε ιδιοποιηθεί ανθρώπινες ιδιότητες, ανθρώπινες μορφές και πρότυπα (πατέρας, μάνα, γιός κ.ο.κ.)¹⁷ καθώς δεν ήταν τίποτε άλλο από την υποστασιοποιημένη ανθρώπινη ύπαρξη σε αλλοτριωμένη κατάσταση¹⁸, το ορθόδοξο άτομο αισθανόταν έρμαιο, ενώ η άρση αυτού του δυαδισμού στο Ισλάμ (ασυμβίβαστος μονοθεϊσμός)¹⁹ συνέθλιβε κυριολεκτικά το άτομο αφαιρώντας του και την έσχατη δυνατότητα να αποφύγει τον ασφυκτικό έλεγχο της ομάδας που θα του προσέφερε η πνευματικότητα, προτάσσοντας την κοινότητα των νομάδων που βίωναν τη ζωή τους μοιρολατρικά και σε απόλυτη εξάρτηση από τη φύση.

Όταν ο Προτεσταντισμός και ιδιαίτερα ο Καλβινισμός θωρεί μόνο το άτομο αποψιλωμένο από τις ειδολογικές του καταβολές, ανάγοντας τον εγωισμό του σε πεμπουσία της ανθρώπινης οντότητας απ' όπου αδρά διαφαίνεται η ανάδυση ενός οικονομικού ωφελιμισμού, η Ορθοδοξία θυσιάζει αυτό στο βωμό της εξισωμένης κοινότητας, ανάγοντας όμως τώρα τη σεμνότητα (άρνηση ατομικότητας) σε ιδανικό, ακινητοποιώντας έτσι οποιαδήποτε δημιουργική (επιχειρηματική) δραστηριότητα του. Αυτή η αντιστροφή ρόλων και σχέσεων στον Προτεσταντισμό, αφήνει την εντύπωση σαν να είναι τάχα το επιμέρους μεγαλύτερο του όλου²⁰, αφού το ανθρώπινο είδος υποχωρεί μπροστά στον επιδεικτικό δυναμισμό του ατόμου. Σ' αυτό το σύμπλεγμα σχέσεων, κινητήρια δύναμη της

ανθρώπινης φύσης καθίσταται ο «αντικοινωνικός εγωϊσμός»²¹ ενός θανάσιμα μοναχικού ατόμου που εγκολπώθηκε την ιδέα του επιλεγμένου και αδιάφορου για την τύχη των συνανθρώπων του, μιας και όλα έχουν κριθεί²² ή εν πάση περιπτώσει δεν μπορούν να εξαρτώνται από τους τύπους, παίρνει μόνο και έρημο το μονοπάτι της ζωής, αναζητώντας την επίγεια επιβεβαίωσή του, γιατί ο θεός του είναι τόσο μακριά και τόσο υπερβατικός (απόλυτα) που θα ήταν χαμένος χρόνος και κόπος να τον ψάχνει²³.

Απογυμνωμένο από τις συγκινησιακές και τις μυστικιστικές εντυπώσεις της χριστιανικής λατρείας που πηγάζουν από την αισιόδοξη αντίληψη που διακατέχει άλλα δόγματα του Χριστιανισμού (Ορθοδοξία, Καθολικισμός) για τον επίγειο κόσμο και σύμφωνα με την οποία η σωτηρία της ψυχής μπορεί να επιτευχθεί και την ύστατη στιγμή, αρκεί ο πιστός να επιδείξει ειλικρινή μεταμέλεια, το άτομο του μαχητικού Προτεσταντισμού δεν διαθέτει τέτοια περιθώρια γιατί ανά πάσα στιγμή βρίσκεται αντιμέτωπος με την «αδυσώπητη διέζευξη "εκλεκτός ή καταπιεσμένος"»²⁴. Αυτό το οδηγεί σε μια νευρωτική εγρήγορηση²⁵ μιας και από τη δυνατότητα να αυτοελέγχει συστηματικά τη συμπεριφορά του αποφεύγοντας υποτροπές προς το αυθόρμητο και τον παρορμητισμό, θα εξαρτηθεί η ένταξή του στους περιούσιους του θεού.

Μέσα από την κωδικοποίηση της ανθρώπινης στάσης με βάση ηθικές προστακτικές έπαυσε η ζωή των πιστών να είναι ένα απλό άθροισμα από καλές και κακές πράξεις, πράγμα που προκαλούσε αντιφάσεις, αλλά απέκτησε συνοχή και συνέχεια αφού όλα τα ανθρώπινα έργα υπήχθησαν σε μια ενότητα, ενώ για να αυξηθεί η πιθανότητα αυτά να είναι καλές πράξεις, γιατί μόνον αυτές μετρούσαν, έπρεπε η υποδομή του ατόμου να διέπεται από μεθοδικότητα και διαρκή περισυλλογή. «Ο θεός του καλβινισμού» γράφει ο M. Weber δεν ζητούσε από τους πιστούς του μόνο καλά έργα, αλλά μια ζωή από καλά έργα που να αποτελούν ενιαίο σύστημα»²⁶. Χωρίς αμφιβολίες η εμφύσηση μιας ορθολογικής συμπεριφοράς στο άτομο με τη μορφή θρησκευτικού χρέους, όπως και η εξάλειψη του μαγικού στοιχείου από τον κόσμο, στάθηκαν δυό βασικές προϋποθέσεις για την κοινωνικοποίηση και τη χειραφέτηση του ατόμου αλλά και για την εμπέδωση μιας καπιταλιστικής κοινωνικής τάξης πραγμάτων. Εδώ εστιάζεται κύρια και η συμβολή του Προτεσταντισμού και του μεταρρυθμιστικού κινήματος.

Αν υποθεθεί ότι η θρησκεία αποτυπώνει τις αγωνίες και τις επιθυμίες του υποσυνείδητου και μπορεί να θεωρηθεί έστω και σε

ένα φανταστικό επίπεδο σαν η επαναπόκτηση του απωθημένου²⁷ – σε έναν αντεστραμμένο, αλλοτριωμένο κόσμο δεν μπορεί να βγει και διαφορετικά –²⁸, ο Προτεσταντισμός οικειοποιείται ορθολογικοποιώντας ακριβώς τους απόκρυφους χώρους του υποσυνειδήτου, αφαιρεί από το άτομο τα μεταφυσικά (παρήγορα) αποκούμια του και υπάκουα πια το εκθέτει στην κοινωνική διαπάλη για να το εντάξει στους μηχανισμούς καπιταλιστικής ανάπτυξης, η οποία και φυσικά δεν μπορεί να βασιστεί σε ασυνειδήτους (αεριτζήδες) επιχειρηματίες ή σε «απειθάρχητους» εργάτες²⁹. Αυτό το κυριολεκτικό «άδειασμα» που υπέστη το άτομο και που ιστορικά επιτέλεσε η Μεταρρύθμιση, σήμαινε επίσης και την αντικατάσταση ενός χαλαρού ελέγχου από έναν αυστηρότερο και συνολικότερο έλεγχο πάνω στον πιστό που συμπεριελάμβανε και την ψυχική ενδοχώρα του³⁰.

Η υποτονικότητα του ατόμου στην Ορθοδοξία σε συνδυασμό με την περιορισμένη κοινωνική κινητικότητα που αυτό γνώριζε, αντικατόπτριζε μια κοινωνία κοινοτικού τύπου με χαμηλό καταμερισμό εργασίας που έβρισκε θεσμική υπόσταση στην αυτάρκη αγροτική κοινότητα της Τουρκοκρατίας και της μετεπαναστατικής εποχής. Στην συλλογική αλληλεγγύη της αυτοτελούς παραγωγικής κοινότητας στην Ελλάδα, της «Zadruga» στο νοτιοσλαβικό χώρο ή της «Mir» στη Ρωσία, το άτομο αισθανόταν ασφάλεια και κάθε άλλο παρά απομονωμένο και μοναχικό ήταν, ούτως ώστε να δραστηριοποιηθεί για να ξεπεράσει το αίσθημα της αδυναμίας και της ανημπορίας που έδερνε τον τραγικά μόνο προτεστάντη³¹. Εφ' όσον το άτομο έβρισκε υποστήριξη, θάλπος και εγκαρδιότητα στο συμβιωτικό κοινοτικό μόρφωμα, δεν υπήρχε λόγος να ανησυχεί και ο κόσμος δεν χρειαζόταν καμιά αλλαγή. Εκτός τούτου το κοινοτικό ήθος εξασφάλιζε την επιβίωση συγκεκριμένων μορφών εργασίας και οικονομικών συμπεριφορών αφού πρωταρχικός σκοπός της οικονομικής δραστηριότητας δεν ήταν η αύξηση της αποδοτικότητας και ιδιοποίησης του παραγόμενου υπερπροϊόντος αλλά η κάλυψη πάγιων αναγκών³². Σ' αυτό το σύστημα κοινωνικής συγκρότησης στο οποίο αναδεικνυόταν η προτεραιότητα του κοινού συμφέροντος απέναντι στο ιδιωτικό ήταν πολύ δύσκολο να υπάρξει μια διάκριση και οριοθέτηση της ιδιωτικής από την δημόσια σφαίρα για να ευδοκιμήσει το άτομο-ιδιώτης.

Η κοινωνική διάσταση της διαφοροποιημένης αντίληψης για τα εγκόσμια (Ορθοδοξία-Προτεσταντισμός)

Η άκριτη αποδοχή της πραγματικότητας που εκφραζόταν στο οικονομικό επίπεδο από την στατικότητα των παραγωγικών δυνάμεων και από ένα ολοκληρωμένο σύστημα αξιών προσηλωμένο στην παράδοση στο πολιτισμικό επίπεδο, συνεπικουρούμενο ψυχολογικά από την ηθική αρχή της Ορθοδοξίας για το εφήμερο αυτού του κόσμου³³ προεξοφλούσε την αποτυχία κάθε νεωτεριστικής προσπάθειας. Αυτή η νοοτροπία³⁴ έπαιρνε με την ηθική φερεγγυότητα που της πρόσδιδε το ορθόδοξο δόγμα κανονιστικό χαρακτήρα, ενώ από την άλλη γινόταν ομολογία παραδοχής της ανθρώπινης αδυναμίας μπροστά στα απόλυτα μεγέθη (θεός, φύση) που παρέλυε προθέσεις για ανατροπή του καθιερωμένου κύκλου ζωής και τρόπου εργασίας.

Η φυγή προς τα Θεία που μπορεί να κατανοηθεί μόνον σαν παραίτηση από τα εγκόσμια και βρίσκει την ιδανική της επιβεβαίωση στην εξωκόσμια άσκηση του ορθόδοξου μοναχού (αναχωρητισμός), δεν επέτρεπε καν την διατύπωση μιας κοινωνικής ηθικής (έστω και στην μορφή των παπικών εγκυκλίων) στην Ορθοδοξία που θα καθιέρωνε εγκόσμια μέτρα και σταθμά (ατομικές ικανότητες, ατομική επίδοση) για την αξιολόγηση του πιστού και τη σωτηρία της ψυχής του, παρ' όλο που η σωτηριολογία της Ορθοδοξίας με τον αισιόδοξο προσανατολισμό της και σ' αντίθεση μάλιστα με την απελπιστική θέση στην οποία περιήλθε το άτομο στον Προτεσταντισμό, θέση που μπορούσε να οδηγήσει και στη μοιρολατρία³⁵, άφηνε όλα τα περιθώρια στο άτομο να οργανώσει τη σωτηρία του αφού ο κόσμος είναι δημιουργία και διαμορφώνεται συνεχώς, πράγμα που αναδεικνύει την ελευθερία σε οντολογικό θεμέλιο της πραγματικότητας εκτοπίζοντας την ανάγκη που είχε επιβάλλει η ουσιοκρατία³⁶.

Έστω κι αν η κοσμοφυγή της Ορθοδοξίας σημαίνει μόνο την άπωση του κόσμου όχι ως Δημιουργίας αλλά ως πτώσης κι έστω αν η εσχατολογική προοπτική της προετοιμάζει την επαναφορά στον κόσμο και στην πρόσληψή του από τους πιστούς³⁷, ο κόσμος αυτός δεν είναι ο πραγματικός, αλλά ένας κόσμος που συλλαμβάνεται μη γνωστικά, δηλαδή υπερβατικά και βιώνεται πάλι υπερβατικά και «εις μυστικήν καταλλαγήν των πάντων εν Χριστώ».

Απεναντίας, ο Προτεσταντισμός μέσα από ψυχολογικές διερ-

γασίες διοχέτευσε στο ίδιο το άτομο τα διλήμματα που δημιουργεί η τριβή ανάμεσα στη συνείδηση και στις πράξεις του ανθρώπου. Η εσωτερίκευση των παλινδρομήσεων που προκαλούνται από αυτήν την μετατόπιση στάθηκε βέβαια αιτία για την ψυχική υπερκινητικότητα που τροφοδοτούσε διαρκώς το αίσθημα του ανικανοποίητου στον προτεστάντη³⁸, από την άλλη όμως σχετικοποιήθηκαν τα μεγέθη και προσαρμόστηκαν στις πραγματικές δυνατότητες των ανθρώπων. Αυτό σήμαινε αυτόματα αναβάθμιση των εγκόσμιων υποχρεώσεων που πήραν τη μορφή θρησκευτικού καθήκοντος, αφού από την συνεπή εκτέλεση και μόνον αυτή εξαρτήθηκε η δικαίωση των πιστών έναντι του θεού. Κατ' αυτόν τον τρόπο βρήκε πρακτική διέξοδο η ψυχική φόρτιση που δέχτηκε το άτομο με την μερική παλινόρθωση της ανθρώπινης υπόστασης – ενδοκόσμια ενδελέχεια της συνείδησης με τα έργα και τις μέρες των ανθρώπων – και την αποψίλωση της θεότητας από ανθρώπινες αρμοδιότητες, –γιατί τί άλλο θα σήμαινε ένας υπερβατικός θεός απρόσιτος στους ανθρώπους που έχασε μάλιστα και τις ανθρώπινες «συνήθειες» του.

Η πιο χαρακτηριστική περίπτωση αυτής της μεταλλαγής είναι η νέα αντίληψη για το επάγγελμα, το οποίο έπαψε να είναι μόνον ένα μέσο βιοπορισμού και ανήχθη σε θρησκευτικό καθήκον που ανατέθηκε στον πιστό από το θεό και ο οποίος με ήθος και συνέπεια ώφειλε να υπηρετήσει, μιας και αυτός ήταν ο προορισμός του, μιας και αυτό τον καταξίωνε (Bewährung)³⁹. Γίνεται εμφανές λοιπόν πόσο κοντά μπορεί να είναι τα σύνορα της ηθικής επικύρωσης μιας ατομικής πράξης με εκείνα της κοινωνικής αποδοχής. Σε σχέση με αυτό, δηλαδή κατά πόσον η ηθική αντιμετώπιση της εργασίας μπορεί να παροτρύνει ή όχι το άτομο, θα πρέπει να αναφέρουμε ότι στην Ελλάδα το 1868, 150 μέρες περίπου ήταν εκκλησιαστικές αργίες⁴⁰ που ανταποκρίνονταν στην εκκλησιαστική σύλληψη και ανασύνθεση του κοσμικού χρόνου σύμφωνα με θρησκευτικές προτεραιότητες. Εδώ θα πρέπει να επισημάνουμε επίσης την αποστροφή των νεοελλήνων σε χειρωνακτικές εργασίες και επαγγέλματα⁴¹.

Επιβάλλοντας ο Προτεσταντισμός από την άλλη μεριά την ηθική αρχή πως «η εργασία είναι μια ασκητική μετάνοια που επιβλήθηκε στον πιστό και την οποία αυτός πρέπει να εκτελέσει»⁴², επιδοκίμασε ηθικά την θεσμική διαμόρφωση ενός αστικονομικού συστήματος που θα υποδεχόταν» την ορθολογική καπιταλιστική οργάνωση της (τυπικά ελεύθερης) εργασίας»⁴³, υποβοηθώντας ψυχολογικά στην αποδοχή της μισθωτής εργασίας. Ιδιαίτερα εμφα-

νής είναι ο ρόλος του δόγματος στην αποδοχή της καπιταλιστικής τάξης πραγμάτων στον Μεθοδισμό, ο οποίος με τις αιρέσεις του και τους αποστάτες του (*dissenters*), λειτούργησε σαν δίαυλος απ' όπου και μέσα από ιδιότυπες ψυχολογικές διεργασίες, διοχετεύτηκε στις κατώτερες κοινωνικές τάξεις, το ουτιλιταριστικό πνεύμα του καπιταλισμού, που στη συνέχεια εσωτερικεύσαν⁴⁴.

Η στροφή προς τα εγκόσμια που εγκαινιάστηκε με την Μεταρρύθμιση συνετέλεσε αποφασιστικά στη χειραφέτηση του ατόμου από την παραδοσιοκρατία. Το άτομο απέκτησε προσωπικότητα και δική του κρίση ώστε να γνωρίζει από μόνο του και χωρίς να ανατρέχει κάθε φορά σε αυθεντίες τί είναι ηθικά μεμπτό και τί άμεμπτο. Οι ηθικές ανασφάλειες που προέρχονται από τέτοιες αμφιταλαντεύσεις εκλείψανε και το άτομο δόθηκε ολότελα στα κοσμικά του καθήκοντα υπηρετώντας και δοξάζοντας ταυτόχρονα τον θεό του (*ad maiorem Dei gloriam*). Η φιλοσοφία του μεσαιωνικού κόσμου αμφισβητήθηκε καίρια, ενώ ένα δραστήριο και ριψοκίνδυνο άτομο ξεπρόβαλλε έτοιμο να πάρει πάνω του την ευθύνη για τη ζωή και το πεπρωμένο του. Εξ' άλλου η εκτόπιση του μαγικού-τελετουργικού στοιχείου από τον κόσμο διεύρυνε τον ορίζοντα δράσης και έκανε δυνατές περισσότερες επιλογές αφού ο κύριος αποθηρσκευτικοποιήθηκε και έγινε μια ουδέτερη σφαίρα προσιτή σε όλους⁴⁵.

Η συμβατότητα της εγκόσμιας με την υπερκόσμια σφαίρα και η ένταξή τους σε μια ευρύτερη (ενιαία) ενότητα που διέπονταν από τους ίδιους κανόνες και κρίνονταν με τα ίδια ηθικά κριτήρια, στην Ορθοδοξία, εγκλώβιζε την ατομική δράση σε ηθικόλογους φραγμούς εκθέτοντας ταυτόχρονα την ιδέα της ηθικής⁴⁶. Η υπερβατική θεώρηση του κόσμου σχετικοποιούσε και υποβάθμιζε τις εγκόσμιες ενασχολήσεις των πιστών: «πάντα ματαιότης τα ανθρώπινα, όσα ουχ υπάρχει μετά θάνατον· ου παραμένει ο πλούτος, ου συνοδεύει η δόξα...»⁴⁷. Έτσι η Ορθοδοξία απέφυγε να θέσει τα ερωτήματα που το μεταρρυθμιστικό κίνημα στη Δύση υποχρεώθηκε να απαντήσει, μεσολαβώντας στην ουσία ανάμεσα και στην πιο χαμερπή πραγματικότητα και το θείο σκοπό⁴⁸. Γι' αυτό το λόγο εξ' άλλου η κατά καιρούς έντονη οικονομική δραστηριότητα της ορθόδοξης εκκλησίας δεν μπορεί να θεωρηθεί δογματικά *conform*.

Από την άλλη η μετατροπή της τέλειαις κοινότητας σε «καθίδρυμα»⁴⁹ που συναντάμε σε μεγάλη έκταση επίσης και στο Ισλάμ, οδηγεί στην παραπέρα θεολογικοποίηση (φειτιχοποίηση) της πραγματικότητας και όχι στην αποθηρσκευτικοποίησή της,

καθ' όσον το *Institutio* γίνεται δίαυλος για να διοχετευθεί στη γη το υπερβατικό πνεύμα και να διαπεράσει στη συνέχεια όλες τις πλευρές της επίγειας ζωής.

Ακριβώς ελλείπει μιας ηθικής που να ρυθμίζει και να νομιμοποιεί ηθικά την οικονομική δραστηριότητα του ατόμου, το άτομο βρέθηκε στην Ορθοδοξία σε μια επισφαλή ψυχική κατάσταση που του δημιουργούσε αναστολές και αμφιβολίες όσον αφορούσε το θεάρεστον των πράξεών του. Το γεγονός αυτό σε συνάρτηση με την περιβάλλουσα κοινωνική δομή η οποία περιόριζε τη θεσμική διεύρυνση του πολιτικού και οικονομικού ρόλου μεσαίων στρωμάτων, επέδρασαν αρνητικά στην κοινωνική και ψυχολογική-ηθική συγκρότηση ενός δραστήριου και μεθοδικού επιχειρηματία. Η καχυποψία με την οποία η Ορθοδοξία αντιμετώπιζε τον οικονομικό ωφελιμισμό των πιστών της, που καταδίκασε σαν «φιλαυτία»⁵⁰, ανέβαλλε την χαρακτηριστική αναδόμηση του ορθόδοξου επιχειρηματία και του προσανατολισμού του σε καπιταλιστικές μεθόδους εργασίας. Χωρίς να είναι αλληλένδετη με έναν ενστερνισμένο κώδικα ηθικών αξιών, η επιχειρηματική δράση του ορθόδοξου πιστού εκφραζόταν αποσπασματικά και καιροσκοπικά. Αφού εκλείψανε σε θρησκευτικό, ηθικό επίπεδο εκείνες οι ηθικές νόρμες που θα ευνοούσαν την εμφάνιση ενός συγκεκριμένου τύπου (καπιταλιστικού) επιχειρηματία, εκλείψανε και σε επίπεδο επιχειρηματικής νοοτροπίας εκείνα τα «προσόντα» όπως αυτοπειθάρχηση και ηθική συναίσθηση του επιχειρηματικού ρόλου που μέσω αποταμιευμάτων θα κάνανε εφικτό τον σχηματισμό κεφαλαίου στην κατεύθυνση καπιταλιστικής ανάπτυξης και ολοκλήρωσης.

Δεν είναι τυχαία λοιπόν η προτίμηση των ελλήνων επιχειρηματιών σε ευκαιριακές δουλειές και σε εύκολα κέρδη⁵¹ όπως δεν είναι τυχαία η ορμέφυτη καταναλωτική συμπεριφορά τους που αποσκοπεί στην επίδειξη και στον εντυπωσιασμό⁵². Μια σύγκριση με τον προτεστάντη επιχειρηματία όπως τον σκιαγραφεί ο M. Weber, είναι ίσως ενδεικτική και εύγλωτη για την διαφορετική νοοτροπία που επικράτησε στην Δύση από τη Μεταρρύθμιση και μετά. Αυτός «αποφεύγει», γράφει ο M. Weber, «την επίδειξη και τις περιττές δαπάνες καθώς και την συνειδητή απόλαυση της δύναμής του κι αισθάνεται δυσάρεστα με τα εξωτερικά σημάδια της κοινωνικής αναγνώρισης που του παρέχονται»⁵³.

Με το να αρνείται όμως η Ορθοδοξία να υπαγάγει την επιχειρηματική δραστηριότητα σε ηθικούς κανόνες, νομιμοποιώντας την επιδίωξη κέρδους, ευνόησε πρακτικά μια οικονομική «ηθική» που βασισμένη στον αυτοσχεδιασμό και στην προχειρότητα έκλινε

προς το εμπόριο και τις μεταφορές, αφήνοντας έμμεσα ανοιχτό τον δρόμο στον θησαυρισμό και στην αλόγιστη χρήση του. Οι επικλήσεις προς τους πιστούς για συνετό και λιτό βίο λίγο βοήθησαν, πολύ περισσότερο προσέφεραν στον παρασιτικό καπιταλισμό το ηθικό άλλοθι που δικαίωνε την ύπαρξή του⁵⁴, παίρνοντας την μορφή των ευεργημάτων και των δωρεών. Από την άλλη πλευρά η έντονη φιλανθρωπική παρουσία της ορθόδοξης εκκλησίας στο Βυζάντιο ή και υστερώτερα πολύ περιορισμένα θα μπορούσε να εκλιφθεί ως συμμόρφωση της ανθρώπινης συμπεριφοράς με επίγειες αξίες και πρότυπα ή σαν κοινωνική αλληλεγγύη, αφού δια της αγαθοεργίας δεν επιδιώκεται η υπέρβαση της ένδοιας, την οποία η εκκλησία έμμεσα επιδοκίμαζε,⁵⁵ αλλά η λύτρωση των υποκειμένων που προέβαιναν σε αγαθοεργές πράξεις.

Καθόλου άσχετη με την επιφυλακτική θέση της Ορθοδοξίας απέναντι στις οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις δεν είναι η εμπέδωση στην Ελλάδα μιας κοινωνικής πρακτικής χωρίς διατεταγμένες όπου η ατομική στάση διέπεται από άκρατο αρριβισμό και αυτοσχεδιασμό (σ' αντίθεση με την μεθοδικότητα του ατόμου στη Δύση), ενώ η κοινωνική αναρρίχηση που είναι μάλλον κατακόρυφη μεταπήδηση χωρίς ενδιάμεσες, βασίζεται όχι σπάνια σε προκαπιταλιστικά μέσα (προϊκά, συνοικέσια κ.ο.κ.). Εξ' ίσου κατακόρυφος και ανεπαίσθητος είναι και ο κοινωνικός υποβιβασμός αφού ο νεοπλουτισμός στηρίζεται σε μια συγκυριακή οικονομική βάση, χωρίς περιθώρια διεύρυνσης και ανακύκλωσης των οικονομικών δραστηριοτήτων. Επίσης συγκυριακή ήταν και είναι η βάση πλουτισμού του ελληνικού εμπορικού και εφοπλιστικού κεφαλαίου που αποφεύγει τις βιομηχανικές επενδύσεις, ενώ δεν θα πρέπει να διαφεύγει της προσοχής μας ότι ουσιαστικοί παράγοντες που συνέβαλαν την δημιουργία της ελληνικής αστικής τάξης υπήρξαν η πειρατεία και το λαθρεμπόριο σιτηρών⁵⁶.

Μοναδικό κριτήριο για την σωτηρία της ψυχής κατέστη στην Ορθοδοξία η καταπολέμηση της ατομικότητας που εξελήφθη αριστοί σαν ατομοκρατία και η κατάλυσή της στην κοινότητα. Η ανάταση του ανθρώπου προς τον θεό και η λύτρωσή του δεν είναι στην Ορθοδοξία ιδιωτική υπόθεση του ατόμου αλλά εφάπτεται της βιωματικής σχέσης του με την κοινότητα. Αυτός αποκτάει υπόσταση όχι όταν αυτονομείται από την κοινότητα αλλά όταν επωμίζεται το βάρος αυτής της κοινοτικής συμβίωσης, παραιτούμενος από κάθε υπαρκτική αυτοτέλεια⁵⁷. Ωστόσο αυτό λαμβάνει χώρα πάλι στο εκείθεν, αφού ο άνθρωπος εξυψώνεται σε πρόσωπο όχι με βάση επίγειες έννοιες, αλλά με βάση τον βιβλικό ορι-

σμό της αγαπητικής σχέσης του με τον θεό⁵⁸. Έτσι ερχόμαστε ξανά στην μετωπική διάταξη που προαναφέραμε, με τον παντοδύναμο θεό από την μία και έναν άνθρωπο που αφιέται στην μεγαλοψυχία Του ή τέλος πάντων που θα πρέπει να μπει στην μεταφυσική τροχιά για να προβιβαστεί σε πρόσωπο. Να κάνει όμως τί αυτήν την προσωπικότητα σε μια κοινωνία των ιδιωτών που η ατομικότητα είναι προϋπόθεση για την καθιέρωση εμπορευματικών σχέσεων, όταν αυτός δεν έχει μάλιστα την κυριότητα πάνω σ' αυτήν; Γιατί μια ύπαρξη χωρίς ατομικότητα δεν μπορεί να είναι παρά μόνο μια νοητή ύπαρξη. Αυτή παραμένει πάντα μια υποκειμενική ύπαρξη χωρίς αντικειμενικότητα⁵⁹.

Μήπως όμως η Ορθοδοξία έχει τα βλέμματά της πάντα στραμμένα πίσω στον κοινοτικό κομμουνισμό των πρώτων χριστιανικών χρόνων (κοινοβιακή ιδιοκτησία) και στις κοινότητες των χωρικών της βυζαντινής εποχής και της Τουρκοκρατίας όπου η συλλογική ιδιοκτησία (κοινοκτημοσύνη αγαθών) προηγείται της ατομικής και ο ατομικισμός του ατόμου χάνεται μέσα στη συλλογικότητα; Μόνο που αυτός ο κοινοτισμός βασίστηκε στην εκμηδένιση των ανθρώπινων αναγκών, στην αυτάρκεια και στην αέναη επανάληψη ενός πρωτόγονου εργασιακού κύκλου και όχι στην μεγιστοποίηση του παραγόμενου προϊόντος (υπερπαραγωγή) για να υπάρξει μια οικονομική βάση σχηματισμού και ιδιοποίησης κεφαλαίου και να αναδυθούν στη συνέχεια δομές κοινωνικής ανισότητας. Διαχέοντας με το πνεύμα της αυτό το κοινωνικό μόρφωμα, η Ορθοδοξία ανήγαγε την ολιγάρκεια, την αυτοθυσία και την ένδεια σε αρετές που λυτρώνουν τον πιστό⁶⁰, επιδοκιμάζοντας έμμεσα την αεργία⁶¹. Απ' αυτήν την αναχρονία της Ορθοδοξίας και όπως αυτή εκφράζεται από την εμμονή της στο παρελθόν, πηγάζει ο ασυγχρονισμός της με την κοινωνική εξέλιξη⁶². Έτσι το κοινωνικό γεγονός διαφεύγει των πατερικών κανονων και της ορθόδοξης διδασκαλίας για να ενταχτεί στην ιστορική κίνηση⁶³.

Η άρνηση της Ορθοδοξίας να παρεμβληθεί στην κοινωνική πραγματικότητα, να την ερμηνεύσει ηθικά και να την διαμηνύσει στους πιστούς, περιόριζε σημαντικά και τα περιθώρια να επηρεάζει το ιστορικό γίνεσθαι. Με ελάχιστες εξαιρέσεις η Ορθοδοξία δεν υπερέβη σχεδόν ποτέ τα περιοριστικά πλαίσια του *modus vivendi* ενώ ο κοσμικός «πραγματισμός»⁶⁴ που αυτή επέδειξε στην περίοδο της Τουρκοκρατίας μάλλον συγκυριακός ήταν, που υπαγορευόταν συν τοις άλλοις από τις ανάγκες αναπαραγωγής της οθωμανικής κοινωνίας στις ορίζουσες του συστήματος των Μιλιέτ. Εκτός τούτου αυτός δεν θεμελιώθηκε δογματικά. Η δυνατότητα

να αγγίξει τον εσώτερο κόσμο του ατόμου εξέλιπε καθόσον η ίδια συνειδητά δεν φρόντισε να υπεισέλθει στην ενδοχώρα του, να την οικειοποιηθεί, όπως έκανε ο Προτεσταντισμός, και να την ορθολογικοποιήσει επιτείνοντας έτσι τον έλεγχό της πάνω σ' αυτό. Η καταναυκτική της σχέση με τους πιστούς που απέβαινε σε βάρος μιας ορθολογικοποιημένης θρησκευτικότητας δεν έχει κανένα πρακτικό αντίκτυπο⁶⁵, πλην παραινήσεων, και εκτυλίσσεται σε ένα φανταστικό πεδίο, εκεί που το άτομο θα απαντήσει το θεό και θα ενωθεί μαζί του (unio mystica), αφού προηγουμένως προετοιμασθεί ψυχικά συμμετέχοντας στις τελετουργικές εκδηλώσεις. Μάλιστα σε μια τέτοια κατάσταση συλλογικής συγκίνησης και εφ' όσον οι πιστοί έχουν δεχτεί την υποβολή του θρησκευτικού συναισθήματος⁶⁶, δύναται η Ορθοδοξία να τους κινητοποιήσει όχι όμως και σε ορθολογική βάση, γιατί κάτι τέτοιο προϋποθέτει ένα αυτενεργό άτομο και μια ιδιωτική σφαίρα σαφώς οριοθετημένη απέναντι στην φαντασιακή ή οργανική κοινότητα για να μπορεί το άτομο να στοχαστεί και να ελιχθεί.

Το κοινωνικό ισοδύναμο της Ορθοδοξίας

Τη διαμόρφωση μιας αυτοτελούς και αυτεξούσιας προσωπικότητας παρεμπόδιζε φυσικά και η διαφορετική αντίληψη για την έννοια της ιδιοκτησίας και του ιδιωτικού που επικρατούσε στις χώρες της Ορθοδοξίας. Εάν στη Δύση η ελευθερία της σκέψης, της συνείδησης και της οικογενειακής ζωής είναι εννοιολογικά συνυφασμένες με την ατομική ιδιοκτησία και την νομική υπόσταση της ανθρώπινης προσωπικότητας και κατοχυρώθηκαν μέσα από την πάλη ενάντια στις συλλογικές αυθεντίες και την εμφάνιση νέων κοινωνικών μορφωμάτων όπως π.χ. της πόλης, δεν συνέβη το ίδιο και στην Ανατολική Ευρώπη. Εδώ έλειψε ένα αντίστοιχο υπόβαθρο αντιπαραθέσεων και κοινωνικών αγώνων για να υπάρξει θεσμοθέτηση του ιδιωτικού. Στο άτομο δεν αναγνωρίστηκε το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης, αλλά ούτε μπορούσε να αποφασίσει ανεξάρτητα από την κοινότητα για την εξωτερική του μέρους του εαυτού του (αντικειμενοποίηση)⁶⁷.

Φυσικά μια διαδικασία που θα οδηγούσε στην αντικειμενοποίηση της ανθρώπινης ύπαρξης, που θα σήμαινε και την αλλοτρίωσή της, θα μπορούσε να γίνει αισθητή σαν τέτοια εφ' όσον το άτομο είχε αποσχιστεί από την κοινότητα και είχε αποκτήσει εσω-

τερικότητα αλλά και κυριότητα πάνω στην ύπαρξή του. Εφ' όσον όμως το άτομο έμενε προσκολλημένο στην κοινότητα, η οποία και νοσηματοδοτούσε τις αμοιβαίες σχέσεις των μελών της, το άτομο δεν εκτίθετο στην αποξένωση, για να αναγκαστεί μέσα από διαδικασίες κοινωνικής αλληλεπίδρασης να υιοθετήσει άλλες πολιτισμικές αξίες και άλλα πρότυπα κοινωνικής συμπεριφοράς, απαλλαγμένα από το θυμικό πλέγμα της κοινοτικής οντότητας. Εκτός τούτου η κοινότητα αμύνονταν μέχρι και τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο με επιτυχία στην είσοδο των μηχανισμών της αγοράς⁶⁸ που θα επέβαλλαν τόσο την αποδιάρθρωση της τοποκεντρικής οργάνωσης που χαρακτήριζε τον κοινοτικό τύπο κοινωνικής συμβίωσης: γεωγραφική και κοινωνική κινητικότητα⁶⁹, όσο και ένα προχωρημένο καταμερισμό εργασίας ώστε να υπάρξει μια διαφοροποίηση της παραγωγικής βάσης της κοινότητας και αποδέσμευση ενός κύκλου δραστηριοτήτων για να ενταχθούν στη συνέχεια σε αστικές παραγωγικές δομές (βιοτεχνία, βιομηχανία) και να επιφέρει μέσα από το διαχωρισμό του τόπου εργασίας από το οικογενειακό περιβάλλον τον κατακερματισμό της παραδοσιακής οικογένειας. Η υποχώρηση του κοινοτισμού ως πρότυπου κοινωνικής συγκρότησης, όχι βέβαια σαν αντίληψη ζωής (αγροτισμός, κοινοτισμός) συντελέστηκε στην Ελλάδα κατά περίεργο τρόπο από την γέννηση και ενίσχυση μιας άλλης ιδεολογίας: του εθνικισμού. Μιας ιδεολογίας με πανελλαδική εμβέλεια και η οποία ήρθε να νομιμοποιήσει τον νέο καταμερισμό εργασίας ανάμεσα στο χωριό και την πόλη (αστικοποίηση, συγκεντρωτισμός)⁷⁰ δίνοντας υπόσταση σε μια γλωσσική ταυτότητα και συρράβοντας εκ των υστέρων εκείνα τα στοιχεία (κοινή καταγωγή, κοινή θρησκεία κ.ο.κ.) από τα οποία προήλθε στην συνέχεια ένας εθνικισμός με έντονες τις κοινοτικές και θρησκευτικές του καταβολές⁷¹.

Σε μια αδιαφοροποίητη αγροτική κοινότητα της οποίας η κοινωνική διάρθρωση ταυτίζεται γενικά με συγγενειακές δομές (Clans, σόϊ, κ.λπ.) και η οποία συγκροτεί μια ολοκληρωμένη οικονομική και πολιτισμική ενότητα, οι επιδράσεις που έρχονται σχεδόν πάντα από τα έξω βιώνονται συνήθως αρνητικά, αφού αυτές οι «καινοτομίες» εκλαμβάνονται σαν απειλή για την ύπαρξη και την συνοχή της κοινότητας. Ενδεικτικά θα αναφέραμε το ρόλο του εμπορίου και του χρήματος στην αποδιοργάνωση κλειστών οικονομικών, που τόσο ανάγλυφα έχουν απεικονισθεί στις παροιμίες και τις δοξασίες του λαού μας⁷². Από αντίδραση λοιπόν σ' αυτούς τους κινδύνους που ελλοχεύουν, τα μέλη της κοινότητας συσπειρώνονται στη βάση του ιδεατού «Εμείς», σχηματίζοντας μια

συλλογική ταυτότητα με πραγματικό ή πλασματικό-συγγενειακό υπόβαθρο που προτάσσεται απέναντι στον «εισβολέα» ή τον ξένο⁷³. Στην ουσία πρόκειται για μια διαδικασία οριοθέτησης-διαφοροποίησης, δηλαδή αυτοαναγνώρισης που στον ιστορικό χρόνο και ανάλογα με τα συστατικά στοιχεία αυτής της διαφοράς-αντίθεσης αναπροσδιορίζεται. Έτσι στον καιρό της Τουρκοκρατίας αυτή η διαφοροποίηση συνδυάστηκε με την θρησκεία για να περάσει στην περίοδο της εθνογένεσης του ελληνικού έθνους μέσα απ' τη γλώσσα και να απολήξει στην εθνική ταυτότητα, αφού πρώτα εμφυσήθηκε η ιδέα της κοινής καταγωγής, δίνοντας στην ιστορική κατηγορία «έθνος» διαχρονική συνέχεια που λόγω της ιστορικότητας της δεν μπορούσε να έχει.

Όπως διαφαίνεται από λαογραφικές έρευνες, τέτοια ανθρωπολογικά σχήματα, μπορούν να αμβλύνουν υπολανθάνουσες αντιθέσεις κοινωνικής υφής στο εσωτερικό τους, αλλά και να επιβιώσουν σαν σύστημα αξιών ακόμη και αν το κοινωνικό-οικονομικό τους ισοδύναμο: η κοινότητα ή το χωριό έχουν εξαφανιστεί⁷⁴. Η ανθρωπολογική σύλληψη της κοινωνικής πραγματικότητας στη βάση του αιματοσυγγενικού συστήματος με τον αταξικό εξισωτισμό είναι σε θέση να ανασχέσει μια κοινωνική διαστρωμάτωση, αφού οι ρόλοι και η θέση των ατόμων σ' αυτό το συσσωμάτωμα είναι πρωτίστως συνέπεια της καταγωγής-συγγένειας, του φύλου, της ηλικίας και δευτερευόντος συνέπεια ατομικών προσόντων και επιδόσεων⁷⁵. Ανάλογα μάλιστα μ' αυτές τις συνισταμένες γίνεται και η διανομή ρόλων που είναι κάθετη, ενώ ανύπαρκτη είναι η λειτουργική εξίσωση των φύλων, των γενιών κ.λπ. Απόρροια αυτών των συσχετισμών είναι και οι «πρωτοδημοκρατικοί» θεσμοί (Δημογεροντία, κοινοτικές συνελεύσεις). Μια εσωτερική ιεράρχηση συναντάμε και στην κοινοτική κοινωνία, αυτή ορίζεται όμως από την ισχύ, άρα και τις δυνατότητες του γένους για πρόσβαση στην κοινοτική εξουσία, όχι όμως από τον έλεγχο στα μέσα παραγωγής⁷⁶. Το σύστημα των γενών που πρέπει να κυριάρχησε σ' όλο τον ελλαδικό χώρο, παρεμβλήθηκε περιοριστικά στην παραγωγική διαδικασία, την οποία και προσάρμοσε στις ανάγκες του, αναστέλλοντας την αυτονόμηση της παραγωγής και την ανάπτυξη του καταμερισμού εργασίας.

Προέκταση και συμπλήρωμα αυτών των κοινοτικών σχηματισμών είναι το κοινοτικό ήθος που εκδηλώνεται σ' όλα τα πεδία της κοινοτικής ζωής, τόσο σαν σύστημα κανόνων που τα μέλη της κοινότητας πρέπει να ακολουθήσουν όσο και σαν υπόστρωμα προσδοκιών, στις οποίες επίσης πρέπει να ανταποκριθούν. Οποια-

δήποτε απόκλιση ή εκτροπή από το κοινοτικό πνεύμα είχε σαν συνέπεια την επιβολή κυρώσεων. Σ' αυτές τις οικονομικές και ηθικές συντεταγμένες που οριζόταν στη βάση της σύγκλισης και του (αυτο) περιορισμού, είναι λογικό πως η ανάπτυξη μιας ατομικότητας με τις φυγόκεντρες τάσεις που αυτή αποδεσμεύει, μόνον απορριπτικά θα μπορούσε να αντιμετωπισθεί. Η ανάσχεση της ατομικότητας εμπόδισε φυσικά και την εμπέδωση ενός δικτύου διαπροσωπικών σχέσεων, μιας και η επικοινωνία ήταν έμμεση και έπρεπε να διέλθει μέσα από τους ρόλους-θέσεις που είχαν αποδεχθεί τα μέλη της κοινότητας. Στις εξωκοινοτικές σχέσεις που γινόταν ανώνυμες και απρόσωπες, τα ίδια πάντα μέλη συμπεριφέρονταν με καχυποψία, δυσπιστία και πονηριά⁷⁷.

Ο συγκεντρωτισμός που επακολούθησε της ίδρυσης του ελληνικού κράτους και η είσοδος των μηχανισμών της αγοράς στον αγροτικό χώρο διάβρωσαν τη συνοχή της κοινοτικής κοινωνίας, οδηγώντας την έτσι σε μια διαφοροποίηση που ήταν πιο κοντά σε κοινωνικά δεδομένα⁷⁸. Εν τούτοις ο κοινοτισμός σαν αντίληψη ζωής δεν υποχώρησε αλλά περιέβαλλε τους νεοσύστατους θεσμούς του ελληνικού κράτους διαβρώνοντάς τους. Σ' αυτό βοήθησε ασφαλώς και η υπέρπουσα αντίθεση που χαρακτήριζε τη σχέση του χωριού με την πόλη, αφού το συγκεκριμένο μοντέλο ανάπτυξης ευνοούσε όχι μόνον έναν γεωγραφικό διπολισμό, αλλά και έναν κοινωνικοπολιτισμικό που κατέληξε στην περιθωριοποίηση του χωριού, εκτρέφοντας φαινόμενα προσωπικής και πολιτικής πατρωνείας συνέχεια των κοινοτικών πρακτικών. Μέσα από την οικογένεια ή το σόϊ που αποτέλεσαν τις κυρίαρχες κοινωνικά αναγνωρισμένες μονάδες, εφ' όσον το άτομο «μετρούσε» μόνο σε σχέση μ' αυτές και μέσα από τον πολιτικό παραγοντισμό (κλίκες) και το νεποτισμό⁷⁹, διευκολύνθηκε μια οριζόντια κινητοποίηση που οδήγησε στην υπέρμετρη διόγκωση του τριτογενούς τομέα, εμποδίζοντας τη διαμόρφωση μιας κοινωνικής δομής με εντονότερα τα ταξικά χαρακτηριστικά.

Περιττό να πούμε πως οι θυμικές παρεισδύσεις της οικογένειας στην ιδιωτική σφαίρα του ατόμου περιόριζαν τις δυνατότητες του να σκέφτεται και να δρα αυτόνομα. Ένας κονφορμιστικός τύπος ατόμου, χωρίς ενδελέχεια με τον αυθόρμητο εαυτό του, που επικαλούνταν χωρίς ιδιαίτερους ενδοιασμούς τις δημόσιες σχέσεις της οικογένειας για την κοινωνική του αναρρίχηση και δεχόταν ευπρόσδεκτα τις παρεμβάσεις του κράτους στην κοινωνία των πολιτών που έτεινε να γίνει «κοινωνία των κολλητών»⁸⁰ δεν θα μπορούσε ποτέ να θεωρήσει την προσωπική και κοινωνική του

ζωή ιδιωτική υπόθεση. Έτσι ο «αντικρατισμός» των νεοελλήνων είναι μάλλον η ενδόμυχη επιθυμία τους για ένα αποτελεσματικό και ισχυρό κράτος. Είναι ένας άναρχος, αποδομημένος ατομισμός που τίποτα δεν έχει να κάνει με τον ατομικισμό του φιλελευθερισμού ή του αναρχισμού.

Κοινοτισμός και Ορθοδοξία

Αφού εξετάσαμε το ιστορικο-κοινωνικό υπόβαθρο απ' όπου αναδύθηκε ένα κοινωνικά άρρυθμο και υποτονικό άτομο, ας επανέλθουμε στη διαπλοκή του κοινοτικού πνεύματος με το ορθόδοξο δόγμα. Λόγω της ιδιότυπης σχέσης μεταξύ κράτους και θρησκείας που επικράτησε στην Ανατολή, η Ορθοδοξία ήταν υποχρεωμένη να συμβιώνει άλλοτε με ομόθρησκες και άλλοτε με αλλόθρησκες κοσμικές ηγεσίες που θεμελιώναν μάλιστα μεταφυσικά την εξουσία τους. Αποτέλεσμα αυτής της συμβίωσης (*modus vivendi*) ήταν η ενιαία σύλληψη του κόσμου που υποδήλωνε στην ουσία τη θεσμική αδυναμία της Ορθοδοξίας να επηρεάσει τις επιλογές της κοσμικής εξουσίας πόσο μάλλον να διατυπώσει κιόλας μια εγκόσμια ηθική, αποδεχόμενη έτσι τη θέση της εξαρτημένης μεταβλητής που της επιφύλασσε η κοσμική εξουσία⁸¹, καθιστώντας παράλληλα μέσα από τον κοινωνικά και πολιτικά παθητικό μοναχισμό⁸² και τη λαϊκή θρησκευτικότητα ανενεργό ένα συσσωρευμένο κοινωνικό δυναμικό το οποίο διοχετεύτηκε σε ριζοσπαστικά θρησκευτικά κινήματα, διαπνεόμενα από εσχολογικές ιδεολογίες και σύμβολα, και τα οποία δεν μπόρεσαν να έρθουν όμως σε διαντίδραση με άλλες κοινωνικές δυνάμεις μιας και εξέλειπαν εκείνοι οι αυτόνομοι κοινωνικοί και οικονομικοί θύλακες που θα συνέβαλλαν στο θεσμικό μετασχηματισμό του⁸³.

Αρνούμενη έμμεσα τον δυϊσμό του κόσμου που στη Δύση στάθηκε η αφετηρία της ανθρώπινης χειραφέτησης από τα θεία, προσέδωσε άμεσα μεταφυσική υπόσταση στην κοσμική εξουσία. Η γήινη εξουσία ήταν δοτή και ανακλητέα ή τέλος πάντων δεν θα έπρεπε να απασχολεί τους πιστούς, μιας και μόνον η επουράνια βασιλεία όπως και η μεταθανάτιος ζωή ήταν πραγματική⁸⁴. Αφού δεν έλαβε χώρα ένας διαχωρισμός του κόσμου σε κοσμικό και όσιο μέρος, δεν μπορούσε να υπάρξει και μια αποθρησκευοποίηση της επίγειας ζωής για να αποδεσμεύσει την ανθρώπινη πράξη από θρησκευτικά περιεχόμενα. Μέσα από την εκκλησία και το ορ-

γανικό της υπόβαθρο: την κοινότητα, η θεότητα διαπερνούσε έστω και στην πιο αόριστη μορφή τα έργα και τις σκέψεις των ανθρώπων, παραμένοντας σαν γενική κανονιστική αρχή στη γη. Ο άνθρωπος κοινωνούσε με τους συνανθρώπους του όχι μέσω οριζοντίων σχέσεων αλλά μέσω του θεού, στον οποίο μπορούσε να απευθύνεται χωρίς την μεσολάβηση τρίτων, ή της κοινότητας των πιστών (εκκλησία)⁸⁵. Απέναντι σ' αυτούς τους «θεσμούς» ήταν μάλιστα υπόλογος για τις πράξεις του⁸⁶. Σ' αυτή τη φανταστική διαπλοκή η αντιστοιχία του ατόμου με την κοινότητα δεν υπόκειται ούτε σε κοινωνικές ούτε σε ηθικές ενδιάμεσες, αλλά πηγάζει από τον ανθρωπολογικό προσανατολισμό της Ορθοδοξίας και γίνεται αντιληπτή σαν οργανική σχέση⁸⁷ που χαρακτήριζε άλλωστε και την δομή της αλληλέγγυας αγροτικής κοινότητας στις χώρες της Ορθοδοξίας.

Ακριβώς απ' αυτήν την παράδοση αντλούν τα ιδεολογικά τους εφόδια τόσο οι εκπρόσωποι ενός Χριστιανοσοσιαλισμού στη Ρωσία για να διακηρύξουν το κοινοτικό ιδεώδες της «Sobornst» όσο και οι «Narodniki» οι οποίοι στα τέλη του 19ου αιώνα προπαγάνδιζαν τον κοινοτικό κομμουνισμό⁸⁸. Χαρακτηριστικό αυτών των κινήματων όσο και των ετερόδοξων κινήσεων που συγκλόνισαν τη Ρωσία αλλά και τις ρομαντιστικές χώρες (Μιλλεναρισμός στην Ισπανία, Λαζαρετισμός στην Ιταλία)⁸⁹, στο μεταίχμιο προς τον 20ο αιώνα και είχαν βαθειά εμπροστωθεί από αποκαλυπτικά και εσχατολογικά στοιχεία ήταν μια κοινωνία χωρίς διαβαθμίσεις ή μια κοινότητα χωρίς ιερείς και ιεραρχήσεις⁹⁰. Μάλιστα κάποιες αιρέσεις όπως των Chlysty, των Skorsen ή των Molokanen στην Ρωσία, ενώ διαπνεόταν από αυτό το πνεύμα και ήταν εξωκόσμια προσανατολισμένες, ενθάρρυναν την απόσχιση των πιστών τους από τον κοινωνικό περίγυρο που τους περιέβαλλε, αναγκάζοντάς τους έτσι να αναπτύξουν έναν ασκητικό αλλά μεθοδικό τρόπο ζωής και ένα εργατικό και οικονομικό ήθος – στοιχεία που συναντούμε κύρια στην ηθική της παρίας του Ιουδαϊσμού αλλά και στον Προτεσταντισμό – , για να μπορέσουν έτσι να επιβιώσουν σ' ένα αντίξοο φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον⁹¹.

Αντίστοιχα αποκρυσταλλώματα με θρησκευτικο-κοινωνικό περιεχόμενο αλλά και με χλιαστικές νατιβιστικές εξαγγελίες, απέτελεσε και το κίνημα του Απόστολου Μακράκη στην Πελοπόννησο στα τέλη του 19ου αιώνα (παρ' όλες τις πιετιστικές τάσεις του) που οραματιζόταν την «ουρανοποίηση της γης» και την εγκαθίδρυση ενός οικονομικού-κοινωνικού συστήματος με βάση τα ιδεώδη των πρωτοχριστιανικών αδελφοτήτων («Χριστοπολιτεία»)⁹².

Ακόμη και ο θρησκευτικός αναρχισμός του Τολστόϊ όπως και ο κομμουνιστικός αναρχισμός του Μπακούνιν με επιρρέπεια στον μυστικισμό, στον ασκητισμό και στον μεσσιανισμό, που διακατέχονταν από μια ανθρωπολογική αισιοδοξία, επιθυμούσαν στην ουσία μια κοινωνική τάξη που θα βασιζόταν στο κομμουνιστικό πνεύμα⁹³ (οργανική αλληλεγγύη) και στην αυτάρκεια της ρωσικής αγροτικής κοινότητας εμφορούμενης από τον εκρηκτικό συναισθηματισμό (θρησκευτικότητα) της «ρώσικης ψυχής». Πόσο κοντά μπορεί να είναι αυτός ο κοινοτισμός με οργανικές-φυλετικές αντιλήψεις το αποδεικνύει ο πανσλαυισμός του Μπακούνιν (ιστορική αποστολή της σλαβικής φυλής), όπως και το μηδενιστικό «εθνικο-σοσιαλιστικό» παραλήρημα του Ίωνα Δραγούμη στην Ελλάδα, ο οποίος έβλεπε στον κοινοτισμό⁹⁴ το «έlan vital» για την αναγέννηση του έθνους και της φυλής⁹⁵. Στα κύτταρα του ελληνισμού, δηλαδή τις κοινότητες κατέφευγε νωρίτερα και ο Κ. Παπαρηγόπουλος, ο οποίος απολογούμενος στη θεωρία του Fallmerayer, αναλάμβανε να δώσει μέσα από την ιστορική ενδοσκόπηση και τους κύκλους του G. Vico (ακμή-παρακμή) διαχρονική διάσταση στον Ελληνισμό⁹⁶.

Στους βιωματικούς άξονες του κοινοτισμού κινήθηκε στο μεσοπόλεμο και ο πολιτικός λόγος των αγροτιστών και των κοινοτιστών-ρεζιοναλιστών που αντιδρώντας στις βαθιές αλλαγές και αλλοιώσεις του ελληνικού τοπίου που επέφεραν οι ιδεολογικές, οι γεωγραφικές και οι κοινωνικές ανακατατάξεις, ανέπτυξαν μια αντικαπιταλιστική φρασεολογία⁹⁷ με έντονες τις γεωφυσικές και βιοκοινωνικές αναφορές. Διαπνεόμενοι με εχθρότητα και καχυποψία απέναντι στις ξενικές επιρροές που θεωρούσαν υπεύθυνες για την κατάντια του νεοελληνικού πολιτικοκοινωνικού βίου και αγγίζοντας συναισθηματικά τον «βυζαντινό αντιφραγγισμό»⁹⁸, προπαγάνδιζαν μια γεωοικονομική τάξη που θα στηριζόταν στην αυτάρκη αγροτική κοινότητα για να αποκατασταθεί έτσι η ιστορική και η πολιτική συνέχεια του έθνους⁹⁹. Επίσης στη βιωματική κοινότητα της Ορθοδοξίας, η οποία (Ορθοδοξία) εκλαμβάνεται σαν η «συμπυκνωμένη παραδοσιακή διατύπωση των πιο καθολικών βιωμάτων»¹⁰⁰ του ελληνικού λαού και η οποία μπορεί να προσφέρει προστασία και θαλπωρή στον καταβεβλημένο από την κοινωνική εξέλιξη άνθρωπο, θα πρέπει να εκβάλλει σύμφωνα με τους «Νεοορθόδοξους» ο αγώνας για την εξουδετέρωση της πτώσης¹⁰¹, όπως χαρακτηριστικά νοάται η κατάσταση του σύγχρονου ανθρώπου, ένας αγώνας που θα πρέπει να συνοδεύεται παράλληλα από την διάλυση της ατομικότητας μέσα στο σύνολο¹⁰².

Πιο σημαντικός είναι ο ρόλος της Ορθοδοξίας στη διαδικασία συγκρότησης εθνικής συνείδησης. Η ορθοδοξία κάλυψε και συμπλήρωσε με τον υπερβατικό της χρόνο τα ιστορικά κενά που παρουσίασε η νέα «Imagined Community»¹⁰³ (έθνος), όταν θα άρχιζε η αναδρομική επίκληση (ανακατασκευή) του κοινού παρελθόντος και της κοινής παράδοσης¹⁰⁴, προσδίδοντας της γραμμική-εξελικτική διάσταση και δανείζοντάς της μάλιστα λαϊκές εμπειρίες και ιστορικές στιγμές που στο υποσυνείδητο του λαού είχαν καταχωρηθεί σαν δικές της. Ίσως γι' αυτό να είναι τόσο δυσδιάκριτη η οριοθέτηση ανάμεσα στη λαϊκή παράδοση και τη θρησκευτική ζωή του ελληνικού λαού, γεγονός που ενισχύεται άλλωστε από την έλλειψη προκαπιταλιστικών αυθεντιών και ελίτ ή από την ανεπάρκεια και αναξιοπιστία των θεσμών στη σύγχρονη Ελλάδα¹⁰⁵. Όπως και να έχει όμως το πράγμα, η Ορθοδοξία ενσάρκωσε μοναδικά την παράδοση από την στιγμή που αντιμετώπιζεται σαν τέτοια και από την στιγμή που διάφορες φανταστικές κατασκευές ή ιδεολογήματα χρειάζονται διαχρονική σύνθεση.

Φυσικά, στην ιστορική κοινότητα του ελλαδικού χώρου, η σχέση αλληλοσυμπλήρωσης που διείπε την κοινότητα με την Ορθοδοξία έκανε σχεδόν αδύνατη τη διάκριση της κοσμικής (κοινοτικής) από τη θρησκευτική-πνευματική σφαίρα, πόσο μάλλον που η Ορθοδοξία συχνά ταυτίστηκε με την έννοια της πατρίδας ή την υποκατάστησε κιόλας (Τουρκοκρατία) υποδηλώνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο και την εθνοτική ταυτότητα των πιστών της¹⁰⁶. Στην περίοδο της Τουρκοκρατίας το γένος που γινόταν αντιληπτό σαν ανθρωπολογική κατηγορία, νοούνταν από το λαό σαν έννοια ταυτόσημη με την Ορθοδοξία («λαϊκή Ορθοδοξία»)¹⁰⁷, ενώ στη διαδικασία σύστασης του ελληνικού έθνους, το έθνος εξελήφθη σαν προέκταση της ορθόδοξης πίστης και της πατρίδας που είχε προσωποποιηθεί με τη «Μάνα γη» των Ελλήνων¹⁰⁸, συνυφασμένης πάντα με το μυστικισμό του κοινού πεπρωμένου¹⁰⁹, όπως διαφαίνεται και από τα απομνημονεύματα του στρατηγού Μακρυγιάννη, αν και αυτό (το έθνος) ήρθε να επιτελέσει μια εντελώς άλλη λειτουργία απ' ότι η θρησκεία¹¹⁰. Έτσι το πέρασμα από τον πρωτοεθνισμό στον εθνικισμό συγχρονίστηκε με μια ελλειπτική μόνον μετάβαση από την κοινότητα στη κοινωνία των πολιτών». Παρ' όλα αυτά, για το άτομο αυτή η μετάβαση έστω και σε μια ατροφική *Societe Civile*, φάνταζε «σαν να πήγαινε σε μια παράξενη χώρα»¹¹¹, αφού στο χώρο της θρησκογενούς κοινότητας δεν είχε επωαστεί κάποια ατομικότητα για να μπορεί το άτομο να βγει και να σταθεί ιδιωτικά¹¹² στο νέο του περιβάλλον.

Από ανάγκες ψυχικής επιβίωσης σε ένα ξένο κοινωνικό περίγυρο, το άτομο παρέτεινε τους θυμικούς δεσμούς του με τις ομάδες αναφοράς του (οικογένεια, σόϊ, χωριό κ.λπ.), ενώ η επικοινωνία του με την ευρύτερη ομάδα (έθνος) γινόταν φανταστικά και μέσα από ψυχολογικές εξάρσεις και θρησκευτικές παραστάσεις. Και αυτό γιατί για τους κοινωνικά περιθωριοποιημένους μέτοικους (ετεροδημότες) των αστικών κέντρων, το έθνος ερχόταν να λύσει όχι μόνον ένα πρόβλημα ταύτισης (συμβολικής) αλλά και ένα πρόβλημα ταυτότητας¹¹³. Αυτό συνέβη βέβαια επειδή η κοινωνικοποίηση του ατόμου δεν έγινε μέσα από μηχανισμούς κοινωνικής ανέλιξης (καπιταλιστικές σχέσεις στην ύπαιθρο, προλεταριοποίηση των χωρικών), που θα του υπαγόρευαν την ένταξή του σε κοινωνικές ομάδες και τάξεις με έντονα στοιχεία μιας ταξικής αλληλεγγύης: κόμματα, συνδικάτα, πολιτιστικά υποσυστήματα, αλλά μέσα από τους μηχανισμούς της παρασιτικής οικονομίας και της πολιτικής πατρωνείας που απέρρεαν από τις παραδοσιακές πρακτικές του κοινοτισμού και σήμαιναν μια υπ' αναστολή ατομικότητα. Εννοούμε τις φοβίες και τις ανασφάλειες ενός ατόμου κοινωνικά μετέωρου που οραματίζεται την κοινωνική αναρρίχηση η οποία αργεί να' ρθει. Εννοούμε επίσης το ψυχολογικό σύνδρομο του ατόμου που «χρωστάει» την κοινωνική του «αποκατάσταση» δηλαδή τη θέση εργασίας, στον πολιτικό παράγοντα ή τον προσωπικό του πάτρωνα, μια σχέση που αποπροσωποιήθηκε και ονομάστηκε «μέσον», για να κάνει ίσως λιγότερο επώδυνη την ανάμνηση της προσωπικής εξάρτησης, ένας δόκιμος όρος όμως που ανταποκρίνεται ακόμη περισσότερο σε μια κοινωνία χωρίς μεγάλες κοινωνικές διαβαθμίσεις και ταξικές διαφορές, όπου οι σχέσεις ανάμεσα στα υποκείμενα είναι κύρια κάθετες γιατί περνούν μέσα από κοινούς τόπους και κοινές αναφορές (έθνος, θρησκεία, χαρισματικοί ηγέτες, κόμματα χωρίς οριζόντιες-δημοκρατικές διαδικασίες κ.λπ.).

Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε πως το θρησκευτικό-ιδεολογικό στοιχείο λειτουργεί σε μεταβατικούς καιρούς και ιδιαίτερα σε εποχές που η θρησκεία αποτελεί το σημαντικότερο ιδεολογικό άξονα απ' όπου εξαρτάται η συνοχή και η επιβίωση ηθικών, πολιτισμικών συστημάτων, αποφασιστικά στην κατεύθυνση ρευστοποίησης και μεταβολισμού του συσσωρευμένου κοινωνικού δυναμικού. Έστω και αν αυτό δεν είναι κινούσα αιτία (ο *agens movens*) των κοινωνικών φαινομένων, είναι όμως δυναμικό συστατικό του ιστορικού και κοινωνικού γίγνεσθαι που ορίζεται και διαμορφώνεται σε συνάρτηση με τους υποκειμενικούς παράγοντες.

Ακριβώς πάνω σ' αυτούς τους παράγοντες, δηλαδή τους ανθρώπους, οι οποίοι έχουν τις αντιλήψεις τους, τις ιδέες τους, τις νοοτροπίες τους, τις δοξασίες τους, το δόγμα επιδρά μέσω ηθικών ψυχολογικών διαύλων για να επιδοκιμάσει ή να αποδοκιμάσει κοινωνικές συμπεριφορές και κατ' επέκταση κοινωνικές πρακτικές παροτρύνοντας ή αποθαρρύνοντας το άτομο.

Βέβαια η Ορθοδοξία βρέθηκε σ' ένα στατικό σύστημα κοινωνικών σχέσεων στο οποίο εντάχτηκε σαν μια «εξαρτημένη μεταβλητή» με προσδιορισμένη λειτουργία, συμβάλλοντας στην αναπαραγωγή του. Αντίθετα ο Προτεσταντισμός εμφανίστηκε σε μια δυναμική κοινωνία και παρεμβλήθηκε στη διάταξη των κοινωνικών δυνάμεων σαν «ανεξάρτητη μεταβλητή»¹¹⁴, ανακόπτοντας τη συναινετική (συνδετική) σχέση ανάμεσα στην κοινωνικο-οικονομική βάση και το εποικοδόμημα, καταφέροντας σοβαρό ιδεολογικό ρήγμα στην μεσαιωνική τάξη πραγμάτων. Συγχρονιζόμενος με κοινωνικές τάξεις (μεσαία στρώματα) φορείς του καπιταλιστικού πνεύματος, έγινε και ο ίδιος φορέας αυτού του πνεύματος το οποίο μετέφερε και διέχυσε στον εσώτερο κόσμο του ατόμου. Αφού εκτόπισε το θεϊκό (μαγικό) στοιχείο από τον κόσμο, η Μεταρρύθμιση επαναδιατύπωσε τη σχέση του ανθρώπου με το Θεό, προσδίδοντας προσωπικότητα (εσωτερικότητα) στο άτομο, ενώ αντέστρεψε τη σχέση του ατόμου με την κοινότητα δίνοντας προβάδισμα στο άτομο και σε μια ατομικότητα που έγινε η προϋπόθεση για την μετάβαση από την Κοινότητα (Gemeinschaft) στην Κοινωνία (Gesellschaft).

Ορμώμενη από μια άλλη κοσμοαντίληψη που διακήρυττε τη ματαιότητα αυτού του κόσμου, η Ορθοδοξία δεν πήρε θέση πάνω στα εγκόσμια, υποβαθμίζοντας έτσι έμμεσα την κοσμική ενασχόληση και τις επίγειες δραστηριότητες των πιστών της. Συνυφασμένο το πνεύμα της Ορθοδοξίας με την κοινοτική κοινωνία, κράτησε το άτομο δέσμιο συλλογικών συσσωματώσεων, κατευθύνοντας σε εσχατολογικές όχθες κινήσεις και κινήματα που εφ' όσον είχαν προσανατολισθεί εγκόσμια θα μπορούσαν να συμβάλλουν σημαντικά στην εκγογίκευση του κοινωνικού χώρου. Βέβαια χωρίς την κοινοτική κοινωνία με το χαμηλό καταμερισμό εργασίας που τη διέκρινε και την ανθρωπολογική της βάση, η Ορθοδοξία θα έχανε τα φυσικά (οργανικά) της στηρίγματα και θ' αναγκαζόταν να αυτομεταρρυθμιστεί ή (και αυτό ακριβώς συνέβη), να «προσαρμοστεί» στα νέα δεδομένα, αποδεχόμενη για τον εαυτό της, πάντα στα λειτουργικά πλαίσια της εξαρτημένης μεταβλητής, το ρόλο του δημόσιου υπαλλήλου της κοσμικής (κρατικής) εξουσίας χωρίς

αυτό να αποκλείει τη δογματική προσήλωση του κράτους σ' αυτήν (συναλληλία)¹¹⁵.

Τελειώνοντας θα μπορούσαμε να πούμε «πώς χωρίς να είναι ο Προτεσταντισμός η λύση, «δηλαδή η άρση της ανθρώπινης αλλοτρίωσης» είναι όμως η σωστή διάταξη του προβλήματος»¹¹⁶, γιατί μέσα από την επαγωγική τροχιά της εκκοσμίκευσης αυτός ακύρωσε τη φανταστική υπόσταση της ανθρώπινης ύπαρξης οδηγώντας την πιο κοντά στον ιστορικό άνθρωπο που ορίζεται σύμφωνα με κοινωνικές διατεταγμένες.

Σημειώσεις

1. W.E. Moore, *Strukturwandel der Gesellschaft*, 3η εκδ. München, 1973, σελ. 160.
2. Σχετικά επίσης και Α. Alexiou, *ZurFrage der Entstehung und Formierung der griechischen Arbeiterbewegung*, Frankfurt, 1994, σελ. 76-78.
3. L. Colletti, *Hegel und der Marxismus*, Frankfurt-Berlin-Win 1976, σελ. 251.
4. Th. McCormack, "Die Protestantische Ethik und der Geist des Sozialismus", στο C. Seyfarth, W.M. Sprondel (επιμ.), *Seminar, Religion und gesellschaftliche Entwicklung*, Frankfurt, 1973, σελ. 231. Βλ. επίσης Η. Pirenne, *Sozial - und Wirtschaftsgeschichte Europas in Mittelalter*, 6η εκδ. Tübingen, 1986, σελ. 11.
5. S.N. Eisenstadt, *Tradition, Wandel und Modernität*, Frankfurt, 1979, σελ. 251.
6. Πρβλ. E.J. Hobsbawm, *Die Blütezeit des Kapitals. Eine Kulturgeschichte der Jahre 1848-1875*, München 1977 σελ. 23 κ.ε.
7. Πρβλ. S. Divilcioglu, "Οικονομικό μοντέλο της Οθωμανικής Κοινωνίας", στο Σ. Ασδραχάς (επιμ.). *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών (15ος-19ος αιώνας)*, Αθήνα 1979, σελ. 119.
8. K.A. Wittfogel, *Geschichte der bürgerlichen Gesellschaft. Von ihren Anfängen bis zur Schwelle der grossen Revolutionen*, Hannover (1923) 1977, σελ. 136.
9. Στον «ασιατικό τρόπο παραγωγής» στον οποίο η εργασιακή διαδικασία έχει φετιχοποιηθεί, το προϊόν ανήκει «από μόνο του» στην ανώτερη ενότητα γιατί φαντάζει σαν το έργο αυτής της ενότητας. L. Althusser, E. Balidar, *Das Kapital lesen*, 2 τόμος. Hamburg 1972, σελ. 293.
10. M. Horkheimer, *Studien über Autorität und Familie*, том. 5, Paris 1936, σελ. 15. Βλ. επίσης την διαφοροποίηση που κάνει ο R.F. Behrendt,

Soziale Strategie für Entwicklungsländer. Entwurf einer Entwicklungssoziologie, Frankfurt 1965, σελ. 124.

11. N. Luhmann, *Funktion der Religion*, Frankfurt 1982, σελ. 232.

12. Πρβλ. Colletti, ό.π., σελ. 247.

13. M. Weber, *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, μετάφρ. Δ. Κούρτοβικ, Αθήνα, Εκδ. Κάλβος, σελ. 63.

14. Πρβλ. F. Tönnies, *Κοινότητα και Κοινωνία*, μετάφρ. Μ. Μαρκάκης, εκδ. Αναγνωστίδη, σελ. 90.

15. Πρβλ. O. Brunner, *Neue Wege der Verfassungs-und Sozialgeschichte*, 2, εκδ. Göttingen 1968, σελ. 206 κ.ε. Επίσης A. Buss, *Die Wirtschaftsethik des russisch-orthodoxen Christentums*, Heidelberg 1989, σελ. 14.

16. Αυτή η ιδιομορφία της οθωμανικής κοινωνίας (και της Βυζαντινής) που αντικατόπτριζε μία κοινωνία με διπολική ταξική υπόσταση, ορίζεται από τον S. Asdrachas, "Aux Balkans du XVE Siecle: Producteurs directs et marches", στο *Etudes Balkaniques*, τ. 3, Sofia 1970, σελ. 37, σαν κοινωνικός δυαδισμός.

17. Στην ψυχαναλυτική προσέγγιση του S. Freud ο θεός είναι ένας πατέρας ανώτερης αξιολογικής κλίμακας. Σ. Φρόυντ, *Τοτέμ και Ταμπού*, Αθήνα 1965, σελ. 198.

18. Σύμφωνα με τον L. Feuerbach, ο άνθρωπος υποστασιοποιεί στο θεό την ύπαρξή του. Έτσι ο υπερβατικός θεός δεν είναι τίποτα άλλο από την επίγεια ανθρώπινη φύση. Ο άνθρωπος παραχωρώντας (μέσω της θρησκείας και όπως την εννοεί η Θεολογία) σε ένα φανταστικό μεταφυσικό ον ιδιότητες και επιθυμίες που χαρακτηρίζουν το ανθρώπινο είδος, αλλοτριώνεται. Μόνον η επιστροφή στον αισθησιακό άνθρωπο και όχι η εγκεφαλική εξίσωση της ανθρωπίνης με τη Θεϊκή φύση, όπως συμβαίνει στον Hegel, μπορεί να οδηγήσει στην υπέρβαση αυτού του δυαδισμού και στην άρση της αλλοτρίωσης. Ο Feuerbach δεν ζητάει λοιπόν την κατάργηση της θρησκείας αλλά την κατάργηση της θεολογίας και την αντικατάστασή της από μία ανθρωπολογία. L. Feuerbach, *Grundsätze der Philosophie der Zukunft*, Frankfurt 1967, σελ. 94-96.

19. Πρβλ. J. van Ess, "Islam", στο E. Brunner-Traut, *Die Fünf grossen Weltreligionen*, 11, εκδ., Freiburg im Breslau 1984.

20. Colletti, ό.π., σελ. 242.

21. F. Borkenau, "Die Zerstörung des Feudalismus und die neue Moral", στο: C. Seyfarth, W.M. Sprondel (επιμ.), *Seminar und gesellschaftliche Entwicklung*, Frankfurt 1973, σελ. 130.

22. Πρβλ. Weber, ό.π., σελ. 82.

23. Αντίθετα με τον Καλβινισμό, ο Λουθηριανισμός «ανθρωποποιεί» το θεό φέροντάς Τον κοντά στον άνθρωπο. Η θεολογία αντικαθίσταται από την χριστολογία και ο θεός γίνεται κανονιστική αρχή της ηθικής συμπεριφοράς του ατόμου. Στον εκκοσμικευμένο θεό του Λουθηριανισμού και στον υπερβατικό θεό του Καλβινισμού διακρίνει ένας πολέμιος του

«θρησκευοποιημένου» χριστιανισμού της Δύσης τις αφετηρίες του ευρωπαϊκού αθεϊσμού», ακριβώς επειδή εγκαινιάζουν, επιβάλλουν και θεσμοποιούν την αποσύνδεση της αναζήτησης του θεού από κάθε ενδεχόμενη εμπειρική πιστοποίηση», Χ. Γιανναράς, *Το πραγματικό και το φαντασιώδες στην Πολιτική Οικονομία*, Αθήνα 1989, σελ. 213.

24. Weber, ό.π., σελ. 92, Βλ. για την αισιόδοξη ανθρωπολογική αντίληψη της Ορθοδοξίας και του Ρωμαιοκαθολικισμού, Μαντζαρίδης, ό.π. σελ. 185.

25. Ο Ε. Fromm, *Die Furcht vor der Freiheit*, 6η εκδ., Frankfurt 1973, σελ. 96, διακρίνει κιάλας σ' αυτήν την συμπεριφορά σημάδια ψυχαναγκαστικών νευρώσεων.

26. Weber, ό.π., σελ. 94.

27. Στην θρησκεία εγγράφεται, σύμφωνα με τον S. Freud η προσπάθεια του ανθρώπου να αποφύγει μια ανυπόφορη πραγματικότητα. Οργανωτής και συντονιστής αυτής της φυγής γίνεται η φαντασία του που δίνει μορφή και υπόσταση στους πόθους και τις επιθυμίες του ψυχικού του υποστρώματος. Βλ. σχετικά Κ. Χαραλαμπόπουλος, "Ψυχαναλυτική ανατομία του πιστού", *Τα Εκπαιδευτήρια* τχ. 25/26, 1992, σελ. 80 και σελ. 81.

28. Σύμφωνα με τον Κ. Μαρξ, "Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie", Einleitung, στο *MEW* (Marx, Engels, Werke), τομ. 1, σελ. 378, η θρησκεία είναι η ιδεατή προέκταση της συνείδησης του ανθρώπου από την αλλοτριωμένη κοινωνία μέσα στην οποία ζει, στον χώρο της φαντασίας. Με τη θρησκεία ο άνθρωπος κάνει μια αρχή. Συνειδητοποιεί και παραδέχεται δηλαδή την αδυναμία του να συλλάβει και να βιώσει αληθινά τη ζωή του. Μ' αυτή την έννοια, αυτή αποτελεί και έκφραση διαμαρτυρίας για την ανθρώπινη μιζέρια. Γι' αυτό αυτός καταφεύγει στους ουρανούς όπου εναποθέτει και τις προσδοκίες του, μιας και η αντεστραμμένη κοινωνική πραγματικότητα δεν του αφήνει περιθώρια στη γη για τέτοια λυτρωτικά σχέδια. Εμφανής είναι σ' αυτή την ανθρωπολογική ερμηνεία της θρησκείας του νεαρού Marx η επίδραση του Feuerbach.

29. Για να υπάρξει ολοκληρωμένη καπιταλιστική ανάπτυξη, θα πρέπει ο ανθρώπινος παράγοντας να συμμορφωθεί με τις ανάγκες και τους ρυθμούς της παραγωγής. Πρβλ. Κ. Marx, *Das Kapital*, τομ. 1, στο *MEW*, τομ. 23, σελ. 389.

30. Η «αποικειοποίηση» της ψυχικής ενδοχώρας του ανθρώπου απ' τον Προτεσταντισμό, παρουσίασε στην ιστορική πορεία, κατά τη γνώμη σύγχρονων στοχαστών, τις περιπλοκές της. Ο Ε. Fromm, ό.π. σελ. 87 κ.ε., βλέπει κιάλας στη λογική του Λουθηριανισμού να απελευθερώσει το άτομο για να το υποτάξει στη συνέχεια άνευ όρων στην κοσμική (πολιτική) εξουσία, τις ιστορικές απαρχές μιας εξέλιξης που οδήγησε στην άνοδο του Εθνικοσοσιαλισμού στη Γερμανία. Άλλη μια διάσταση αυτού του προβλήματος εντοπίζει ο S.M. Lipset στην προσπάθειά του να εξη-

γήσει το φαινόμενο του φασισμού. Αυτός διαβλέπει μια συνάφεια ανάμεσα στο θρήσκευμα και τη συμπεριφορά του εκλογικού σώματος στην ύστερη φάση της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης. Σύμφωνα με εμπειρικές έρευνες που επικαλείται και παραθέτει, διαφαίνεται μία επιρρέπεια των προτεσταντών ψηφοφόρων προς τους εθνικοσοσιαλιστές ενώ αντίστροφα οι καθολικοί ψηφοφόροι προτιμούν παραδοσιακά συντηρητικά κόμματα. Ο Lipset αφήνει να εννοηθεί ότι στους προτεστάντες ψηφοφόρους έλειψαν εκείνες οι μεταφυσικές αξίες για να προβάλλουν έστω και για λόγους αρχής «ψυχική αντίσταση» στο «νεωτεριστικό» πνεύμα του Εθνικοσοσιαλισμού. Ακριβώς για τους αντίθετους λόγους οι πιστοί στην παράδοση και στις αυθεντίες (εκκλησία, συντηρητικές ελίτ) καθολικοί ψηφοφόροι έδειξαν σχετικά μικρή ανταπόκριση αν όχι και αντιπάθεια στον Εθνικοσοσιαλισμό και στο φασισμό. S.M. Lipset, "Der «Faschismus», die Linke, die Rechte und die Mitte", στο: E. Nolte (επιμ.): *Theorien uber den Faschismus*, 4, εκδ., Koln 1976, σελ. 449-491.

31. Πρβλ. Fromm, ό.π., σελ. 95 κ.

32. Πρβλ. I.I. Sanders, "Ο αγρότης των Βαλκανίων βαδίζει προς την εκβιομηχάνιση", στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.): *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1980, σελ. 265.

33. Πρβλ. Γ. Μαντζαρίδης, *Κοινωνιολογία του Χριστιανισμού*, 3, εκδ., Θεσσαλονίκη 1985, σελ. 219.

34. Η ματαιότητα και το εφήμερο του επίγειου κόσμου απαντιέται επίσης συχνά και στις παροιμίες και τα τραγούδια του ελληνικού λαού. Πρβλ. Δ. Λουκάτος, "Εισαγωγή στην Ελληνική λαογραφία", 2η εκδ., Αθήνα 1978, σελ. 252.

35. D. Savramis, "Die religiösen Grundlagen der neugriechischen Gesellschaft", στο: M. Nikolinakos, N. Nikolaou (επιμ.), *Die verhinderte Demokratie: Modell Griechenland*, Frankfurt 1969, σελ. 65 κ.ε.

36. Μ. Μπέγζος, *Το μέλλον του παρελθόντος. Κριτική εισαγωγή στη θεολογία της Ορθοδοξίας*, Αθήνα 1993, σελ. 42.

37. Πρβλ. Α. Παπαδερός, "Ορθοδοξία και Οικονομία. Διάλογος με τον A. Müller-Armack", στο: Γ. Ματζαρίδης (επιμ.), *Θέματα Κοινωνιολογίας της Ορθοδοξίας*, Θεσσαλονίκη 1975, σελ. 104-106.

38. Fromm, ό.π., σελ. 96.

39. Πρβλ. Weber, ό.π., σελ. 62 κ.ε.

40. A. Müller-Armack, "Die Dogmatische Besonderheit der Ostkirche und ihre soziologische Bedeutung", στο: ίδιου: *Religion und Wirtschaft*, Stuttgart 1968, σελ. 359. Αντίθετα στη Δύση οι πολλές θρησκευτικές αρχές θεωρήθηκαν δυστυχία, Fromm, ό.π., σελ. 65.

41. Για τις κοινωνικές αιτίες αυτού του φαινομένου βλ. Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών 1830-1922*, 5, εκδ., Αθήνα 1986, σελ. 246.

42. Müller-Armack, ό.π., σελ. 355.

43. Weber, ό.π., σελ. 16.

44. Ο «χιλιασμός της απελπισίας» όπως χαρακτηρίζει ο Ε.Ρ. Thompson, *The Making of the English Working Class*, London 1963, παντού, τον Μεθοδισμό, υπήρξε η θρησκεία τόσο των εκμεταλλευτών όσο και των εκμεταλλευομένων. Αφού αυτός εφύσησε ένα πνεύμα εργασιακής πειθαρχίας και υπακοής δηλαδή καπιταλιστικές αξίες που ήταν απαραίτητες για την απρόσκοπτη λειτουργία της καπιταλιστικής επιχείρησης, στους άγγλους εργάτες στην εποχή της βιομηχανικής επανάστασης, συνέβαλε από την άλλη σαν πληθειακή ιδεολογία ουσιαστικά στην οργανωτική και πολιτιστική συγκρότηση (Making) της αγγλικής εργατικής τάξης.

45. N. Luhmann, "Religion als System. Thesen zur religiösen Dogmatik und gesellschaftlichen Evolution", στο H.E. Bahr (επιμ.): *Religion, System und Sozialisation*, Darmstadt-neuwied 1972, σελ. 34.

46. Πρβλ. R. Tawney. *Η χριστιανική θρησκεία και η άνοδος του καπιταλισμού*, Αθήνα 1979, σελ. 190 κ.ε.

47. Τροπάριον της νεκρωσίμου ακολουθίας. Παρατίθεται από τον Παπαδερό ό.π., σελ. 114.

48. Βλ. Tawney, ό.π., σελ. 43.

49. Βλ. Παπαδερός, ό.π., σελ. 115.

50. Ματζαρίδης, ό.π., σελ. 219 κ.ε.

51. Βέβαια σ' αυτό συνέβαλλαν και τα αστρονομικά κέρδη που αποκόμιζαν οι Έλληνες επιχειρηματίες από το εμπόριο, κάτι που έκανε ασύμφορες τις επενδύσεις στην βιομηχανία. Βλ. σχετικά Σ. Μάξιμος, *Η αυγή του ελληνικού καπιταλισμού. Τουρκοκρατία 1685-1789*, Αθήνα 1973, σελ. 26. Μια ταξινόμηση του Έλληνα επιχειρηματία σύμφωνα με την κοινωνική νοοτροπία του κάνει ο Α. Alexander, *Greek Industrialists. An economic and social Analysis*, (εκδ. ΕΚΚΕ), Αθήνα 1965, σελ. 130 κ.ε.

52. Ο Γ. Κορδάτος αποδίδει την παρακμή του συνεταιρισμού της Θεσσαλικής πόλης Αμπελάκια στον νομιτισμό και στην επιδεικτική πολυτέλεια των μεγάλων βιομηχανιών. Γ. Κορδάτος, *Τα Αμπελάκια και ο μύθος για τον συνεταιρισμό τους*, Αθήνα 1973, σελ. 130 κ.ε. Βλ. επίσης Β. Φίλιας, *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα. Η νόθα αστικοποίηση 1880-1964*, Αθήνα 1974, σελ. 28.

53. Weber, ό.π., σελ. 55.

54. D. Savramis, "Max Webers Beitrag zum besseren Verständnis der ostkirchlichen ausserweltlichen Askese", στο *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, τ. 7, 1963, σελ. 347.

55. Μέχρι το τέλος της Βυζαντινής περιόδου η φτώχεια δεν εθεωρείτο κατάσταση ντροπής. Πρβλ. Δ. Κωνσταντέλος, *Πενία, Κοινωνία και Φιλανθρωπία στον μεταγενέστερο μεσαιωνικό ελληνικό κόσμο*. Θεσσαλονίκη 1984, σελ. 82.

56. F. Braudel, *Sozialgeschichte des 15-18. Jahrhunderts, Aufbruch zur Weltwirtschaft*, München 1990, σελ. 529. Βλ. επίσης Ν. Μουζέλης, *Νεοελληνική κοινωνία. Όψεις υποανάπτυξης*, 2η εκδ., Αθήνα 1978, σελ. 23.

57. Γιανναράς, ό.π., σελ. 250.
58. N. Nissiotis, *Die Theologie der Östkirche im ökumenischen Dialog*, Stuttgart 1968, σελ. 169.
59. «Μια μη αντικειμενική ύπαρξη» γράφει ο Marx, «είναι μια μη ύπαρξη... Μια ύπαρξη που δεν είναι το αντικείμενο μιας άλλης ύπαρξης προϋποθέτει έτσι, ότι δεν υπάρχει αντικειμενική ύπαρξη... Αλλά μια μη αντικειμενική ύπαρξη δεν είναι παρά μόνο μια μη πραγματική, μη αισθητή σκέψη, δηλαδή μόνο μια νοητή ύπαρξη, μία ύπαρξη αφαίρεσης», K. Marx, *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, μετάφρ. Μπ. Γραμμένου, Αθήνα 1975, σελ. 182.
60. Savramis, ό.π., σελ. 347.
61. Στο ίδιο, σελ. 342.
62. «Δεν είναι δυνατόν να ξαναγυρίσουμε στον τύπο της αγροτικής κοινωνίας» έγραφε ο Χ. Γιανναράς, *Η Ελευθερία του Έθους*, Αθήνα 1970, σελ. 206 «για να ζήσουμε την ασκητική παράδοση της εκκλησίας».
63. Πρβλ. Ν. Σαρρής, *Φιλοσοφία της κοινωνίας και της πολιτείας, Πατερική ορθοδοξία και βυζαντινή σκέψη*, τομ. 2, τ. Α', Αθήνα 1985, σελ. 171.
64. Αντίθετα ο T. Stoianovich, διακρίνει στην τακτική του Πατριαρχείου στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας να επιδοκιμάζει τις οικονομικές δραστηριότητες των Ελλήνων εμπόρων στοιχεία «λαϊκοποίησής» του. T. Stoianovich, «Ο κατακτητής ορθόδοξος βαλκάνιος έμπορος», στο Σ. Ασδραχάς (επιμ.): *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών (15ος-19ος αιώνες)*, Αθήνα 1979, σελ. 319.
65. Πρβλ. E. Benz, *Geist und Leben der Ostkirche*, Hamburg 1957, σελ. 176.
66. Πρβλ. G. Le Bon, *Ψυχολογία των όχλων*, μετάφρ. Γ. Λιόνη, εκδ. Αναγνωστίδη, σελ. 57.
67. Πρβλ. H. Marcuse, *Die Gesellschaftslehre des sowjetischen Marxismus* έργα, τομ. 6, Frankfurt 1978, σελ. 138.
68. Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα μιας τέτοιας, επιτυχούς μάλιστα, αντίστασης είναι η Αγροτική Ένωση του Alexander Stamboliski στη Βουλγαρία την εποχή του μεσοπολέμου. Η Αγροτική Ένωση, της οποίας η προγραμματική ήταν έντονα χιλιαστική, εναντιωνόταν στην ενσωμάτωση της αγροτικής οικονομίας στην αγορά. Η Αγροτική Ένωση, η οποία διεκήρυττε επίσης την εγκαθίδρυση ενός πρωτόγονου αγροτικού κομμουνισμού βασισμένου στην Zadruga, επιδίωκε από την άλλη την συμμόρφωση της πόλης με το κοινοτικό ήθος. Βλ. G. Haupt, «Karl Kautsky und die Sozialdemokratie Südesteuropas. Korrespondenz 1833-1938», Frankfurt - New York 1986, σελ. 67. Βλ. επίσης Ν. Μουζέλης, «Έλληνες και Βούλγαροι Αγρότες» στο ό.π., σελ. 217 κ.ε.
69. Η μετανάστευση που αποτελεί μια μορφή γεωγραφικής και κοινωνικής κινητικότητας ήταν περισσότερο συνέπεια της ενσωμάτωσης της χώρας στην παγκόσμια αγορά και λιγότερο συνέπεια μιας διαφοροποιημένης αγροτικής οι-

κονομίας. Εκτός τούτου, η έξοδος των αγροτών έγινε σε «εθελοντική» βάση που θεωρητικά άφηνε ανοιχτό το δρόμο της επιστροφής. Πρβλ. Τσουκαλάς, ό.π., σελ. 146.

70. Πρβλ. E. Gellner, *Nationalismus und Moderne*, Berlin 1991, σελ. 204.

71. Πρβλ. Θ. Λίποβατς, "Τα διφορούμενα του εθνικισμού", στο π. *Διαβάζω*, τ. 322, 1993, σελ. 57. Επίσης του ίδιου, "Ορθόδοξος χριστιανισμός και εθνικισμός: Δυο πτυχές της σύγχρονης ελληνικής πολιτικής κουλτούρας", στο *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τ. 2, 1993, σελ. 47.

72. Β. Νιτσιάκος, *Παραδοσιακές κοινωνικές δομές*, Αθήνα 1991, σελ. 148 κ.ε.

73. Πρβλ. J.K. Campbell, "The Kindred in a Greek Mountain Community", στο: J. Pitt - Rivers (ed.), *Mediterranean Countrymen*, Paris 1963, σελ. 77.

74. Πρβλ. Νιτσιάκος, ό.π., σελ. 49.

75. Πρβλ. W. Puchner, *Die Memoiren des griechischen Revolutionsgenerals Makryjannis*, στο: *Südost-Forschungen*, τ. 34, 1975, σελ. 174.

76. Μ. Μερακλής, *Ελληνική Λαογραφία. Κοινωνική συγκρότηση*, Αθήνα 1984, σελ. 55. Βλ. επίσης και G. Balandier, *Πολιτική Ανθρωπολογία*, Αθήνα 1990, σελ. 121 κ.ε.

77. Πρβλ. Puchner, ό.π., σελ. 186.

78. Πρβλ. Π. Αλεξάκης, *Τα γένη και η οικογένεια στην παραδοσιακή κοινωνία της Μάνης*, Αθήνα 1980, σελ. 77.

79. Βλ. επίσης Λίποβατς, *Ορθόδοξος χριστιανισμός και εθνικισμός*, ό.π., σελ. 38.

80. Ο «όρος» είναι παρμένος από το άρθρο το Θ. Παπαδόπουλου, "Κοινωνία των πωλητών και κοινωνία των κολλητών", π. *Τετράδια Πολιτικού Διαλόγου Έρευνας και Κριτικής*, τ. 17/18, 1987, σελ. 39, που από μια άλλη προβληματική δίνει το κοινωνικό πλάτος και μήκος της νεοελληνικής κοινωνίας.

81. Πρβλ. L. Berger, *Zur Dialektik von Religion und Gesellschaft: Elemente einer soziologischen Theorie*, Frankfurt 1973, σελ. 13.

82. Αντίθετα ο Ν. Μόσχος, "Ο ορθόδοξος Χριστιανισμός ως πτυχή της νεοελληνικής πολιτικής κουλτούρας: κριτικές παρατηρήσεις", στο *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τ. 4, 1994, σελ. 131 και σελ. 134 υποστηρίζει πως ο μοναχισμός ενσάρκωσε σ' αντιδιαστολή με τη «φυγή στην έρημο» μια «νέα» κοινωνική ηθική.

83. Πρβλ. Eisenstadt, ό.π., σελ. 220.

84. Βλ. Σαρρής, ό.π., σελ. 32.

85. Εύγλωττο της καθετότητας αυτής της σχέσης στην Ορθοδοξία είναι οι συχνοί διάλογοι του στρατηγού Μακρυγιάννη με το θεό. Εκεί ο θεός είναι το υποστασιοποιημένο μέσο για να επικοινωνήσει ο Μακρυγιάννης με τον εαυτό του και τους φυσικούς αδερφούς του. Βλ. *Απο-*

μνημονεύματα του στρατηγού Ιωάννη Μακρυγιάννη (Επιμ. πρόλογος) Γιάννη Βλαχογιάνη, εκδ. Κοσμοδάκη.

86. «... Και εγώ αν σας απατήσω, ας δώσω λόγον εις τον Θεόν», (λέει ο Μακρυγιάννης, ό.π., σελ. 419 στους συντρόφους του), απέναντι στον οποίο και αισθάνεται υπόλογος. Έτσι η κοινοτική αντίληψη για την κοινωνία του Μακρυγιάννη από τη μιά και οι αναξιοπίστοι εξωκοινοτικοί θεσμοί από την άλλη, αναγάγουν το θεό σε μοναδικό κριτή των ανθρωπίνων πράξεων. Μόνο που η λογοδοσία απέναντι στο θεό όπως και η κρίση του δεν έχουν κανένα πρακτικό αντίκτυπο που να ρυθμίζει και να δεσμεύει τις διαπροσωπικές σχέσεις των ανθρώπων. Βλ. για το πρόβλημα της αξιολογίας σε σχέση με την προβληματική μας Λίποβατς, *Τα διφορούμενα του εθνικισμού*, ό.π., σελ. 56 κ.ε.

87. Πρβλ. Nissiotis, ό.π., σελ. 169.

88. Πρβλ. Benz, ό.π., σελ. 128.

89. Ο E.J. Hobsbawh κατατάσσει αυτά τα κινήματα στις προπολιτικές μορφές κοινωνικής διαμαρτυρίας. Βλ. E.J. Hobsbawh, "Sozialrebelln. Archaische Sozialbewegungen" im 19. und 20. Jahrhundert, Neuwied 1971.

90. Το «Bespopovstvo» επιδίωκε σαν ιδέα και σαν κίνημα μια κοινότητα δίχως ιερείς και μια εκκλησία χωρίς οργάνωση. Ν. Μπερντιάεβ, *Ο χριστιανισμός και το πρόβλημα του κομμουνισμού*, Αθήνα 1977 εκδ. Σιδέρης, σελ. 115. Επίσης Buss, ό.π., σελ. 58.

91. Βλ. Buss, ό.π., σελ. 54, σελ. 56, σελ. 76, σελ. 84 και σελ. 97.

92. Βλ. Θ. Καλαφάτης, "Θρησκευτικότητα και κοινωνική διαμαρτυρία: οι οπαδοί του Απόστολου Μαρκάκη στην βορειοδυτική Πελοπόννησο (1890-1900)", στο: *Τα Ιστορικά*, τ. 18/1993, σελ. 140 κ.ε.

93. Σε ένα γράμμα του στον K. Marx, ο P. Tkatschow γράφει: «Ο λαός μας... είναι στην μεγάλη του πλειοψηφία διαποτισμένος από τις αρχές της κομμουνιστικής ιδιοκτησίας, αυτός είναι... από ένστικτο και από παράδοση προσανατολισμένος κομμουνιστικά εννοώντας ότι η μετάβαση στην κομμουνιστική (αταξική) κοινωνία ήταν στη Ρωσία εφικτή χωρίς καπιταλιστική ανάπτυξη. Βλ. Γράμμα του P. Tskatsschow, στο *MEW*, τομ. 18, σελ. 562.

94. Βλ. Ι. Δραγούμη, *Όσοι ζωντανόί*, εκδ. Πέλλα, σελ. 155.

95. Βλ. Γ. Λεονταρίτης, "Εθνικισμός και διεθνισμός: Πολιτική ιδεολογία", στο: Δ. Τσαούσης (επιμ.), *Ελληνισμός και ελληνικότητα. Ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της ελληνικής κοινωνίας*, Αθήνα 1983, σελ. 30 κ.ε.

96. Βλ. G. Veloudis, "J. Ph. Fallmerayer und der neugriechische Historismus", στο *Südost-Forschungen*, 29, 1970, σελ. 81 κ.ε.

97. Όπως διαπιστώνει ο B. Moore, εκεί που οι μηχανισμοί της αγοράς άρχισαν να υποσκάπτουν τα θεμέλια της παραδοσιακής κοινωνικής τάξης, αναπτύσσεται από τα συντηρητικά στοιχεία της κοινωνίας μια ρητορική που εκθειάζει τον ρόλο των αγροτών σαν στυλοβάτες της κοινωνίας. Βλ. B. Moore, "Soziale Ursprünge von Diktatur und Demokratie", 21,

εκδ., Frankfurt 1987, σελ. 561. Για τον A. Mitscherlich και την M. Mitscherlich, "Die Unfähigkeit zu trauen", 21, εκδ., München 1990, σελ. 225, η επιταχυνόμενη παλινδρόμηση που εκβάλλει στην προβιομηχανική εποχή, ανασύροντας από το ιστορικό παρελθόν αξίες και αυθεντίες που έχουν αποτυπωθεί νοσταλγικά στο ανθρώπινο υποσυνείδητο. σελ. 97.

98. Γράφοντας ο M. Vitti, *Η γενιά του τριάντα. Ιδεολογία και μορφή*, Αθήνα 1984, σελ. 201, για «βυζαντινό αντιφραγκισμό» αναφέρεται στους λογοτέχνες (κύρια ποιητές) αυτής της περιόδου. Εμείς πιστεύουμε πως μπορούμε να μεταφέρουμε αυτόν τον χαρακτηρισμό και στους κοινοτιστές που ωθούμενοι από τα ίδια εθνοκεντρικά κίνητρα και εν αμύνη ευρισκόμενοι οραματιζόταν μια ελληνοπαγή κοινοτική κοινωνία. Βλ. επίσης Δ. Τσιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στον Μεσοπόλεμο*, Αθήνα 1989, σελ. 14.

99. Βλ. Ν. Πανταζόπουλος, "Ο Κωνσταντίνος Δ. Καραβίδας και ο σχεδιασμός της κοινοτικής δημοκρατίας", στο: *Νέα Κοινωνιολογία*, τ. 16, 1992, σελ. 13.

100. Κ. Μοσκόφ, "Η πτώση είναι ανάσταση" στο *Αντί*, τ. 239, 1983, σελ. 20.

101. Π. Νέλλας, "Πάντα περιλαβών και ενυποστάσας εαυτώ", στο π. *Αντί*, τ. 239, 1983, σελ. 27.

102. Για μια κριτική επεξεργασία των θέσεων των «Νεορθόδοξων» βλέπε Δ. Κυρτάτας, "Ορθοδοξία: Θεολογική και ιστορική προσέγγιση", στο "Ο Πολίτης", τ. 62, 1983, σελ. 39.

103. Ο όρος «Imagined Community» έχει εισαχθεί και χαρακτηριστεί από τον B. Anderson. Η φανταστική κοινότητα του έθνους υποδηλεί την αδυναμία του υποκειμένου να συλλάβει μη οργανικά, απρόσωπα δηλαδή έξω από τις Face-to-Face σχέσεις, τη σύγχρονη πραγματικότητα. Χωρίς να είναι προέκταση της συγγένειας ή της θρησκείας μοιάζει πολύ μαζί τους όσον αφορά το στοιχείο της αυθυποβολής και της υποστασιοποίησης. Βλ. B. Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London 1983, παντού.

104. Βλ. E.J. Hobsbawm, "Inventing traditions", στο: E.J. Hobsbawm, T. Ranger (επιμ.), *The Invention of traditions*, Cambridge 1983, παντού.

105. Στην Αγγλία για παράδειγμα είναι οι ίδιοι οι θεσμοί της κοινωνίας των πολιτών δηλαδή το Κάιμπριτζ, το BBC, η βασιλική οικογένεια κ.α. που ενσαρκώνουν αυτήν παράδοση. Βλ. Τσιόβας, ό.π., σελ. 13 κ.ε.

106. Πρβλ. Stoianovich, ό.π., σελ. 319.

107. Ο όρος ανήκει στον Μοσκόφ. Βλ. Κ. Μοσκόφ, *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινηματος της εργατικής τάξης. Η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, 3η εκδ., Αθήνα 1988, σελ. 90.

108. Βλ. Puchner, ό.π., σελ. 183 και Sanders, ό.π., σελ. 265. Μια ανατομία της σχέσης-επαφής του αγρότη με την μάνα γη κάνει ο Μ. Μερακλής, *Λαογραφικά ζητήματα*, Αθήνα 1989, σελ. 84.

109. Ίσως η χαρακτηριστικότερη μεταφυσική φυλετική αντίληψη του Εθνικοσοσιαλισμού για τον γερμανικό λαό και το γερμανικό έθνος που

είναι έντονα επηρεασμένη από την μεταφυσική-οργανική και συνάμα πεσιμιστική ερμηνεία της παγκόσμιας ιστορίας του Ο. Spengler. Για τον Ο. Spengler ο λαός συγκροτείται στη βάση του βιωματικού «Εμείς», ενώ το έθνος στην αποκαλυπτική-βαγκνερική πορεία συνειδητοποίησης του ενσαρκώνεται από μια μεοψηφία. Ο. Spengler, *Der Untergang des Abendlandes*, συντομευμένη έκδ., München 1959, σελ. 254-259.

110. Πρβλ. E. Kedourie, *Introduktion, Nationalismus in Asia and Africa*, New York 1970, σελ. 66 κ.ε.

111. Έτσι χαρακτηρίζει ο Tonnies, ό.π., σελ. 20, την μετακίνηση του ατόμου από την Κοινότητα (Gemeinschaft) στην Κοινωνία (Gesellschaft).

112. Με την έννοια ότι έχει επέλθει η διάκριση της ιδιωτικής από τη δημόσια σφαίρα, ότι αυτή έχει κατοχυρωθεί νομικά και ότι η κοινωνική αναπαραγωγή έχει γίνει ιδιωτική υπόθεση των μελών μιας ήδη ιδιωτικοποιημένης κοινωνίας. Πρβλ. J. Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*, 5, εκδ., Neuwied 1971, σελ. 95.

113. Βλ. επίσης Λίποβατς, ό.π., σελ. 57.

114. Βλ. Berger, ό.π., σελ. 13.

115. Πρβλ. Ν. Ζαχαρόπουλος, *Ιστορία των σχέσεων Εκκλησίας-Πολιτείας στην Ελλάδα*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1985, σελ. 66 κ.τ.

116. Marx, *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie*, ό.π., σελ. 386.

ΑΝΔΡΕΑΣ Μ. ΚΑΖΑΜΙΑΣ - ΜΙΧΑΗΛΗΣ ΚΑΣΣΩΤΑΚΗΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ:

Προοπτικές Ανασυγκρότησης
και Εξσυγχρονισμού

Βασίλειο-Παναγιώταρος Βάσις
Βαγγέλης Δαρμάριος
Βραυύνης Αλέξης
Δοξιάς Χρήστος
Κολοβίτης Ανδρέας
Κοτρίνης Φώτης
Κουσιώτης Δημήτρης
Κυρίσης Δημήτρης
Κωσταδίου Ηλιάνα Χριστίνα
Κωστής Χρήστος
Μαρίνη Γεωργία

Ματσουγγούρης Ηλίας
Μουτσάκης Στέφανος
Μυλωνάς Γεώργιος
Παλασιανός Σπυρίδης
Παναγιώτης-Βασιλείου Δέσποινα
Παπύρας Σπυρίδης
Παργαλιάνος Ιωάννης
Ραυτοπούλης Γεώργιος
Σαράντης Μιχάλης
Φίλιππος Σπυρίδης
Χαραλαμπίδης Χρυσόστομος

ΑΘΗΝΑ 1995

Διαφοροποίηση και συλλογικές ταυτότητες: Υποθέσεις για την κατασκευή των ομάδων ένταξης στις σύγχρονες κοινωνίες.

Αντώνης Γεωργούλας*

Περίληψη

Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μια ευρεία διάχυση των όρων "κοινωνική και συλλογική ταυτότητα". Αυτό το φαινόμενο πήρε τέτοιες διαστάσεις ώστε θα μπορούσε να γίνει λόγος για τη σταδιακή αντικατάσταση των ιδεολογιών της νεωτερικότητας, που συγκροτήθηκαν στη βάση του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, από μια ιδεολογία του "ταυτοτισμού". Η κύρια υπόθεση που παρουσιάζεται σ' αυτήν την εργασία, είναι πως η διάχυση της ιδεολογίας του "ταυτοτισμού" υποβαστάζεται από συγκεκριμένες κοινωνικές λογικές. Μέσα της αντνακλώνται συγκεκριμένα κοινωνικά συμφέροντα, τα οποία έχουν τις υλικές τους βάσεις στη δυναμική του καταμερισμού της εργασίας στο εσωτερικό των προηγμένων οικονομικά κοινωνιών και τις επιπτώσεις τους στο συνολικό σύστημα των σχέσεων δύναμης.

1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

α. Αντίληψη της ένταξης και οργανωμένη συλλογικότητα

Όλοι χρησιμοποιούμε σε πολλές περιπτώσεις, αυθόρμητα ή ενσυνείδητα και ανεξαρτήτως από το πλαίσιο της αλληλεπίδρα-

* Διδάκτωρας Κοινωνιολογίας

σης, το πρώτο πληθυντικό της προσωπικής αντωνυμίας ("εμείς"). Αρκετές απ' αυτές ενδιαφέρουν άμεσα την κοινωνιολογία γιατί δείχνουν τον τρόπο που οι άνθρωποι, μέσα από τη γλώσσα που τους κληροδοτήθηκε και την ανακατασκευάζουν συνεχώς, αντιλαμβάνονται την ύπαρξή τους σε σχέση με μια ή περισσότερες συλλογικότητες. Για παράδειγμα, όταν αναφερόμαστε, ενεργητικά ή παθητικά, σε συλλογικότητες που μέσα τους νιώθουμε ασφάλεια (: οικογένεια, τόπος, σόγι, θρησκεία, έθνος ή/και κράτος, κοινωνική ή/και σχολική τάξη, αλλά και άλλες μορφές θεσμικών τάξεων – ηλικία, ακαδημαϊκό έτος, στρατιωτική σειρά... – το κόμμα, το φύλο, το αθλητικό σωματείο...) χρησιμοποιούμε, συχνά εντελώς αυθόρμητα, το "εμείς". Όταν αναφερόμαστε, επίσης, σε σύνολα ανθρώπων που τα αντιλαμβανόμαστε σαν κάτι το διαφορετικό από αυτό που θεωρούμε πως "εμείς" είμαστε, χρησιμοποιούμε πληθυντικό, αλλά τώρα τα δύο άλλα πρόσωπα, ανάλογα με το πλαίσιο της αλληλεπίδρασης (π.χ., "αυτοί" όταν η αλληλεπίδραση εξελίσσεται στο πλαίσιο ενός "εμείς", "εσείς" όταν υπάρχει φυσική επικοινωνιακή – πολεμική ή ειρηνική – επαφή):

*Εμείς οι θορηδες, Εσείς οι γυναίκες, Αυτοί οι χαμουτζήδες,
Εμείς οι εργάτες, Αυτοί οι δεξιόι, Εσείς οι κομμουνιστές, Αυτοί οι ολυμπιακοί,
Εμείς οι ορθόδοξοι, Εσείς οι μουσουλμάνοι, Εμείς οι ευρωπαϊοί,
Αυτοί οι πρωτοετείς, Αυτοί οι καπιταλιστές, Εσείς οι πλούσιοι,
Αυτές οι αδελφές, κλπ.*

Συχνά το όνομα της ομάδας παίρνει τη θέση του υποκειμένου, κυρίως όταν χρησιμοποιεί το λόγο της ομάδας – ή/και αναφέρεται σ' αυτήν – ένας από τους "ηγέτες" της:

Η Ελλάδα αξίζει κάτι καλύτερο, Η εργατική τάξη θα κερδίσει τούτη τη μάχη, Η ορθοδοξία αγωνίζεται για την ειρήνη, Το ΠαΣοΚ είναι το μέλλον του τόπου, Το γυναικείο κίνημα θα κερδίσει, Ο Ολυμπιακός θα υπερασπιστεί το δίκιο του, Το φεμινιστικό ή το ομοφυλοφυλικό κίνημα θα παλαίψει για ίσα δικαιώματα, Η Θεσσαλονίκη είναι επαρχία της Αθήνας.

Φράσεις σαν τις προηγούμενες, που συνήθως βγαίνουν από τα χείλη επισήμων εκπροσώπων συνόλων ανθρώπων ή ακόμα και φορέων με αξιώσεις ισχύος, οι οποίοι διεκδικούν την επίσημη εκφορά του λόγου της ομάδας, ενώ προσλαμβάνονται σαν κάτι το εντελώς φυσιολογικό ή το αυτονόητο εντούτοις είναι έμπλεες πολυσημειών.

Είναι προφανές πως οι προηγούμενες φράσεις εκφέρονται γιατί είναι, σε βαθμό που ποικίλει, δραστικές. Η δραστικότητά

τους οφείλεται στο ότι τα άτομα έχουν κωδικοποιημένο τον κόσμο με τον ίδιο τρόπο και, συνεπώς, τον αντιλαμβάνονται με τον ίδιο τρόπο. Γιατί μοιράζονται κάποιες κοινές αναπαραστάσεις, μέσα από τις οποίες ή με τη βοήθεια των οποίων στοιχειοθετούν τις ματιές τους πάνω στον κοινωνικό κόσμο. Είναι, επίσης, μάλλον κοινός τόπος πως η αυτοαντίληψη ή η αυτοεικόνα, δηλαδή ο τρόπος που αντιλαμβανόμαστε τον εαυτό, το εγώ ή τα εμείς στα οποία ανήκουμε και η ετεροαντίληψη ή η ετεροεικόνα, δηλαδή ο τρόπος που οι άλλοι μας αντιλαμβάνονται, δεν είναι παντού και πάντα οι ίδιες.

Η σπουδαιότητα της χρήσης των αντωνυμιών, ως ενδεικτών των εντάξεων, για την κοινωνιολογική ανάλυση ήρθε στο προσκήνιο της κοινωνιολογίας από το Ν. Elias¹. Ο Elias ήταν αυτός που είδε πως η χρήση των αντωνυμιών απεικονίζει τις αντιλήψεις των ανθρώπων μιας εποχής για τον εαυτό τους, το εγώ τους και τις συλλογικότητες.

Οι μετασχηματισμοί της ισορροπίας εγώ-εμείς ενθροπιοούνται από το Ν. Elias στη διαδικασία "εξατομίκευσης". Ο Ν. Elias σημειώνει: "...και αυτοί [μέλη "πρωτόγονων" κοινωνιών] έχουν βέβαια συνείδηση των εαυτών τους και των άλλων, αλλά δρουν ακόμα μέσα σε μια άμεση σχέση και σε άμεση συσχέτιση με τους άλλους. Δεν έχουν ακόμα πρόσβαση ούτε σε μια μορφή εμπειρίας ούτε σε ένα διάστημα αναπαραστάσεων που θα επέτρεπαν στον άνθρωπο να συνειδητοποιήσει, ταυτοχρόνως, τον εαυτό του ως εξωτερική μονάδα της ομάδας που ανήκει και ανεξάρτητο απ' αυτήν, ως, κατά κάποιο τρόπο, πρόσωπο που θα αντιτίθετο στην ίδια του την ομάδα. Δεν είναι "εξατομικευμένοι" με την έννοια που μπορεί να χρησιμοποιηθεί ο όρος όταν εφαρμόζεται στα μέλη πιο εξελιγμένων και συνθετότερων κοινωνιών. Μπορεί να ειπωθεί πως είναι ενσυνείδητοι χωρίς να έχουν συνείδηση του εαυτού"².

Η σκέψη και μόνο πως μπορούμε να σκεφτούμε πάνω στη συνειδητή —ή ακόμα και στη μη συνειδητή— ένταξή μας σε κάποια συλλογικότητα είναι ένα γεγονός που μας βάζει σε υποψίες για τον τρόπο που συγκροτείται η σκέψη και η αντίληψή μας για τις ομάδες που ήμαστε ενταγμένοι. Το ότι κάποιος αισθάνεται πως αποτελεί μέρος μιας συλλογικότητας δεν είναι ένα αίσθημα που βρίσκεται μέσα σε μια ανθρώπινη ουσία που, απλώς, αλλάζει φορεσιές μέσα στο χρόνο. Τα αισθήματα της ένταξης απορρέουν από το επίπεδο πολιτισμού και τον τύπο κοινωνικής οργάνωσης.

Κάνοντας μια μικρή ανάλυση των φράσεων που παραθέσαμε λίγο πιο πάνω και στις οποίες η ομάδα γίνεται υποκείμενο, θα

μπορούσαμε εύκολα να εντοπίσουμε κάποιες σταθερές. Καταρχάς όλες οι φράσεις παραπέμπουν σε λίγο-πολύ ευδιάκριτες εμπειρικά συλλογικότητες: Ελλάδα, υποδιαιρέσεις του πολιτικού ή κοινωνικού χώρου, θρησκευτικές, βιολογικές ή σεξουαλικές υποδιαιρέσεις ενός πληθυσμού, υποδιαιρέσεις του πληθυσμού με βάση τις αθλητικές-συλλογικές του εντάξεις, υποδιαιρέσεις του πληθυσμού με γεωγραφικά κριτήρια. Σ' όλες τις περιπτώσεις υπάρχει:

1. ένα σύνολο ανθρώπων που νοιώθουν πως αποτελούν τα μέλη μιας συλλογικότητας ("πιστοί"),
2. μια γραφειοκρατικοποιημένη οργάνωση που προωθεί τους στόχους της ομάδας (κράτος, κόμμα, ομοσπονδία κλπ, σύλλογος, κίνημα, δημοτικοί ή ιδιωτικοί θεσμοί),
3. μια ομάδα που ζεί από και για την εκπροσώπηση της ομάδας.

Είναι προφανές πως ο πολλαπασιασμός των "πιστών" επιφέρει τη διεύρυνση των δύο άλλων επιπέδων, όπως είναι ευνόητο ότι οι διαχειριστές των αναπαραστάσεων της ομάδας έχουν τα ιδιαίτερά τους συμφέροντα. Είναι επίσης προφανές πως οι υποδιαιρέσεις ενός πληθυσμού δε βρίσκονται μέσα στη φύση των πραγμάτων, αλλά είναι αποτέλεσμα κοινωνικών σχέσεων. Οι υποδιαιρέσεις ή οι κατηγοριοποιήσεις ενός πληθυσμού είναι σε συνάρτηση με μια συνεχώς μεταβαλλόμενη κατάσταση σχέσεων δύναμης, που η κοινωνιολογία καλείται να εντοπίσει τις συνθήκες γέννησής της και τη δυναμική της.

β. Εισαγωγή στην προβληματική της ταυτότητας

Το ερώτημα που τίθεται, στην παρούσα εργασία, αφορά στις προϋποθέσεις συγκρότησης και στις συνθήκες αποδιάρθρωσης των διαφόρων σταθερών συλλογικοτήτων. Τούτες οι συλλογικότητες τοποθετήθηκαν τα τελευταία χρόνια στη γενικότερη έννοια της συλλογικής ταυτότητας. Προς το παρόν μπορούμε να σταθούμε σε μια μάλλον αδιαμφισβήτητη παρατήρηση: τόσο οι μείζονες (έθνος, τάξη, θρησκεία...) όσο και οι ελάσσονες (νεολαιίστικη πολιτιστική ομάδα, μειονότητες κάθε μορφής, αθλητικό σωματείο...) ομάδες ένταξης έχουν οι μεν τους επαγγελματίες διαχειριστές τους, οι δε τους φορείς με, συχνά, απωθημένες αξιώσεις ισχύος και πρόθυμους να ανοίξουν τους ασκούς του Αιόλου για ανακατατάξεις.

Είναι μάλλον προφανές πως η νεωτερική διαδικασία κοινωνικής ένταξης των ατόμων αναφορικά με τη θέση τους στον κοινω-

νικό καταμερισμό της εργασίας δεν ολοκληρώθηκε. Προηγούμενα συστήματα αναπαραστάσεων, αναφορικά με τα οποία συγκροτήθηκαν είτε μείζονες (θρησκεία, αλλά και έθνος) είτε ελάσσονες (συγγένεια, φυλή, τόπος) συλλογικότητες, δεν υποκαταστάθηκαν πλήρως από τα νεώτερα. Παρέμειναν δραστικά ή επαναδραστηριοποιήθηκαν και στις οικονομικά προηγμένες κοινωνίες. Οι συνθήκες της δραστηριοποίησής τους δεν μπορεί παρά να αναζητούνται στις πραγματικές συνθήκες ύπαρξης των ομάδων, όπως επίσης και κυρίως, στα συμφέροντα ή στα "διαφέροντα" των φορέων που διαχειρίζονται επαγγελματικά τις αναπαραστάσεις (κλήρος, πολιτικοί, διανοούμενοι...) της ομάδας. Και αυτό γιατί, θα μπορούσε, η δραστηριοποίηση παλαιότερων αναπαραστάσεων γύρω από τις οποίες συγκροτούνται "ιστορικά αντι-κινήματα"³, να μην είναι μόνο μια "άρνηση της άρνησης", όπως το θέλουν μερικές, αμυντικώς πλέον προσανατολισμένες, θεωρήσεις, αλλά και άρνηση των πρακτικών των επαγγελματιών διαχειριστών των νεωτερικών αναπαραστάσεων.

Επιπλέον, στις υπερδιαφοροποιημένες κοινωνίες εμφανίστηκαν νέα συστήματα αναπαραστάσεων τα οποία απέκοπταν τη συλλογική δράση όλο και περισσότερο από τις επαγγελματικές της ρίζουσες. Τούτες οι νέες ιδεολογίες, που συχνά γύρω τους συγκροτούνται τα *νέα κοινωνικά κινήματα*, αποκόπτονται από την οικονομική θεματική και σημασιοδοτούν καταστάσεις που αφορούν στην καθημερινή ζωή των υποκειμένων⁴ (ισότητα των φύλων, δικαίωμα στην ευχαρίστηση, δικαιώματα μειονοτήτων, αντικαταναλωτισμός και προστασία του περιβάλλοντος, αποκέντρωση...). Αυτές οι νέες μορφές συλλογικότητας συγκροτούνται συχνά γύρω από την ιδέα της ταυτότητας (γυναικεία, ομοφυλοφιλική, φυλετική, περιφερειακή, τοπική...).

Πριν όμως περάσουμε στην προσέγγιση αυτών των σχετικά νέων φαινομένων διεκδίκησης ταυτότητας είναι χρήσιμο να ανατρέξουμε σε μια ιστορική – και πολύ γνωστή – διαδικασία διαμόρφωσης μείζονων συλλογικοτήτων: στη διαδικασία διαμόρφωσης εθνικών κρατών και εθνικής ταυτότητας. Τούτο το παράδειγμα θα μας επιτρέψει να κατανοήσουμε τις σχέσεις που δημιουργούνται ανάμεσα στη δυναμική της κοινωνικής διαφοροποίησης⁵ και σε γεγονότα που τοποθετούνται στο χώρο του πολιτισμού, όπως αυτό της εθνικής συνείδησης. Θα μας δείξει δηλαδή πως τα πολιτισμικά γεγονότα δεν είναι ανεξάρτητα από την υλικότητα – δηλαδή τις επαγγελματικές θέσεις και τα συμφέροντα – που αναπτύσσεται στο πλαίσιο μιας ορθολογικής οργάνωσης της κοινωνι-

κής ζωής. Επιπλέον, θα μας δείξει πως η συλλογική ταυτότητα "δεν ορίζεται πλέον αποκλειστικά από ένα κοινό παρελθόν το οποίο μεταβιβάζει η συλλογική μνήμη, αλλά από ένα σχέδιο κοινού μέλλοντος που επιφέρει το μετασχηματισμό του παρόντος"⁶.

2. Ταυτότητα και διαφοροποίηση: Το παράδειγμα της εθνικής ταυτότητας.

Το πρωταρχικό ερώτημα που τίθεται αφορά στην κατανόηση της δημιουργίας της έννοιας του έθνους σε συνάρτηση με τη δράση των επαγγελματικών πεδίων που δημιουργούνται στο εσωτερικό του σύγχρονου κράτους. Θα μπορούσε άραγε να εικάσει κάποιος πως τούτο το τεράστιο πρόγραμμα δημιουργίας ενός πολιτισμικού κοινού παρονομαστή επιτεύχθηκε χωρίς την εργασία διαφόρων ειδικευμένων επαγγελματικών ομάδων; Μάλλον δύσκολα. Αυτό μπορεί να φανεί αν εξετάσουμε, έστω και συνοπτικά, τον τρόπο που οι κοινωνικές επιστήμες αντιλαμβάνονται τις οργανωμένες κοινωνίες, ή, κάτι που σημαίνει το ίδιο, ο τρόπος που η οργάνωση των τελευταίων απεικονίζεται στο εννοιολογικό δυναμικό των κοινωνικών επιστημών.

Στις κοινωνικές επιστήμες υπάρχει μια σχεδόν εγγενής τάση ταύτισης συνολικών κοινωνιών με τα γεωγραφικά όρια κυριαρχίας ενός, συνήθως, εθνικού κράτους⁷.

Στην προηγούμενη πρόταση σχετίζονται τρεις όροι (:κοινωνικές επιστήμες, κράτος, έθνος). Αυτοί οι όροι, ανεξαρτήτως από τις ιδιαίτερες σχέσεις που διατηρούν μεταξύ τους, φαίνεται να είναι σε στενή αλληλεξάρτηση με την ανάπτυξη του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας στο πλαίσιο, κυρίως, του Δυτικού πολιτισμού και των προεκτάσεων του.

Το έθνος, το κράτος ή το εθνικό κράτος δεν είναι έννοιες που μας παρέχονται από την ίδια τη φύση των πραγμάτων. Το ότι ένα σύνολο ανθρώπων έχουν τη συναίσθηση πως αποτελούν μια σχετικά ευδιάκριτη και σταθερή συλλογικότητα δεν είναι ένα απλό αποτέλεσμα των "κατασκευαστικών"⁸ διαθέσεων και πράξεων μιας κυρίαρχης ή άρχουσας ομάδας που έτσι μόνο πετυχαίνει την κατοχύρωση ή τη διεύρυνση των ορίων μέσα στα οποία εξασφαλίζεται η πολιτική της κυριαρχία και η οικονομική της ευμάρεια.

Έθνος και κράτος είναι μάλλον δύο αλλοτροφοδοτούμενες

διαδικασίες, των οποίων ο κοινός παρονομαστής είναι οι ομάδες που αντλούν οφέλη από την ταύτισή τους.

"... Αν δεν υπάρχει κράτος, δεν τίθεται προφανώς το ερώτημα του κατά πόσον τα σύνορά του συμπίπτουν με τα όρια των εθνών". Όπως, επίσης, φαντάζει μάλλον αδύνατη η ύπαρξη ενός έθνους από τη στιγμή που ένα σύνολο ανθρώπων δεν μοιράζονται κάποια κοινά πολιτιστικά στοιχεία (αναπαραστάσεις, σύμβολα, τρόποι συμπεριφοράς και επικοινωνίας) ή αν δεν υπήρχε κάποιος βαθμός σταθερής "αλληλοαναγνώρισης" "ορισμένων αμοιβαίων δικαιωμάτων και υποχρεώσεων προς αλλήλους, εν ονόματι της κοινής ιδιότητάς τους ως μελών αυτής της ομάδας"⁹.

Όμως, είναι δύσκολο να φανταστούμε τη συγκρότηση ή τη διεύρυνση των προηγούμενων ιδεών ή παραστάσεων για το εθνικό κράτος χωρίς την παράλληλη προώθηση ενός σχεδίου ορισμού όλων αυτών των κατηγοριών που, a posteriori, εμφανίζονται σαν φυσικές κατηγορίες αντίληψης της συνομάδωσης. Τούτο το σχέδιο ορισμού ή κατονομασμού των διαφόρων πραγματικοτήτων που συγκροτούν το εθνικό κράτος και αποτελεί ένα από τα υποπεδία του υπό διεύρυνση κρατικού πεδίου, καλύπτεται σε μεγάλο βαθμό από τις κοινωνικές επιστήμες. Για παράδειγμα, ο βεμπεριανός ή ο ουσιοκρατικός ορισμός του κράτους¹⁰ δεν περιορίζονται στο να μεταγράψουν στην επιστήμη μια ήδη διαμορφωμένη πραγματικότητα. Καθώς αυτές οι ιδέες ή οι παραστάσεις υιοθετούνται από τους δρώντες φορείς, έχουν τη δύναμη να διαμορφώνουν την πραγματικότητα σύμφωνα με τις δικές τους αρχές θέασης των διαίρεσεων του κοινωνικού κόσμου¹¹, εξασφαλίζοντας ταυτόχρονα και τη θέση αυτών που τις παράγουν. Ακόμα και αυτό το οποίο εμφανίζεται σαν ουσία είναι αποτέλεσμα κοινωνικών σχέσεων.

Βεβαίως, η ιστοριογέννηση της έννοιας του έθνους και, πολύ περισσότερο, η ταύτισή του με το κράτος και τη γλώσσα, είναι μια διαδικασία που παίρνει διαφορετικές αποχρώσεις στην Ευρώπη του 19ου αιώνα. Αν στηριχτούμε στις αναλύσεις του N. Elias, διαπιστώνουμε πως η κοινωνιογέννηση του κράτους προηγείται σαφώς της κοινωνιογέννησης του έθνους. Στην περίπτωση της Δυτικής Ευρώπης φαίνεται πως ο πολιτειακός παράγοντας (κράτος) έχει τον πρώτο ρόλο, ενώ ο πολιτισμικός (έθνος) προκύπτει κυρίως από τη δράση του πρώτου. Θα μπορούσε όμως ο πολιτειακός παράγοντας να είναι ανεξάρτητος από διάφορα υλικά συμφέροντα; Ο Elias δείχνει πως οι διάφορες νέες πραγματικότητες που δημιουργούνται –οικονομικές και πολιτικο-ιδεολογικές– είναι αποτέλεσμα σχέσεων αλληλεξάρτησης ανάμεσα σ' όλους

τους φορείς¹². Απ' αυτήν την άποψη, η ανάπτυξη της ιδέας του έθνους είναι σε αλληλεξάρτηση με την ανάπτυξη του καταμερισμού της εργασίας στο εσωτερικό του σύγχρονου κράτους.

Η άποψη του E. Hobsbawm είναι σαφέστατη: "τα έθνη, συχνότερα είναι το επακόλουθο ιδρύσεως ενός κράτους παρά η βάση του"¹³. Παρά τις όποιες ενστάσεις ως προς το γεωγραφικό πεδίο εφαρμογής αυτής της άποψης, θα μπορούσαμε να πούμε πως η διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας (δηλαδή η αυτοαντίληψη και η ετεροαντίληψη μιας ξεχωριστής πολιτισμικής οντότητας) είναι σε συνάρτηση με τη λειτουργία ορισμένων πεδίων στο εσωτερικό του σύγχρονου κράτους. Τα εμφανέστερα κοινωνικά συμφέροντα που συγκροτούν τις λογικές γύρω από τις οποίες δομείται η διαδικασία διαχείρισης των εθνικιστικών αναπαραστάσεων απορρέουν από τη λειτουργία, κυρίως, του πολιτικού και του διοικητικού πεδίου, αν και το δεύτερο είναι μάλλον ετερόνομο και εξαρτάται από το πρώτο. Η πρόσβαση στο διοικητικό πεδίο, δηλαδή το πεδίο το οποίο συγκροτείται από φορείς των οποίων η επιβίωση ή το γόητρο εξαρτούνται από την εργασιακή τους σχέση με το κράτος, προϋποθέτει την εσωτερίκευση εθνικιστικών αναπαραστάσεων και την εγχάραξη εθνικιστικών διαιρετικών αρχών του κοινωνικού κόσμου (γλώσσα, ιστορία, εκπαίδευση, ιδεολογία της αξιοκρατίας, κλπ)¹⁴. Τα συμφέροντα του πολιτικού πεδίου που συνδέονται με τη διαχείριση ή/και τη δραστηριοποίηση εθνικιστικών αναπαραστάσεων είναι εμφανέστερα. Καθώς ο κύριος μηχανισμός συγκρότησης αυτού του πεδίου, στο εσωτερικό πάντα διαφοροποιημένων ή υπό διαφοροποίηση κοινωνιών, είναι η αντιπροσωπευσιμότητα – και πέρα από την ειδική διαχείριση "ενοποιητικών" συμβόλων, επετείων ή παραστάσεων – οι κλασικές λογικές προάσπισης του εθνικού χώρου από τον εξωτερικό εχθρό (που καλύπτει ένα ευρύ φάσμα που εκτείνεται από τον οικονομικό προστατευτισμό ως την ένοπλη αναμέτρηση και από τον πατριωτισμό ως το ρατσισμό)¹⁵, είναι δυνάμει έκθετο στη δραστηριοποίηση αναπαραστάσεων που συγκροτούν τη σχέση *Εμείς-Αυτοί*¹⁶.

Επιπλέον, δεν μπορεί να παραγνωριστεί το γεγονός πως οι κοινωνικές επιστήμες δημιουργήθηκαν μέσα σε διαφορετικές συνθήκες, κάτι που τις έδωσε εξαρχής "εθνικές" αποχρώσεις¹⁷. Πέρα, επίσης, από τις διαφορετικές αφετηρίες και αναγκαιότητες που συνιστούν την υποδομή των επιστημών του ανθρώπου, από τη σύμπτωση εθνικών σχεδίων γνώσης του ανθρώπου και εθνικών αφετηριών προκύπτουν διαφορετικές ανθρωπολογίες και ξεχωριστοί τρόποι θέασης των κοινωνιών. Το προηγούμενο μας ωθεί

στο να αναρωτηθούμε για τους λόγους που το σχέδιο επιστημονικής γνώσης των κοινωνιών παίρνει τις διαφορετικές εθνικές του αποχρώσεις. Είναι άραγε τυχαίο;

Η εθνική ταυτότητα δε θα μπορούσε να συγκροτηθεί χωρίς τη δράση του πεδίου της διανόησης. Μια από τις περιοχές όπου η δράση τούτου του πεδίου είναι εμφανέστατη είναι αυτή της γλώσσας. Είναι μάλλον κοινός τόπος πως η γλώσσα "δεν είναι μόνο ένα σύστημα λέξεων. Έχει ένα ιδιαίτερο πνεύμα, μας επιβάλλει ένα κάποιο τρόπο αντίληψης, ανάλυσης, συντονισμού. Συνεπώς, μέσα από τη γλώσσα, η συλλογικότητα μας επιβάλλει τις κύριες μορφές της σκέψης μας"¹⁸. Η προηγούμενη αντίληψη για τη γλώσσα μας παραπέμπει σαφέστατα στις συλλογικές αναπαραστάσεις. Αλλά οι συλλογικές αναπαραστάσεις κοινωνιών με γραφή και ειδικά των σύγχρονων κοινωνιών στο εσωτερικό των οποίων δημιουργείται ένα ξεχωριστό πεδίο που διαχειρίζεται και ανακατασκευάζει τις παρελθούσες εμπειρίες της ομάδας (επιστήμες του ανθρώπου), υπόκεινται σε τροποποιήσεις ανάλογα με τις τροποποιήσεις των σχημάτων αντίληψης και θέασης των ομάδων που κυριαρχούν στο οικονομικο-πολιτικό επίπεδο. Απ' αυτήν την άποψη, η γλώσσα έχει, τουλάχιστον θεωρητικά, τη δυνατότητα κατασκευής μιας νέας κοινωνικής πραγματικότητας, η οποία επιβάλλεται, συχνά, στο άτομο εις βάρος παλαιότερων αναπαραστάσεων του κοινωνικού κόσμου.

Στο σημείο αυτό θα μπορούσε να τεθεί η ένσταση, στον "κοινωνικό κονστρουκτιβισμό", για το κατά πόσο η πραγματικότητα δημιουργείται κατ' αποκλειστικότητα σύμφωνα με τα νοήματα μιας κυρίαρχης ομάδας ή προκύπτει από ένα ανοικτό σύστημα αλληλεπιδράσεων, όπου οι θεωρητικά κυριαρχούμενοι αναπτύσσουν τις δικές τους στρατηγικές, με αποτέλεσμα τον αέναο μετασχηματισμό του πλαισίου μέσα στο οποίο διαδραματίζεται η αλληλεπίδραση¹⁹. Τούτη η επεξεργασία ιδιαίτερων στρατηγικών από τους κυριαρχούμενους έχει τις αντανakλάσεις της τόσο στην ανάπτυξη του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, όσο και στην αναδιάρθρωση του συνολικού συστήματος των σχέσεων δύναμης²⁰.

3. Νεώτερες τομές της εθνικής ταυτότητας: τάξη και επάγγελμα

Στο εσωτερικό των σύγχρονων κοινωνιών δημιουργήθηκαν κά-

ποια νέα συστήματα συλλογικών αναπαραστάσεων. Τα τελευταία είχαν αναμφίβολα αναφορές και αφετηρίες σε υπαρκτές συνθήκες διαίρεσης του κοινωνικού κόσμου και, μέσα από τη διαλεκτική θεωρίας-πραγματικότητας, έπαιξαν ουσιαστικό ρόλο στη διαμόρφωση νέων, σταθερών και πολιτικά δραστικών συλλογικοτήτων. Η σημαντικότερη από τις νέες μείζονες συλλογικότητες είναι αυτή της κοινωνικής τάξης, η οποία, όπως παρατηρεί ο M. Halbwachs, "είναι αντικείμενο μιας συλλογικής αναπαράστασης"²¹.

Η κινητικότητα πληθυσμών –είτε μέσω του μηχανισμού της αγροτικής εξόδου, είτε των μεταναστεύσεων, είτε της συρρίκνωσης των παραδοσιακών μικροαστικών στρωμάτων εξ αιτίας της εκβιομηχάνισης– λειτούργησε σαν ανασταλτικός παράγοντας τόσο στη συγκρότηση ενός ομοτροχιακού εργασιακού έθους, όσο και στην εσωτερικευση ίδιων συστημάτων αναπαραστάσεων από τα μέλη μιας κοινωνικής τάξης.

Στις σύγχρονες και διαφοροποιημένες κοινωνίες η παραγωγή μείζονων συλλογικοτήτων στη βάση οικονομικο-επαγγελματικών κριτηρίων είναι, κυρίως, αποτέλεσμα των σχέσεων ανάμεσα στις διάφορες ομάδες φορέων που επανδρώνουν τον παραγωγικό τους μηχανισμό. Η πρώτη μεγάλη διχοτόμηση έγινε ανάμεσα στην εργασία και στο κεφάλαιο και υποβαστάχθηκε κυρίως από την θεωρία της υπεραξίας. Στο βαθμό που ο παραγωγικός και ο διοικητικός μηχανισμός γίνονται περιπλοκότεροι δημιουργείται μια τάση "τριχοτόμησης" των εν λόγω κοινωνιών, μέσα κυρίως από τη συμβολική –αλλά και την πολιτική– εργασία του "τρίτου" (μεσαία τάξη, στελέχη...)²².

Η κοινωνική τάξη –και ειδικά η εργατική– ως διαλεκτική των αντικειμενικών συνθηκών ύπαρξης και της εργασίας της ομάδας στον εαυτό της, στην ιδεολογία και στην εικόνα της, –κάτι που επέτρεψε και τη γραφειοκρατικοποίηση της πολιτικής της έκφρασης– έγινε μια δραστικότερη πραγματικότητα, τόσο στο συνειδησιακό επίπεδο της αυτοαντίληψης, όσο και στο επίπεδο της κοινωνικο-πολιτικής πολεμικής²³. Η αναπαράσταση της τάξης, μέσα στην οποία ενυπήρχαν πάντα –είτε ως αποτέλεσμα θεωρίας, είτε ως πρόβλημα αντιστοιχίσης εννοιών και εμπειρίας– οι αμφιβολίες για το κατά πόσο ήταν προσδεμένη στην επαγγελματική κατάσταση και στην αντιστοιχούσα ή μη σ' αυτή συνείδηση, συγκρότηση, ίσως παράλληλα και ταυτόχρονα με το επάγγελμα, μια διαιρετική τομή στο εσωτερικό των εθνικιστικών αναπαραστάσεων. Κατά κύριο λόγο η τάξη και, δευτερευόντως, το επάγγελμα συγκρότησαν δύο δευτεροβάθμιες συλλογικότητες στο πλαίσιο των σύγχρονων

κοινωνιών. Τούτες οι συλλογικότητες απέκτησαν μια γραφειοκρατική οργάνωση της επαγγελματικής τους έκφρασης και, ταυτόχρονα, συναρθρώθηκαν με τις διάφορες υποδιαιρέσεις του πολιτικού πεδίου. Κατ' αυτόν τον τρόπο συνεισέφεραν στη διεύρυνση των φορέων που επαγγέλονται τη διαχείριση των αναπαραστάσεων των επαγγελματικών ομάδων.

Τον τελευταίο καιρό, ο καπιταλιστικός καταμερισμός της εργασίας θεωρήθηκε σαν το κύριο αίτιο της εκθεμελίωσης των κοινωνιών ως σταθερών συλλογικοτήτων, *"καθώς προσδίδει στις ανισότητες μορφή ασυμφιλίωτων ανταγωνισμών"*²⁴.

Είναι βέβαιο πως η ανάπτυξη του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας δεν φάνηκε να επαληθεύει την αισιόδοξη πλευρά της ντυρκειμανής θεωρίας. Ο καταμερισμός της εργασίας πήρε μάλλον τάσεις προς αυτό που ο E. Durkheim ονόμασε *"ανομικό καταμερισμό"*, παρά προς τις ηθικο-κανονιστικές θέσεις που αναπτύσσει ο συγγραφέας σχετικά με τον ρόλο της επαγγελματικής οργάνωσης στο πλαίσιο μιας διαφοροποιημένης κοινωνίας, η οποία αποκόπτεται όλο και περισσότερο από παλαιότερους τρόπους κοινωνικής ένταξης (οικογένεια, θρησκεία, αλλά και κράτος)²⁵. Κατά δεύτερο λόγο, ενώ θεωρητικά ο ρόλος των τάξεων φάνηκε να παίζει σημαντικό ρόλο στη διάνοιξη μιας νέας προοπτικής της κοινωνικής συμβίωσης, εντούτοις δεν έπρεπε να φτάσουμε στο M. Olson για να διαπιστώσουμε τις δυσκολίες συγκρότησης μιας τάξης *"για τον εαυτό της"*²⁶. Ο M. Weber παρατηρούσε, ήδη περισσότερο από μισό αιώνα νωρίτερα, πως βασική προϋπόθεση του ορισμού της ταξικής κατάστασης — και της ταξικής συνείδησης — είναι η παλαιότητα στο πλαίσιο μιας τάξης. Έθετε δηλαδή το πρόβλημα της ομοιοτροχιακής συγκρότησης της τάξης σαν προϋπόθεση της συγκρότησης μιας πολιτικά δραστηρής συλλογικότητας. Συνεπώς, στην πραγματικότητα, διαπιστώθηκαν μεγάλες δυσκολίες συγκρότησης σταθερών, μείζονων *Εμείς* και μέσα ακόμα σ' αυτήν την, υποτιθέμενη πολωτική, διαδικασία του καπιταλιστικού καταμερισμού της εργασίας.

Βέβαια, τα τελευταία χρόνια αυτό το πολωτικό μοντέλο ταξικής συγκρότησης εγκαταλείφθηκε και από τους πιο ένθερμους υποστηρικτές του. Όμως και οι προσπάθειες διεύρυνσης τούτου του μοντέλου, με την εισαγωγή μέσα του κάποιων *"εξωοικονομικών υλικών πρακτικών"* (γλώσσα, σεξουαλικότητα, γνώση) που υποτίθεται πως *"θέτουν όρια στον ιμπεριαλισμό της παραγωγικής σχέσης και το μετασχηματίζουν από μέσα"*²⁷, φαίνεται να τροχοπεδούνται από τον αντικειμενισμό που αναπτύχθηκε στη θεωρητι-

κή βάση της παραγωγικής σχέσης. Κι αυτό γιατί είναι αμφίβολο για το κατά πόσο κάποιες υλικές πρακτικές, οι οποίες δεν υπάγονται στο πλαίσιο της συμπεριφοράς του *homo economicus*, θέτουν όρια στον ιμπεριαλισμό της παραγωγικής σχέσης ή τον μετασχηματίζουν από μέσα. Για παράδειγμα, το αγοραίο ιδίωμα (που αντιστοιχεί στην αγοραία ιδεολογία) μπορεί κάλλιστα να μετατεθεί και σε εξωαγοραίες σφαίρες της κοινωνικής ζωής, έστω και με τη μορφή ανώδυνων, από μια πρώτη ματιά, μεταφορών. Μπορεί δηλαδή να παράγει, ενσυνειδήτως ή υποδορίως, αναπαραστάσεις του κοινωνικού κόσμου που είναι μάλλον εκθεμελιωτικές παρά ομαδοποιούσες.

Όπως κάποια παραλλαγή του δαρβινικού ιδιώματος εκφράζει το μετασχηματισμό της θεοκρατικής αντίληψης του πεπρωμένου σε βιολογίζουσα – έως ανθρωποκεντρική – αντίληψη της προόδου (ή της εξέλιξης, της ανάπτυξης, κ.λπ.)²⁸, έτσι και η διάχυση του αγοραίου ιδιώματος θα μπορούσε κάλλιστα να εκφράζει, τουλάχιστον για την επίκαιρη ατομικιστική προοπτική, τη βαθμιαία συγκρότηση μιας γενικευμένης εξατομίκευσης. Δηλαδή, την υπαγωγή του δούναι και λαβείν της συμμετοχής σε μια συλλογικότητα (από την οικογένεια μέσω τάξης, επαγγελματικής οργάνωσης, νεολαιίστικης πολιτισμικής ομάδας ή παράταξης στο έθνος) σε μια καθαρώς υπολογιστική βάση. Απ' αυτήν την άποψη, η ένταξη ή η αντίθεση ενός *Εγώ* σε μια σταθερή συλλογικότητα είναι αποτέλεσμα μιας υπολογιστικής πράξης: ένα *Εγώ* εντάσσεται σε μια συλλογικότητα αφού προηγουμένως έχει συνυπολογίσει τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα – είτε μέσα από το "δίλημμα του φυλακισμένου" είτε λειτουργώντας ως "ελεύθερος καβαλλάρης" – που του προσφέρει τούτη η ένταξη. Έτσι, ως προέκταση της προηγούμενης λογικής, η διαδικασία εξατομίκευσης που υποβαθμάζεται, ενσυνειδήτως ή υποδορίως, από το αγοραίο ιδίωμα και, ως συνέπεια, υιοθετεί την αγοραία αντίληψη των σχέσεων μπορεί, δύναμει, να εκθεμελιώνει όλες τις πιθανές εκφράσεις της συλλογικής ταύτισης.

Είναι πρόδηλο πως το τελευταίο συνιστά υπεραπλουστευτικό θεωρητικό σχήμα. Τούτο γιατί η γλώσσα μεταφέρει τρόπους σκέψης και αντίληψης του κόσμου και σχήματα δράσης πάνω στον ίδιο κόσμο. Αυτοί οι τρόποι και τα σχήματα δεν είναι βέβαια αμετάβλητα, αλλά υπόκεινται σε τροποποιήσεις οι οποίες είναι αποτέλεσμα της δράσης διαφόρων ομάδων δρώντων φορέων. Όμως αισθήματα όπως του έρωτα, της αγάπης ή της φιλίας, αλλά και η αλληλεγγύη ή η συντροφικότητα, παρά το ότι παίρνουν διαφορε-

τικές σημασιολογικές αποχρώσεις σε διαφορετικά κοινωνικά πλαίσια²⁹, παρουσιάζουν μια μεγάλη χρονική διάρκεια, αλλά έχουν επίσης αφήσει το θεσμικό αποτύπωμά τους. Έχουν αποκρυσταλλωθεί, για παράδειγμα, στην οικογένεια, στους θεσμούς κοινωνικής πρόνοιας, σε κόμματα ή επαγγελματικές οργανώσεις, στην εκπαίδευση και, ως συνέπεια, έχουν συνυφανθεί με επαγγελματικές και επιβιωτικές ανάγκες μεγάλων ομάδων δρώντων φορέων. Συνεπώς, θα μπορούσαν να ενταχθούν στο αγοραίο ιδίωμα και να υιοθετήσουν τις αγοραίες λογικές της πλήρους εξατομίκευσης μόνο αν αποκόπτονταν πλήρως από τις κοινωνικές λογικές πύχουν κατατεθεί πάνω τους.

Πέρα όμως από τή διαδικασία παραγωγής μείζονων συλλογικοτήτων, δηλαδή το επάγγελμα, η παραγωγή ταυτίσεων ενυπάρχει και στις κατατακτήριες λογικές που έχουν κρυσταλλωθεί στο διοικητικό πεδίο του σύγχρονου κράτους. Εκτός από την υπηκοότητα, το επάγγελμα και συχνά το θρήσκευμα, στην αστυνομική ταυτότητα ενός ατόμου αναγράφονται το όνομα, το επώνυμο, το έτος και ο τόπος γέννησης, το φύλο³⁰. Όλα τα προηγούμενα στοιχεία είναι, αναμφίβολα, ιστορικά παγιωμένες σχέσεις που απεικονίζονται στις λογικές της διοίκησης. Μέσα από τη συνένωσή τους με κάποια άλλα στοιχεία (πχ., της ηλικίας με την τεκνογονία, της καταγωγής, της φυλής ή του φύλου με τον αποκλεισμό) και τη συνάρθρωσή τους με κοινωνικές θεωρίες (πχ, ισότητα των φύλων) και με τις λογικές του πολιτικού πεδίου μπορεί να παράγουν, ενεργεία ή δυνάμει, κοινωνικές ομάδες "δικαιούχων". Καθώς όλα τα προηγούμενα συναρθρώνονται με ήδη συγκροτημένα και συνεχώς μετασχηματιζόμενα συστήματα συλλογικών αναπαραστάσεων, συγκροτούνται νέες κοινωνικές ταυτότητες και νέες συλλογικότητες.

Αλλά και έξω από το κράτος συγκροτούνται συλλογικότητες, οι οποίες συνεισφέρουν συχνά, με τη θεσμοποίηση των αιτημάτων τους, στην ανάπτυξη του καταμερισμού τις εργασίας και στην αναδιάταξη των σχέσεων δύναμης. Σ' αυτήν τη περίπτωση θα μπορούσαν να ενταχθούν ορισμένα "νέα κοινωνικά κινήματα" που στοχεύουν στην αλλαγή ή στην άρση κάποιων αρνητικών καταστάσεων που υποδείχτηκαν από τις κοινωνικές θεωρίες (ισότητα των φύλων, δικαίωμα στην ευχαρίστηση, στη γνώση ή στη διαφορά, ειρήνη, προστασία του περιβάλλοντος...). Κάποιες άλλες συλλογικότητες δημιουργούνται μέσα από την επαναδραστηριοποίηση των ουσιοκρατικών λογικών του κράτους (ρατσισμός) και στοχεύουν στην επαναδιευθέτηση του εθνικού οικονομικού χώρου³¹. Τέ-

λος υπάρχει και κάποια τρίτη κατηγορία συλλογικοτήτων οι οποίες είτε συνιστούν κλειστές αγορές που επιτρέπουν την επιβίωση των φορέων που επαγγέλλονται τις αναπαραστάσεις (πχ, κάποιες θρησκευτικές αιρέσεις ή σέκτες), είτε συναρθρώνονται με βιομηχανίες παραγωγής πολιτιστικών προϊόντων (μουσική, στυλ...)³², είτε τα μέλη τους γίνονται δίαυλοι μέσα από τους οποίους περνά η διαφήμιση (φανατικοί οπαδοί αθλητικών σωματείων).

4. Ταυτοτισμός: μόδα ή σύνθετο κοινωνικό φαινόμενο;

Η προβληματική της ταυτότητας, η οποία έλκει την καταγωγή της στην ψυχολογία³³ και αντικαθιστά κατά κάποιο τρόπο τον θρησκευτικής προέλευσης περσοναλισμό, είχε, τα τελευταία χρόνια, μια ευρεία απήχηση και στην κοινωνιολογία, σε σημείο που ο R. Gallissot κάνει λόγο για "μόδα της ταυτότητας". Στην *Παρουσίαση* ενός τεύχους του περιοδικού *Homme et Société* που είναι αφιερωμένο στην ταυτότητα, μπορούμε να απαριθμήσουμε μια πληθώρα επιθέτων που παίρνουν τη θέση του όρου συλλογική δίπλα στον όρο ταυτότητα: φυλετική, εθνική, θρησκευτική, πολιτιστική, περιφερειακή, τοπική, γενεαλογική³⁴. Σ' αυτές μπορούμε να προσθέσουμε την ταξική, την επαγγελματική, την του φύλου, τη σεξουαλική... Ο συγγραφέας διατυπώνει την άποψη πως στην έννοια της ταυτότητας εμπεριέχεται τόσο μια ουσιοκρατική, όσο και μια ανθρωπομορφική αντίληψη των "κοινωνικών συλλογικοτήτων και των κοινοτικών μορφών"³⁵.

Ο C. Levi-Strauss, αρκετά χρόνια νωρίτερα, κλείνοντας το Σεμινάριό του με θέμα την ταυτότητα, παρατηρεί: "ταυτότητα είναι ένα είδος πλασματικής εστίας, στην οποία μας είναι απαραίτητο να αναφερθούμε για να εξηγήσουμε έναν κάποιον αριθμό πραγμάτων, αλλά χωρίς ποτέ να έχει πραγματική ύπαρξη"³⁶. Θα αναρωτηθεί κάποιος: αφού τόσα υποκείμενα πιστεύουν πως αποτελούν μέλη μιας συλλογικότητας και ότι έχουν μια συγκεκριμένη εθνική ή πολιτιστική ταυτότητα και αφού τόσα κινήματα, ειδικά μειονοτήτων, έχουν συγκροτηθεί κάτω από τη σκέπη μιας συλλογικής ταυτότητας επιζητώντας την αναγνώριση της ιδιαιτερότητάς τους, πως είναι δυνατόν η ταυτότητα να συνιστά πλασματική πραγματικότητα; Ο C. Levi-Strauss οδηγείται σ' αυτήν τη θέση από τον αντικειμενισμό που χαρακτηρίζει τη σκέψη του. Η έννοια της ταυ-

τότητας δεν αντιστοιχεί σε μια εμπειρική πραγματικότητα που θα μπορούσε να αναλυθεί μέσα από τις αντικειμενικές σχέσεις που θα την όριζαν, όπως για παράδειγμα συμβαίνει με την τάξη. Απ' αυτήν τη σκοπιά, η ταυτότητα εντάσσεται στο χώρο των υποστασιοποιημένων κατηγοριών.

Σίγουρα η ταυτότητα –και ειδικά η συλλογική– δεν έχει τις αντιστοιχίες της σε ένα αντικειμενικό σύστημα κατατάξεων, παρόμοιο μ' αυτό στο οποίο αναφέρεται η έννοια της κοινωνικής τάξης. Όμως τούτο δε σημαίνει πως η διάχυση των αισθημάτων ένταξης σε συλλογικότητες με όρους ταυτότητας είναι αποτέλεσμα της άνευ λόγου και αιτίας διάχυσης μιας ουσιοκρατικής αντίληψης της ανθρώπινης ύπαρξης και των συλλογικοτήτων. Πως δηλαδή τούτη η διάχυση δεν είναι αποτέλεσμα κοινωνικών σχέσεων και πως μέσα της δε βρίσκονται συνυφασμένα επιβιωτικά συμφέροντα κάποιων ομάδων φορέων. Από τη στιγμή που η αναπαράσταση της συλλογικής ταυτότητας είναι κοινωνικά δραστική, δε μπορεί να είναι ούτε αυταπάτη, ούτε να αναφέρεται σε μια πλασματική πραγματικότητα. Ο αντικειμενισμός καταλήγει στη θέση της πλασματικής πραγματικότητας γιατί ξεχνά να ξαναβάλλει στην ανάλυση *"σε ένα δεύτερο χρόνο, αυτό που έπρεπε, σε ένα πρώτο χρόνο, να αποσιωπήσει ώστε να κατασκευάσει την αντικειμενική πραγματικότητα"*³⁷. Εν προκειμένω, τις στρατηγικές των φορέων οι οποίοι αντιστοιχούν σε μια δεδομένη δομική συγχρονία.

Ο R. Gallissot χρησιμοποίησε τον όρο μόδα για να τοποθετήσει μέσα του την όλη συζήτηση που έγινε γύρω από την ταυτότητα. Ο Ph. Besnard δε δίστασε να εντάξει ένα από τα χαρακτηριστικά της προσωπικής ταυτότητας, το όνομα –που όμως είναι και δείκτης της κοινωνικής και της συλλογικής ταυτότητας ενός ατόμου– στην κατηγορία των φαινομένων της μόδας³⁸. Μέσα από τη οπτική και τις λογικές της μόδας θα μπορούσαμε να δούμε και την όλη διαδικασία διάχυσης των αντιλήψεων της συλλογικής ταυτότητας. Τούτες οι λογικές συμπυκνώνονται στην έννοια της διάκρισης –και η πρόταξη της διαφορετικότητας εισέρχεται σαφώς σε τούτο το φαινόμενο– που χαρακτηρίζεται από την ιεραρχική διάχυση πολιτιστικών προτύπων, δηλαδή από το μιμητισμό. Κατά το υπόδειγμα της μόδας, θα μπορούσαμε να πούμε πως η ιδέα της συλλογικής ταυτότητας παράγεται αρχικά σε κάποια κέντρα παραγωγής κοινωνικής θεωρίας και στη συνέχεια διαχέεται σε όλες τις περιοχές όπου οι κοινωνικές επιστήμες βρίσκονται μπροστά σε εντάσεις που προκαλούνται γύρω από τη διαφορετικότητα³⁹.

Το ερώτημα που τίθεται είναι αν μπορούμε να εξετάσουμε τη διάχυση της ιδέας της συλλογικής ταυτότητας κατ' αναλογία –ή έστω μεταφορικά– με τα φαινόμενα της μόδας. Για παράδειγμα, αυτά της ενδυματολογικής. Η απάντηση είναι αρνητική. Ο κυριότερος λόγος ανακύπτει από τον τρόπο που είναι δομημένα τα πεδία που παράγουν και διαχέουν τις δύο κατηγορίες φαινομένων. Η παραγωγή και η διάχυση της ενδυματολογικής μόδας μονοπωλείται από ένα αυστηρά επαγγελματικό και με τη μέγιστη αυτοαναφορικότητα πεδίο, δηλαδή από ένα σύνολο φορέων που ζουν για και από τη μόδα, όπως θάλεγε ο Μ. Βέμπερ. Η ύπαρξη και η αναπαραγωγή αυτού του πεδίου –δηλαδή των θέσεων, των σχέσεων και των κεφαλαίων που το ορίζουν– είναι σε συνάρτηση με τη συνεχή αλλαγή του ενδυματολογικού στυλ. Σ' αυτήν τη συνάρτηση βρίσκεται και η συνάρθρωση τούτου του πεδίου με τις κοινωνικές δομές τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο, κυρίως από τη στιγμή που κυριαρχεί το *grêt-à-porter* (YSL vs Gaultier, Cardin vs Armani vs Boss και ρούχα *signés* vs ρούχα βιοτεχνίας ή σε τιμή ευκαιρίας). Η ενδυματολογική μόδα μονοπωλείται από ένα αυτόνομο πεδίο, η ιεράρχηση του οποίου συναρθρώνεται με τις διακριτικές προδιαθέσεις των διαφόρων κοινωνικών τάξεων⁴⁰. Δεν είναι όμως αυτό το πεδίο που διαμορφώνει τις διακριτικές προδιαθέσεις.

Μπορούμε άραγε να εφαρμόσουμε το προηγούμενο σχήμα και στην περίπτωση της συλλογικής ταυτότητας; Μάλλον όχι. Οι λόγοι είναι πως οι αντιλήψεις για την ταυτότητα παράγονται με εντελώς διαφορετικό τρόπο και έχουν ενεργητική συμμετοχή τόσο στην ανάπτυξη του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, όσο και στην τροποποίηση του συστήματος των σχέσεων δύναμης. Κατ' αρχάς, η παραγωγή τους δε μονοπωλείται από ένα και μοναδικό πεδίο, αλλά είναι αποτέλεσμα διαπλοκής πολλών επαγγελματικών πεδίων: του πολιτικού, του διοικητικού, των κοινωνικών επιστημών και, γενικότερα, των επιστημών του ανθρώπου. Υπάρχουν δύο κύριες συνιστώσες της διαδικασίας παραγωγής συλλογικών ταυτοτήτων: η πρώτη είναι η συγκρότηση, σύμφωνα με τους όρους των Berger και Luckmann, μιας "*αγοράς ταυτότητας*" και η δεύτερη είναι οι ιδεολογικές και κοινωνικές ανακατατάξεις που προκλήθηκαν από τη διεύρυνση των μορφωμένων στρωμάτων και τη μερική άρση των εκπαιδευτικών ανισοτήτων, όπως και από τη διεύρυνση του πεδίου των κοινωνικών επιστημών.

Οι P. Berger και T. Luckmann κάνουν λόγο για την εμφάνιση, στις αρχές της δεκαετίας 1960, "*αγορών ταυτότητας*". "*Το άτομο,*

γράφουν, γίνεται ο καταναλωτής ταυτοτήτων που προσφέρονται στην αγορά... μερικές δε από τις επιχειρήσεις (προσφοράς ταυτότητας) βρίσκονται σε ανταγωνισμό μεταξύ τους – τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, οι θρησκευτικές οργανώσεις, διάφοροι οργανισμοί ειδικών πάνω στο γάμο, την εκπαίδευση των παιδιών και άλλων ιδιωτικών δραστηριοτήτων⁴¹. Η σημαντικότερη όμως αγορά ταυτότητας δημιουργείται, ειδικά στην περίπτωση της Δυτικής Ευρώπης, στο εσωτερικό του Κράτους: καλύπτεται από τους θεσμούς επιμόρφωσης των ενηλίκων⁴² και από ορισμένους θεσμούς που διαχειρίζονται τα "άτομα με ειδικές ανάγκες" ή τους χρόνια αποκλεισμένους από την αγορά εργασίας⁴³. Η έννοια της προσφερόμενης ταυτότητας είναι αυτή που ενοποιεί τόσο τις αντιλήψεις των επαγγελματιών που επανδρώνουν αυτούς τους θεσμούς, όσο και το κοινωνικά ετερόκλητο κοινό τους.

Η άλλη συνιστώσα της παραγωγής και της διάχυσης της έννοιας της συλλογικής ταυτότητας είναι πιο περίπλοκη. Καλύπτει τόσο τις δομικές (μετανάστευση, συγκρότηση νέων κοινωνικών στρωμάτων...) όσο και τις ιδεολογικές ανακατατάξεις (διεύρυνση του εκπαιδευτικού συστήματος...) που λαμβάνουν χώρα στις οικονομικά προηγμένες κοινωνίες κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Οι μεν και οι δε βρήκαν την έκφρασή τους τόσο στο επίπεδο του καταμερισμού της εργασίας (νέες εξειδικεύσεις), όσο και στο πολιτικό επίπεδο (νέα κοινωνικά κινήματα, αναδιάταξη του πολιτικού πεδίου). Όλες αυτές οι ανακατατάξεις είχαν τις επιπτώσεις τους στο χώρο και στον τρόπο παραγωγής των κοινωνικών θεωριών. Η εμπειρική πραγματικότητα από την οποία αντλούν το υλικό τους αυτές οι νέες κοινωνικές θεωρίες είναι οι ανισότητες που εντοπίζονται στο εσωτερικό των διαφοροποιημένων κοινωνιών με πολυεθνική ή πολυ-πολιτιστική σύνθεση: οι γυναίκες, οι σεξουαλικές μειονότητες, το χρώμα του δέρματος, οι μετανάστες, η περιφέρεια, αλλά και διάφορες θρησκευτικές μειονότητες είναι οι νέες ομάδες προς τις οποίες στρέφεται η θεωρητική σκέψη και οι οποίες, μέσα από ποικίλους τρόπους, ενσωματώνονται στην πολιτική πρακτική. Κοντολογίς, οι άξονες μετατοπίζονται από την κλασική αντίθεση κεφαλαίου-εργασίας, γύρω από την οποία είχε συγκροτηθεί η μεγαλύτερη κοινωνικο-πολιτική διαμάχη των σύγχρονων κοινωνιών. Πολιτικός εκφραστής όλων αυτών των ανακατατάξεων ήταν αυτά που ονομάστηκαν, στη δεκαετία 1960, *νέα κοινωνικά κινήματα*, τα οποία αντλούν το δυναμικό τους κυρίως από τους, σε συνεχή αύξηση, φοιτητικούς πληθυσμούς. Ταυτόχρονα, ήδη από τις αρχές της ίδιας δεκαετίας, διευρύνεται η χρήση της έννοιας της ταυτότητας στο χώρο των κοινωνικών επιστημών.

Για παράδειγμα, ο E. Goffman χρησιμοποιεί την έννοια της κοινωνικής ταυτότητας για να ορίσει την ετερο-οριζόμενη κατάσταση των μειονεκτουσών ομάδων (αρνητική ταυτότητα)⁴⁴.

Ο E. Goffman, ο πρώτος που κατασκεύασε μια θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας, παρατηρεί πως *"η προσωπική και η κοινωνική ταυτότητα ενός ατόμου απορρέουν από τη έγνοια που έχουν οι άλλοι να το ορίσουν"*⁴⁵. Αλλά όταν ο "άλλος" ξεκινά από μια θέση συμβολικής ισχύος τότε δημιουργείται μια δυναμική ανάλογα με τις διαθέσεις και προδιαθέσεις του υποκειμένου που έχει συγκεντρώσει τις δυνατότητες ορισμού. Όσο ο κυρίαρχος "άλλος" μπορεί *"να εξηγήσει την κατωτερότητα [ενός προσώπου] και να επαληθεύσει τον κίνδυνο που αντιπροσωπεύει [αυτό το πρόσωπο] με την κατασκευή μιας θεωρίας του στίγματος"*⁴⁶, άλλο τόσο μπορεί να ανακαλύψει τα στοιχεία εκείνα που συγκροτούν τη διαφορετικότητα, δηλαδή τις αναντιστοιχίες ανάμεσα στις εξωτερικές αναφορές και στον εσωτερικό κόσμο μιας ομάδας υποκειμένων. Όπως και αυτό ακόμα το μειονέκτημα ή το στίγμα, δηλαδή *"η κατάσταση που εμποδίζει κάποιο άτομο να γίνει πλήρως αποδεκτό από την κοινωνία"*⁴⁷, γίνεται αντικείμενο διαμεσολαβήσεων, εργοληψιών και, τελικώς, η επαγγελματικοποίηση της διαχείρισής του συνιστά απαραίτητη προϋπόθεση της δημιουργίας μιας νέας κοινωνικής ταυτότητας, έτσι και η ιδεολογία της διαφορετικότητας θα μπορούσε να εμπεριέχει τις ελπίδες για ανακατατάξεις, στο εσωτερικό του πολιτικού πεδίου, μιας κατηγορίας φορέων που αισθάνονται ριγμένοι από τον κρατούντα καταμερισμό της εξουσίας.

Λίγα χρόνια αργότερα, ο A. Touraine εισάγει την έννοια της ταυτότητας για να ορίσει το κοινωνικό κίνημα⁴⁸. Η σκέψη του τελευταίου είχε πολλές διακυμάνσεις κατά τη διάρκεια της πολύχρονης έρευνάς του γύρω από τα κοινωνικά κινήματα. Είχε όμως και σημαντικές επιρροές στη διαδικασία διάχυσης της έννοιας της ταυτότητας.

Για τον Touraine, οι *"μετακοινωνικές"* αντιλήψεις σχετικά με τον προσδιορισμό της κοινωνικής συγκρότησης, δεν έχασαν τη δραστηρικότητά τους στις διαφοροποιημένες, βιομηχανικές κοινωνίες. Εδώ το εξωτερικό ως προς την κοινωνία *Υποκείμενο*, δηλαδή *"ο μετακοινωνικός εγγυητής της κοινωνικής ευταξίας"* ακούει στο όνομα Κράτος, Κεφάλαιο, Ιστορία⁴⁹. Ενώ στις προνεωτερικές κοινωνίες το εξωτερικό ως προς την κοινωνία *Υποκείμενο* άκουγε στο όνομα Θεός ή *Πρίγκιπας*, οι βουλήσεις των οποίων επιστεύετο πως προσδιόριζαν το σχέδιο πάνω στο οποίο συγκροτούνταν μια σταθερή συλλογικότητα, στις βιομηχανικές κοινωνίες τούτοι οι *"μετακοινωνικοί εγγυητές"* αντικαταστάθηκαν από το Κράτος, το *Κεφάλαιο* ή

την *Ιστορία*. Βεβαίως, τούτα τα συστήματα αναπαραστάσεων – και εδώ ο A. Touraine κάνει μια σημαντικότερη παρατήρηση – εμπειριέχουν μια αντίληψη της διχοτόμησης του κοινωνικού κόσμου σε élites και σε κοινούς θνητούς, δηλαδή "στους διευθύνοντες και στους ερμηνευτές των υψιπετών νόμων που ενώνουν τον κόσμο με τα μεγάλα δόγματα και στους κοινούς θνητούς"⁵⁰. Τελικώς είναι τούτες οι κυρίαρχες ομάδες ή οι επαγγελματίες διαχειριστές των αναπαραστάσεων, όπως θάλεγε ο M. Weber, που ερμηνεύουν και διασφαλίζουν την εφαρμογή της βούλησης του μετακοινωνικού υποκειμένου. Τα κοινωνικά ή και πολιτιστικά κινήματα είναι αυτά που μεταφέρουν τη διαδικασία υποκειμενικοποίησης στο επίπεδο των "κοινών θνητών". Αλλά, ο A. Touraine δεν εφαρμόζει τούτη τη σημαντική διαπίστωση στη μελέτη των κοινωνικών κινήματων, τα οποία εγγράφονται εξ ορισμού στη δυναμική της υποκειμενικοποίησης. Έχουν και τα κοινωνικά κινήματα τις ηγεσίες τους, όπως επίσης στο εσωτερικό τους ή γύρω τους διακυβεύονται πολλά συμφέροντα. Η θεωρητική προοπτική του συγγραφέα δεν ανοίγει το παράθυρο προς την εμπειρική διερεύνηση των ηγετών τους.

Το κοινωνικό κίνημα ορίζεται από την αλληλεξάρτηση τριών αρχών: την ταυτότητα, την αντίθεση και την ολότητα. Το κοινωνικό κίνημα για να συγκροτηθεί σαν τέτοιο οφείλει να ορίσει τον εαυτό του με τρόπο συνειδητό, ώστε ο κάθε επιμέρους δράστης (acteur) να αντιλαμβάνεται με τον ίδιο τρόπο τη συλλογικότητα και τον εαυτό του μέσα στη συλλογικότητα. Αυτή η συνειδητοποίηση από τους επιμέρους δράστες ότι αποτελούν μια συλλογικότητα ("Εμείς") δεν είναι αποτέλεσμα της γνωστής "μεταφοράς του καθρέφτη" (αυτόματη ταύτιση με την ομάδα που ζει μέσα στις ίδιες συνθήκες), αλλά δημιουργείται σταδιακά μέσα στην ίδια τη διαμάχη. Η διαμάχη είναι αυτή που δίνει τη δυνατότητα στα επιμέρους δρώντα υποκείμενα να εκφράσουν έμπρακτα την αλληλεγγύη τους, κάτι, ακριβώς, που επιτρέπει τη συγκρότηση συλλογικής ταυτότητας. Δηλαδή, η συλλογική ταυτότητα εγγράφεται στη γενικότερη δυναμική της υποκειμενικοποίησης.

Όμως, όλη αυτή η διαδικασία συγκρότησης *Εμείς* συνοδεύεται από την προώθηση μιας οργάνωσης και μιας ιεραρχημένης γραφειοκρατικής δομής, αλλά και την ανάδειξη ηγετών στη βάση ορισμένων κρυσταλλωμένων ιδιοτήτων. Η "διεκδίκηση ταυτότητας" δεν έρχεται μόνο από "τους πολιτικούς και τους ιδεολόγους των κυριαρχούμενων χωρών", όπως σημειώνει ο Touraine⁵¹. Τούτη η διεκδίκηση είναι ένα από τα εγγενή στοιχεία λειτουργίας του πολιτικού πεδίου. Με άλλους όρους, ακόμα και στην περίπτωση μιας υπό θέσπιση συλλογικής ταυτότητας – είτε αυτό γίνεται αναφορικά με προνεωτερικές, νεωτερικές ή μετανεωτερικές αναπα-

ραστάσεις— υπάρχει αυτός ο διχοτομικός άξονας ανάμεσα στους "ερμηνευτές" ή στους "διαχειριστές" των αναπαραστάσεων και στους "απλούς πιστούς". Αλλά οι "στρατηγικές κατάφασης της ταυτότητας και κοινοτικής κινητοποίησης", σύμφωνα με τους όρους του M. Giraud⁵², δε θα είχαν καμιά τύχη αν δεν υπήρχαν οι αντικειμενικοί λόγοι (ανισότητες, κλπ) που τοποθετούν ένα σύνολο φορέων μέσα στις ίδιες συνθήκες ύπαρξης.

Με αφετηρία αυτές τις νέες πραγματικότητες συγκροτήθηκε και ο κοινωνικός κονστρουκτιβισμός, που κάλυψε όλο το φάσμα των επιστημών του ανθρώπου και ο οποίος έδωσε στην έννοια της ταυτότητας πρωταρχική θέση στο παράδειγμά του. Η εφαρμογή των κοινωνικών πολιτικών που στόχευαν στην άρση των ανισοτήτων δημιούργησε πολλές θέσεις εργασίας που καλύφθηκαν από φορείς που είχαν την ανάλογη ειδίκευση και τον ανάλογο προβληματισμό⁵³, ενώ πολλά από τα δραστήρια μέλη αυτών των κινημάτων εντάχθηκαν στο πολιτικό πεδίο, σε ήδη υπάρχοντες ή σε νέους κομματικούς σχηματισμούς⁵⁴.

Στις οικονομικά προηγμένες κοινωνίες των ημερών μας (κινητικότητα εργασίας, βίαιες ή ήπιες μεταναστεύσεις, αγροτική έξοδος και γκετοποίηση, segregation, zoning, ανωνυμία και κοινωνική επικοινωνία μέσω συμβόλων: ρούχα, προφορά, χρώμα, γειτονιά..., αλλά και πρόσβαση νέων κοινωνικών ομάδων στη γνώση) δημιουργούνται αναπόφευκτα τομές ανάμεσα σε διαφορετικά σύνολα χαρακτηριστικών πάνω στα οποία κατασκευάζεται τόσο η κοινωνική ταυτότητα, όσο και οι συλλογικές ταυτίσεις. Ορισμένοι κοινωνιολόγοι κάνουν λόγο για "κατατμημένη" ταυτότητα που δημιουργείται από τη δυσκολία άρθρωσης των εξωτερικών αναφορών και του εσωτερικού κόσμου του υποκειμένου⁵⁵. Πέρα από τα προβλήματα άρθρωσης ανάμεσα σ' έναν ήδη διαμορφωμένο εαυτό και στον εξωτερικό κόσμο, οι προηγούμενες τομές, σε συνδυασμό με όλες της αναντιστοιχίες που προκύπτουν αναπόφευκτα ανάμεσα στα χαρακτηριστικά των ηγετών και σ' αυτά των μελών ενός ελάχιστου *Εμείς* (διαφορετικές ταξικές ή πολιτισμικές καταβολές, διαφορετικές κοινωνικές τροχιές... ακόμα και για τα μέλη της ίδιας οικογένειας)⁵⁶, μπαίνει και το πρόβλημα της πολιτικής δραστηριοποίησης διαφορετικών και συχνά ετερόκλητων, συστημάτων αναπαραστάσεων. Τούτο δίνει τη θεωρητική —αλλά και την πρακτική— δυνατότητα σε ορισμένους δρώντες φορείς ώστε να προωθήσουν μια επιβιωτική στρατηγική που αναπτύσσεται γύρω από την ανάδειξη μειονεκτημάτων, διαφορών ή/και ρατσιστικών φαντασμάτων. Στηριγμένοι πάνω σ' αυτήν την ανάδειξη, μπορούν, στη

συνέχεια, –λόγω θέσης, έθους ή ειδοποιού κεφαλαίου– να περιχαρακώσουν είτε μια διευθύνουσα θέση στην "αγορά ταυτοτήτων", είτε να συμβάλουν στην αναδιάταξη του πολιτικού πεδίου και των σχέσεων δύναμης.

Συνεπώς, η δημιουργία νέων κοινωνικών ταυτοτήτων, οι οποίες, δυνάμει, μπορούν να δραστηριοποιηθούν, δηλαδή να συγκροτήσουν συλλογικές ταυτότητες, είναι σε συνάρτηση με την υπάρχουσα ή τη δυναμική ομάδα που είναι σε θέση να αναδεικνύει υστερήσεις, μειονεκτήματα, διαφορετικότητες, αλλά και να επεξεργάζεται νέες πολιτιστικές προτάσεις⁵⁷.

Η σχέση ανάμεσα στη διάχυση της περιφερειακής (regionale) ταυτότητας και στην κοινωνική σύνθεση μιας επιστημονικής ομάδας (γεωγράφοι) που φέρνει στην επιφάνεια μια μελέτη του P. Bourdieu, θα μπορούσε να μας βοηθήσει να κατανοήσουμε το βαθμό που η αναπαράσταση της συλλογικής ταυτότητας αποτελεί σημαντικό διακύβευμα στο παιγνίδι της κοινωνικής διαφοροποίησης και της αναδιάταξης των σχέσεων δύναμης. Στην περίπτωση της Γαλλίας, η αναπαράσταση της περιφέρειας δε συγκροτήθηκε ούτε έγινε πολιτικά δραστική μόνο μέσα από την αυτόνομη ή την αυθόρμητη εμφάνιση διεκδικήσεων ενάντια σ' ένα υπεσυγκεντρωτικό πολιτικό σύστημα, δηλαδή ως αποτέλεσμα της δράσης τοπικών πολιτικών φορέων ενάντια στον κεντρικό έλεγχο. Ήταν επίσης και αποτέλεσμα των αντιφάσεων που δημιουργήθηκαν στο ακαδημαϊκό πεδίο, κυρίως ανάμεσα στους προερχόμενους από τα κυρίαρχα στρώματα και προσανατολισμένους προς τις λογικές της κεντρικής διοίκησης ή αυτές των διεθνών θεσμών, πολιτικούς επιστήμονες και στους προερχόμενους από τα κυριαρχούμενα στρώματα και χωρίς ουσιαστικές ελπίδες ενσωμάτωσης στο κεντρικά δομημένο ακαδημαϊκό ή διοικητικό πεδίο, γεωγράφους⁵⁸.

Δεν πρέπει, επίσης, να παραβλέπει κάποιος ότι ένα από τα κύρια διεκδικούμενα των "ρεζιοναλιστικών" κινημάτων είναι μια "νέα" ή μια "αυθεντική" ταυτότητα. Αλλά δεν πρέπει επίσης να παραβλέπεται πως και η αποκέντρωση είναι μια διαδικασία προώθησης του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας: δημιουργούνται θέσεις που καλύπτονται από φορείς των οποίων τα ζωτικά συμφέροντα ή οι διαθέσεις τους για ισχύ, ενώ από μια πρώτη ματιά φαίνεται να δημιουργούν ρήγματα στην κεντρική πολιτική δόμηση (εθνική ή ταξική ταυτότητα), εντούτοις δεν ξεφεύγουν από τις λογικές που δομούν το πολιτικό πεδίο.

Είναι μάλλον προφανές ότι η συγκρότηση νέων συλλογικών ταυτοτήτων είναι, ως ένα βαθμό, αποτέλεσμα μιας πράξης δι-αί-

ρρησης των υφιστάμενων ιθαγενών σχημάτων θέασης του κοινωνικού κόσμου και αντιστοιχεί σε υπαρκτές ή/και βιωμένες καταστάσεις. Τούτη η πράξη διαίρεσης υπόκειται σε κάποιες θεσμικές προϋποθέσεις που έχουν συγκεντρωθεί κυρίως στο πολιτικό πεδίο, δηλαδή στο πεδίο που λειτουργεί με τους φορείς που ζουν για και από την πολιτική. Ή, καλύτερα και γι' αυτούς που θάβηλαν να ζήσουν για και από την πολιτική. Απ' αυτήν την σκοπιά, δυσαρέσκειες ή απωθημένες φιλοδοξίες που θα μπορούσαν να προκληθούν από τη γραφειοκρατικοποίηση και τη συγκέντρωση της εξουσίας, θα μπορούσαν επίσης να αναδείξουν στρατηγικές "υπέρβασης" του δεδομένου επιμερισμού της εξουσίας. Τούτο δεν μπορεί να επιτευχθεί παρά μόνο μέσα από τη δραστηριοποίηση νέων αναπαραστάσεων (π.χ., περιφέρεια), γύρω από τις οποίες κατασκευάζεται μια νέα συλλογική ταυτότητα.

5. Η διαχείριση των θρησκευτικών αναπαραστάσεων και νέες μορφές κοινωνικής ένταξης στις υπερδιαφοροποιημένες κοινωνίες: Παρέκβαση στο φιντεϊσμό.

Οι αναπαραστάσεις που διαχειρίζεται το θρησκευτικό πεδίο, αυτό που κατά τον Βέμπερ "μονοπωλεί τα αγαθά σωτηρίας", συχνά παίζουν πρωταγωνιστικό ρόλο στη συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας, ειδικά στο εσωτερικό μη επαρκώς εκκοσμικευμένων κοινωνιών⁵⁹. Παρά το προηγούμενο γεγονός, οι θρησκευτικές αναπαραστάσεις έχουν καταχωρηθεί, αμετάκλητα από πολλούς κοινωνιολόγους, στα συστήματα κοσμοαντιλήψεων που είναι δραστικά στο πλαίσιο "παραδοσιακών" κοινωνιών⁶⁰. Έτσι, στις μέρες μας, η συνάρθρωση θρησκευτικών και εθνικιστικών αναπαραστάσεων γίνεται αντιληπτή ως "πολιτικοποίηση της θρησκείας"⁶¹ και όχι ως συμπληρωματική σχέση των λογικών που διέπουν και των φορέων που επανδρώνουν δύο διαφορετικά, αλλά αλληλεξαρτώμενα, πεδία ενός δεδομένου κοινωνικού σχηματισμού.

Πέρα από τις σχέσεις που μπορεί να υπάρχουν ανάμεσα στα διάφορα μεγάλα δόγματα και την πολιτική τοποθέτηση ακόμα και στο εσωτερικό εκκοσμικευμένων κοινωνιών⁶², το γεγονός της ύπαρξης "δύο θρησκείων": μιας λαϊκής και μιας των θεολόγων⁶³, μας παραπέμπει σε δύο διαφορετικές, αν και συγκοινωνούσες,

πραγματικότητες. Αυτή των πιστών που αντλούν ορισμένα στοιχεία της κοινωνικής ή/και συλλογικής τους ταυτότητας από την πρόσδεση σε κάποιες αναπαραστάσεις, όπως και από τη στερεοτυπική υιοθέτηση κάποιων πρακτικών (πχ, το μυστήριο της βάπτισης και την πράξη ονοματοθεσίας που, ανεξίτηλα, εγγράφεται στην πορεία ενός ατόμου ή που επισημοποιεί την ταύτιση με τη συγκεκριμένη "εν Χριστώ κοινωνία") και αυτή των διαχειριστών, των οποίων η ύπαρξη είναι στενά προσδεμένη στην ομάδα των πιστών και στην αναπαραγωγή της⁶⁴. Η αρχή του εξισωτισμού πάνω στην οποία στηρίζεται η θρησκευτική ταυτότητα και οι πολυσημείες στις οποίες είναι έκθετες οι αλληγορίες, παραβολές, αναπαραστάσεις ή εικόνες που απορρέουν από τη χωροχρονική διασπορά του κοινού που δομεί τα Ιερά Κείμενα, προσδίδουν μια κάποια επικαιρότητα στην θρησκευτική ταυτότητα. Ενώ, η τελευταία, απωθήθηκε από την κριτική κοινωνιολογία – και εδώ βρίσκεται ένας επιπρόσθετος λόγος για τη συγκρότηση μιας κοινωνιολογίας των κριτικών υποκειμένων για την οποία κάνει λόγο ο L. Boltanski⁶⁵ – ξαναγύρισε, με όλη τη δύναμη του απωθημένου, στις οικονομικά προηγμένες κοινωνίες, ως ελάχιστων πλέον ταυτότητα.

Οι νέες μορφές θρησκευτικότητας που εμφανίστηκαν, κυρίως στις Ηνωμένες Πολιτείες στις αρχές της δεκαετίας 1970, έγιναν γρήγορα αντικείμενο μελέτης της κοινωνιολογίας της θρησκείας⁶⁶. Για να οριστούν αυτά τα νέα φαινόμενα θρησκευτικότητας χρησιμοποιήθηκε ο όρος *νέα θρησκευτικά κινήματα*⁶⁷. Ορισμένοι κοινωνιολόγοι θεώρησαν αυτά τα φαινόμενα σαν ενδείκτες της αμφισβήτησης του εκκοσμικευμένου εκσυγχρονισμού που προωθήθηκε στις νεωτερικές κοινωνίες⁶⁸. Κάποιοι άλλοι, ειδικά στη Γαλλία, χρησιμοποιούν αυτά τα φαινόμενα για να στηρίξουν τη φιντεϊστική ανθρωπολογία τους.

Επιπλέον, στις μεταβιομηχανικές κοινωνίες, πρωτοεμφανίστηκαν, πέρα από ορισμένες σημαντικότερες δομικές τροποποιήσεις που συνεπέφεραν κοινωνικές ανακατατάξεις και επέτρεψαν την επεξεργασία στρατηγικών "παθητικής" διαμαρτυρίας⁶⁹, ορισμένα "Εμείς" που φαίνεται να ανατρέπουν, τουλάχιστον από μια πρώτη ματιά, τους μεταφρουϊδικούς μηχανισμούς της συλλογικής ταύτισης⁷⁰. Φαίνεται να τους ανατρέπουν στο βαθμό που, όπως υποστηρίζουν ορισμένοι κοινωνιολόγοι, το φαντασιακό εξουδετερώνει εντελώς τη δράση του συμβολικού. Αν τούτο συμβαίνει, έχουμε τη εμφάνιση μιας νέας διαδικασίας συλλογικών ταυτίσεων, που όμως μέσα της δε συναρθρώνεται η προηγούμενη εξουσιαστική δομή που εκφράζεται κυρίως από το συμβολικό (αλλαγή γλωσσι-

κών κωδίκων, ανατροπή της ενδυματολογικής συμβολικής τάξης, ανατροπή της ιεραρχικής δόμησης των νεωτερικών σταθερών συλλογικοτήτων, κλπ). Γι' αυτά τα νέα "Εμείς", στα οποία υποτίθεται πως ο φαντασιακός μηχανισμός ταύτισης παίζει τον πρωτεύοντα ρόλο, ο M. Maffesoli σημειώνει πως *"έχουν ένα περίγραμμα α-προσδιόριστο: το σεξ, η εμφάνιση, οι τρόποι ζωής, ακόμα και η ιδεολογία χαρακτηρίζονται με όρους ("υπερ...", "μετα...") που ξεπερνούν την απλή λογική της ταυτότητας..."*. Απ' αυτές τις νέες ομάδες ο συγγραφέας αντλεί, εξάλλου, το κύριο επιχείρημα για να υποστηρίξει τη θέση του για την *"πτώση του ατομισμού στις μαζικές κοινωνίες"* και την *"ανάδυση ενός βιταλιστικού λόγου"*⁷¹. Αυτή η άποψη χρησιμοποιεί ως μοντέλο τη θρησκευτική ζωή, η οποία υποτίθεται ότι χαρακτηρίζεται από την ασυνείδητη προσκόληση του ατόμου στις βασικές αξίες της ομάδας.

«Τα τελευταία χρόνια δημιουργήθηκε μια ολιστική αντίληψη για τη συλλογικότητα και συγκροτήθηκε στη συνέχεια της άρνησης των ανθρωπολογικών αρχών των νεωτερικών αντιλήψεων. Η κοινός ανθρωπολογικός παρονομαστής των νεωτερικών αντιλήψεων είναι ο σημαντικός ρόλος της διαφοροποίησης στη δυναμική των κοινωνιών. Η ορθότητα τούτης της ανθρωπολογικής αρχής αμφισβητείται. Στη θέση της προτείνεται μια βιταλιστική θεώρηση της ανθρώπινης συνύπαρξης, που στηρίζεται σε μια φιλοσοφία της ανάδυσης. Η κοινωνική συνύπαρξη διαιωνίζεται χάρη στο ψυχόρμητο της διατήρησης της ομαδικής ζωής. Οι διάφορες εκλογικεύσεις ή οιπίστεις που αιτιολογούν ή συνοδεύουν την κοινωνική συνύπαρξη χάνονται κάποιες εποχές για να αναδυθούν σε κάποιες άλλες, σχήμα που διατύπωσε ο Παρέτο με τη θεωρία των καταλοίπων και των παραγώγων⁷². Έτσι διατυπώνεται η άποψη πως, στις μέρες μας, τη βεμπεριανή *"απομάγευση του κόσμου"* διαδέχεται μια *"αναμάγευση του κόσμου"*, κάτι που επιτρέπει την ανάδυση προηγούμενων αισθημάτων ένταξης και προηγούμενων συλλογικοτήτων (βιταλιστική συμμετοχή στην κοινωνικότητα μικρών ομάδων – θρησκευτική σέκτα, τόπος, σεξ, νεολαιίστικη ομάδα...)⁷³. Αλλά τούτη η άποψη μπορεί να εκφραστεί μόνο αν κάνουμε αφαίρεση όλων των πραγμάτων – των σχέσεων, των σχέσεων ή των συμφερόντων – που διακυβεύονται στη διαδικασία της *"αναμάγευσης"*⁷⁴. Όμως, όταν βγάζει κάποιος από την κοινωνιολογική ανάλυση τις διαμάχες ανάμεσα στις διαφορετικές κοινωνικές ομάδες είναι σα να αρνείται την πραγματικότητα των χημικών στοιχείων και των ενώσεών τους: να υποστηρίξει πως πάντα υπήρχε σαν –έστω και υποβόσκουσα – πραγματικότητα ένα Χ *"οικολογικό"* σαμπουάν, μόνο που παρουσιάζεται με εναλλασσόμενες μορφές στο χρόνο. Στην πρώτη περίπτωση επιστρέφουμε στην ουσιοκρατία, στη δεύτερη στην αλχημεία.»

Βέβαια, η απλή παρατήρηση πως τα νέα Εμείς συγκροτούνται γύρω από μια καθαρά φαντασιακή, με αισθησιακές ή βιταλιστικές ορίζουσες, διαδικασία ταύτισης δε δικαιολογεί την οποιαδήποτε ερμηνεία που αγνοεί, εσκεμένα ή ακούσια, τις λογικές συγκρότησης της κοινωνικής ταυτότητας στο πλαίσιο των σύγχρονων κοινωνιών. Πολύ δε περισσότερο, όταν αγνοεί τις τομές που δημιουργούνται – και δημιουργούνται – ανάμεσα σ' αυτά τα νέα Εμείς και σε μείζονες νεωτερικές ταυτίσεις (έθνος, τάξη, κλπ) στο πλαίσιο των συγκαιρινών κοινωνικών συνθηκών. Εκτός κι αν η επίκληση του "βιταλιστικού λόγου" γίνεται απλά και μόνο για απολογητικούς λόγους, ώστε να αποκρυφθεί πίσω από το δάκτυλό της η έντονη διαδικασία κοινωνικού αποκλεισμού που καταρρακώνει τις κοινωνίες των ημερών μας.

Όμως, ακόμα και αυτές οι νέες ομάδες, που υποθετικά αποτελούν την υπέρβαση του "ολοκληρωτικού λόγου που καταδυνάστευσε τη νεωτερικότητα", δε μπορούν να υπάρξουν ανεξάρτητα από τη δυναμική του σύγχρονου καταμερισμού της εργασίας. Για παράδειγμα, στην περίπτωση των νέων θρησκευτικών κινημάτων, τα οποία, σημειωτέον, στηρίζονται στις αρχές του εξισωτισμού και αναζητούν "να ορίσουν την αυθεντική θρησκεία"⁷⁵, δημιουργείται ένα μοντέλο οργάνωσης και διαχείρισης της πίστης που δε διαφέρει απ' αυτό των κεντρικών θεσμών απόδοσης ταυτότητας⁷⁶. Απ' αυτήν την άποψη, συνιστούν αγορές ταυτότητας, όπως αυτές που συγκροτούνται στο εσωτερικό ή υπό την αιγίδα του κράτους, ή όπως αυτές που συγκροτούνται στο εσωτερικό των νέων κοινωνικών κινημάτων. Η διεύρυνση της βάσης των πιστών αντανάκλαται στη συγκρότηση μιας περίπλοκης, ενδο-ομαδικής δομής του καταμερισμού της εργασίας (επαγγελματικά στελέχη...) και της κατανομής της εξουσίας⁷⁷, παρόλο που συχνά οι εισροές και οι εκροές οικονομικών πόρων καλύπτονται από πλήρη αδιαφάνεια⁷⁸.

Στην περίπτωση των νεολαιίστικων πολιτιστικών ομάδων ή ακόμη και στις ομάδες οπαδών αθλητικών σωματείων, τα πράγματα και τα διακυβεύματα είναι κάπως διαφορετικά. Εδώ κατισχύουν οι λογικές της έμμεσης διαφήμισης. Έτσι, ο οπαδός όταν δεν είναι σε θέση να πληρώσει – και να αλλάξει το κουστούμι της δουλειάς με ένα *signed* σπορ ρούχο πηγαίνοντας στο γήπεδο – γίνεται ο τσίχλος που πάνω του κολλάται η διαφημιστική αφίσα από την οποία αντλεί τη "βιταλιστική" του διάθεση τόσο ο *signed* παρακαθήμενός του, όσο και ο τηλεοπτικός μέτοχος που υποστηρίζει το "βιταλιστικό" *delirium* του οπαδού. Σ' αυτήν ακριβώς τη διάσταση της συλλογικής ταύτισης εισέρχεται αυτό που ο Ph. Besnard αποκάλυψε,

ερευνώντας το όνομα, *μόδα*. Τελικώς πρόκειται για μια έμμεση πληρωμή ενός πλασματικού χρέους, δηλαδή η αποπληρωμή του χρέους μιας σχέσης που κατορθώνει να εκλαμβάνεται σα χάρη, σα γενναιοδωρία ή σα χορηγεία στους ασήμαντους συμπολίτες.

Εν κατακλείδι, θα μπορούσαμε να πούμε πως, στο πλαίσιο των σύγχρονων κοινωνιών, η συγκρότηση νέων ταυτοτήτων δεν μπορεί να κατανοηθεί έξω από τη δυναμική της διαφοροποίησης, με όλα τα αποτελέσματα της τελευταίας στο επίπεδο της αναδιάταξης των σχέσεων δύναμης. Στις πλέον προηγμένες οικονομικά κοινωνίες τα *δίκτυα των αλληλεξαρτήσεων* έγιναν ιδιαίτερα περίπλοκα. Ο κοινωνικός χώρος των αντικειμενικών θέσεων γνώρισε νέες διαιρετικές τομές, οι οποίες προκλήθηκαν από τη διάχυση νέων συστημάτων αναπαραστάσεων⁷⁹ (φύλο, περιφέρεια, θρησκεία, χρώμα, εθνότητα...). Μια από τις συνεισφορές της κοινωνιολογίας στην κατανόηση των σημερινών κοινωνιών θα ήταν και η ανάλυση, σε μια πρώτη φάση, της διάχυσης των νέων αναπαραστάσεων σε συνάρτηση με τα αντικειμενικά χαρακτηριστικά των φορέων που καλύπτουν τις επαγγελματικές θέσεις που προκύπτουν από τη διάχυση.

Σημειώσεις

1. N. Elias, *Qu'est-ce que la sociologie*, Aube, Παρίσι, (μετ.), 1991, σ. 146-154.

2. N. Elias, *La société des individus*, Fayard, Παρίσι, 1991, (μετ.), σ. 146.

3. Ο όρος είναι του A. Touraine. Τα "*ιστορικά αντικινήματα*" είναι αυτά που κατασκευάζουν το πολιτιστικό τους σχέδιο αναφορικά με ιστορικά παρωχημένες θεματικές (εθνικιστικοί ή θρησκευτικοί φοντεμανταλισμοί). Βλ. κυρίως A. Touraine, *Critique de la modernité*, Fayard, Παρίσι, 1992, σ. 14, *passim*.

4. Στο ίδιο, σ. 284-288.

5. Εδώ η έννοια της διαφοροποίησης έχει τις σημασίες που της έδωσε ο Durkheim. Είναι δηλαδή συνώνυμη με την ανάπτυξη του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, η οποία εμπεριέχεται στο πρόγραμμα ορθολογικής ανάπτυξης της κοινωνίας. Τούτη τη θεωρητική παράδοση εμπλουτίζεται από τη θεωρία των πεδίων του P. Bourdieu, στην οποία θα αναφερθούμε αργότερα. Βλ. σχετικά, P. Bourdieu, "Μερικές ιδιότητες των πεδίων", *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 80(1991): 3-10 (μετ.).

6. J. Lapierre, "Identité collective object paradoxal: d'ou nous vient-il?", *Recherches Sociologiques*, 15/1984, σ. 198.

7. Επ' αυτού, όπου και μια σχολαστική κατάταξη των τρόπων πρόσληψης της κοινωνίας, βλ. F. Dubet, *Sociologie l' experience*, Seuil, Παρίσι, 1994, Κεφ. I, βλ. κυρίως, σ. 44-46. Σε κάθε περίπτωση και σ' όλες τις αναπαραστάσεις της κοινωνίας (νεωτερικότητα, σύστημα, διαμάχη, δράση...), η ταύτιση της με τα γεωγραφικά όρια ενός κράτους δεν εγκαταλείπεται ακόμα και από τους κοινωνιολόγους με τους προσανατολισμούς του F. Dubet.

8. Για την άποψη πως τα έθνη είναι αποτέλεσμα της "κατασκευαστικής" πράξης των κυρίαρχων ομάδων, βλ. E.J. Hobsbawm, *Έθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα*, Εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1994, (μετ.), σ. 22-27.

9. E. Gellner, *Έθνη και εθνικισμός*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992, σ. 18 και σ. 23 κε.

10. "Κράτος, γράφει ο Μ. Βέμπερ, είναι μια πολιτική επιχείρηση θεσμικού χαρακτήρα όταν και όσο η διοικητική της διεύθυνση διεκδικεί επιτυχώς το μονοπώλιο της νόμιμης φυσικής βίας στην εφαρμογή των κανονισμών". Βλ. M. Weber, *Economie et société* (Τ.1), Plon, Παρίσι, 1971, (μετ.), σ. 57.

11. Για παράδειγμα η διεύρυνση της αντίληψης –η οποία στηρίζεται σε μια ουσιολογική αντίληψη του φίλου και του εχθρού– πως δεν μπορεί να υπάρξει κράτος χωρίς το σχέδιο της προάσπισης ενός χώρου από τον εξωτερικό εχθρό και της πάταξης του εσωτερικού εχθρού, έχει και τα αποτελέσματά της στο επίπεδο του καταμερισμού της εργασίας (διεύρυνση των μηχανισμών καταστολής ή πολέμου, ανάπτυξη στρατιωτικής έρευνας και βιομηχανίας, κλπ.).

12. N. Elias, *La dynamique de l' Occident*, Calmann-Levy, Παρίσι, 1974..

13. E.J. Hobsbawm, *Έθνη και εθνικισμός*, ο.π., σ. 113.

14. Οι διαδικασίες συγκρότησης του διοικητικού πεδίου των διαφόρων κρατών παρουσιάζουν μια μεγάλη χωροχρονική πολυμορφία (βλ. ενδεικτικά, A. Gellner, *Έθνη και εθνικισμός*, ό.π., σ. 25-77). Σ' αυτό που θα μπορούσε να ονομαστεί διοικητικό πεδίο του σύγχρονου κράτους, άλλοτε κρυσταλλώνονται προηγούμενα σχήματα σκέψης του κοινωνικού κόσμου και των διαιρέσεών του (βλ. ενδεικτικά, P. Bourdieu, *La noblesse d' Etat*, Ed. de Minuit, Παρίσι, 1989), άλλοτε κρυσταλλώνονται σχέσεις δύναμης που συγκροτούνται στη βάση των σχέσεων συγγένειας και της παραταξιακής συνάφειας (βλ. ενδεικτικά, A. Georgoulas, N. Katrivessis, "Identites collectives et la dynamique de la societe grecque", *Regards Sociologiques*, 7/1994, σ. 13-27), άλλοτε όταν η κυρίαρχη στοχοθεσία είναι ο "εκσυγχρονισμός", το διοικητικό πεδίο δομείται γύρω από μια ιδιαίτερη μορφή συμβολικού κεφαλαίου, το "υπερεθνικό (βλ. ενδεικτικά, B. Niane, "La transnational, signe d' excellence", *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 95/1993, σ. 13-25). Η συνάρθρωση ιδιαίτερων κοινωνικών συμφερόντων και πραγματικών στοχοθεσιών ή φανταστικών προβολών των φορέων εθνικιστικών αναπαραστάσεων σε ένα υπό διαμόρ-

φωση πολιτικο-διοικητικό πεδίο, με όλες τις επαγόμενες ανακατατάξεις της κοινωνικής ιεραρχίας, εντοπίζεται από το Ν. Θεοδοκά στην περίπτωση της Επανάστασης του 1821 (Ν. Θεοδοκάς, «Παράδοση και νεοτερικότητα: Σχόλια για το "Εικοσιένα", *Τα Ιστορικά*, 17/1992, σ. 345-370, βλ. σ. 370).

15. Θα ήταν μάλλον λάθος η υιοθέτηση, από την κοινωνιολογία της ταυτότητας, της ιδέας σύμφωνα με την οποία ο οικουμενισμός "είναι η ένωση του λόγου και του έθνους" και όταν διαλύεται τούτη η ένωση έχουμε τη δημιουργία υπερτροφικών εθνικών ταυτοτήτων, δηλαδή την ανάδυση του ρατσισμού (Α. Touraine, "La racisme aujourd'hui" στο Μ. Wiewiorka (επιμ.), *Racisme et moderinté*, Ed. La Decouverte, Παρίσι, 1993, σ. 23-53, βλ. σ. 29-31). Αντίθετα, νομίζω πως ο ρατσισμός και πατριωτισμός (έννοια που δραστηριοποιήθηκε και από κατ' επίφαση διεθνιστικές πολιτικές ομάδες) αποτελούν τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος: του εθνικισμού. Το οποιοδήποτε σύστημα αναπαραστάσεων αναφορικά με το οποίο συγκροτείται εθνική ταυτότητα είναι εκτεθειμένο τόσο στην αμυντική διαχείριση της ταυτότητας (πατριωτισμός), όσο και στην επιθετική της διαχείριση (ρατσισμός).

16. Και αν ακόμα δεχθούμε τη θέση πως οι εθνικισμοί που εμφανίζονται στη "μετα-ψυχροπολεμική" εποχή, στο εσωτερικό, κυρίως, πρώην ομόσπονδων σοσιαλιστικών κρατών, στοχεύουν στην καλύτερη δυνατή διεθνή ενσωμάτωση "πραγματικών" ή "υπό συγκρότηση" εθνικών πληθυσμών (βλ. Π. Κονδύλης, *Το τέλος του ψυχρού πολέμου*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1992), ακόμα και τότε το πρόβλημα της συνάρθρωσης προσμονών για ιεραρχικές ανακατατάξεις (συμφερόντων) και δραστηριοποίησης ενθικιστικών αναπαραστάσεων παραμένει.

17. Βλ. J.C. Passeron, *Le raisonnement sociologique*, Nathan, Παρίσι, 1992, σ. 21-24.

18. P. Fauconnet, M. Mauss, "La sociologie: objet et methode", M. Mauss, *Essais de sociologie*, Ed. de Minuit, "Points", Παρίσι, 1969, σ. 11.

19. Τα ονόματα, για παράδειγμα, που χρησιμοποιεί ένας κυριαρχούμενος πληθυσμός αποκόπτονται από τις κυρίαρχες πολιτισμικές αναφορές. Η ονοματοθεσία των Μαύρων της Αμερικής μας δίνει ένα καλό παράδειγμα για τη συνειδητή επέμβαση των κυριαρχουμένων στο κυρίαρχα ιδεολογικά πρότυπα τα οποία νομιμοποιούν την κυριαρχούμενη θέση του. Βλ. ενδεικτικά J.L. Dillard, *Black Names*, Mouton, Χάγη, 1976.

20. Για μια παραπέρα ανάπτυξη, βλ. Α. Georgoulas, "Dénomination et transformations sociales: Note préliminaire sur l'importance du prénom pour la sociologie du changement" *Regards Sociologiques*, (υπό δημοσίευση).

21. M. Halbwachs, *Classes sociales et morphologie*, Ed. de Minuit, Παρίσι, 1972, σ. 44.

22. Βλ. σχετικά, L. Boltanski, "Taxinomies sociales et lutte de classe", *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 29/1979, σ. 75-105.

23. Βλ. σχετικά, P. Bourdieu, "Espace social et gèneuse de «classes»", *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 52-53/1984.

24. Ε. Μπαλιμπάρ, Ι. Βαλλερστάιν, *Φυλή, έθνος, τάξη: Οι διαφορούμενες ταυτότητες*, Πολίτης, Αθήνα, 1991, σ. 16 κε.

25. Βλ. την Εισαγωγή στη δεύτερη έκδοση, στο Ε. Durkheim, *De la division sociale du travail*, PUF, Παρίσι, 1986 (11η έκδ.), σ. I-XLIV.

26. Όπως φαίνεται να πιστεύουν ορισμένοι κοινωνιολόγοι που ισχυρίζονται πως η αντιπαράθεση ανάμεσα σε Marx και Olson συνιστά μια αντίθεση ανάμεσα σε δύο ξεχωριστές εποχές. Για παράδειγμα, ο J. Michel σημειώνει: "έτσι, αν ο Marx θα μπορούσε να είχε καλούς λόγους να πιστεύει πως η μάζα των εργαζομένων, «τάξη ως προς το κεφάλαιο», θα γινόταν μια τάξη «για τον εαυτό της», ο M. Olson θα μπορούσε εξίσου ορθά να κοιτάξει πως στον όρο της τάξης δεν υπάρχει παρά μόνο η υπόδειξη μιας «υποβόσκουσας ομάδας» που είναι ανίκανη να έχει πρόσβαση στην αποτελεσματικότητα και στο οποιαδήποτε ιστορικό αποτέλεσμα". (J. Michel, "La revanche du sujet dans la pensée sociologique, στο P. Bacot, C. Journes (επιμ.), *Les nouvelles idéologies*, Presses Universitaires de Lyon, Λυών, 1982, σ. 111-121, βλ. σ. 118.

27. Ε. Μπαλιμπάρ, Ι. Βαλλερστάιν, ό.π., σ. 18.

28. Βλ. ενδεικτικά, Κ. Κριμπάς, *Δαρβινικά*, Ερμής, Αθήνα, 1986.

29. L. Boltanski, *L' amour et la justice comme competences*, Metailie, Παρίσι, 1990.

30. Αντιγράφω από την *Ελευθεροτυπία* (31-8-1994) και από τη στήλη "Οι Αναγνώστες Γράφουν", ένα απόσπασμα από γράμμα αναγνώστη που, νομίζω, πως είναι ενδεικτικό του τρόπου με τον οποίο οι άνθρωποι έχουν κωδικοποιημένο και αντιλαμβάνονται τον κόσμο: "Στη διπλανή μας Αλβανία, από αιώνες κατοικούν αδελφοί μας, Ορθόδοξοι Έλληνες, με χριστιανικά ονόματα και ελληνικά επίθετα, τους οποίους άθεοι και ισλαμιστές θέλουν να εξοντώσουν. Εμείς στη μητέρα πατρίδα...".

31. Ορισμένοι κοινωνιολόγοι πιστεύουν πως η "εθνοποίηση", όπως την αποκαλούν, των κοινωνικών σχέσεων οφείλεται στην κοινωνικο-πολιτική αποσύνθεση της εργατικής τάξης και στην πολυ-εθνωτική σύνθεση των εργατικών συνοικιών (βλ. F. Dubet, "Immigration, marginalités et minorités", *L' Evenement Européenne*, 11/1990, σ. 155-163). Όμως, για παράδειγμα, στη Γαλλία, η διάχυση των αναπαραστάσεων της *Νέας Δεξιάς* θα ήταν αδύνατη αν δεν υπήρχαν εκείνες οι πραγματικές συνθήκες που ευνοούν την αποδοχή αυτής της κοσμοαντίληψης (διατήρηση φυλετικής καθαρότητας, πολιτισμικής ομοιογένειας, κλπ.). Αν δεν υπήρχαν οι ευνοϊκές συνθήκες (ανεργία, οικονομική κρίση...), τούτη η κοσμοαντίληψη δε θα έβγαινε από τους περιορισμένους κύκλους του G.R.E.C.E., της *Nouvelle Ecole* και των *Elements*. Ούτε βέβαια οι αναπαραστάσεις από μόνες τους ή η στρατηγική ενός δεξιού γραμισανισμού θα ήταν σε θέση να δημιουργήσουν τη γραφειοκρατικοποίηση τούτης της πολιτικής άποψης.

32. Ο R. Gallissot θεωρεί τα κινήματα των νέων μεγαλουπόλεων σαν μια ένδειξη του περάσματος από μια *εθνικιστική κουλτούρα της ταυτότητας σε μια γενεακή διεθνή κουλτούρα* ("Pluralisme culturel en Europe:

Identités nationales et identité européenne. De l'intellectuel metis au metissage culturel de masse" *Social Science Informations*, 31/1992, σ. 117-127). Η διεθνοποίηση της γενεακής κουλτούρας (ροκ, ποπ, ραπ, κλπ.) είναι μάλλον ένα αναμφισβήτητο γεγονός. Αλλά, κατασκευάστηκε γύρω από αυτές τις γενεακές κουλτούρες (σταρ σύστημ, ρούχα, πολιτιστικά προϊόντα: δίσκοι, εκδόσεις...).

33. Ο S. Freud ήταν ο πρώτος που έδωσε μια κοινωνιολογική διάσταση στη δικιά του ψυχολογική θεωρία της ταύτισης. Ο S. Freud υπέθεσε πως ο μηχανισμός ταύτισης του "Εγώ" με κάποιον "Άλλο" δεν υπάρχει μόνο σε κάποιο περιορισμένο πλαίσιο (π.χ., γιός με πατέρα), αλλά επεκτείνεται και στους τρόπους που ένα "Εγώ" γίνεται μέλος "μιας φυλής, ενός λαού, μιας κοινωνικής τάξης, ενός θεσμού..., ενός πλήθους ανθρώπων που είναι οργανωμένο σε μάζα ή σε ομάδα" (S. Freud, *Εκλεκτά έργα*, ο.π., σ. 8). Στην κοινωνιολογία η χρήση της έννοιας γενικεύεται από τον κουλτουραλισμό (εθνικός χαρακτήρας, εθνική ταυτότητας).

34. R. Gallissot, "Au-dela de la mode identitaire", *Homme et Societe*, 83/1987, σ. 7-11.

35. Στο ίδιο, σ. 8 κε.

36. C. Levi-Strauss, *L'identité*, Grasset, Παρίσι, 1977, σ. 332.

37. P. Bourdieu, *Choses dites*, Ed. du Minuit, Παρίσι, 1987, σ. 155.

38. Ph. Besnard, "Pour une étude empirique du phenomène de mode dans la consommation des biens symboliques", *Archives Européennes de Sociologie*, 20(1979): 343-351, Ph. Besnard, G. Desplanques, *La côte des prénoms en 1995*, Balland, Παρίσι, 1994.

39. Είναι άραγε τυχαίο πως το έσχατο επιχείρημα στον "πόλεμο της σεξουαλικότητας" αντλείται από τη βιολογία, όπως ακριβώς συμβαίνει και στις διάφορες διαμάχες των "εθνοτήτων" στο πλαίσιο τόσο "πολυ-εθνωτικών κοινωνιών" (ΗΠΑ), όσο και κοινωνιών με εμφανείς και δρώσες πολιτιστικές μειονότητες (Βουλγαρία για να μην πάμε στη Βοσνία όπου η λογική της συλλογικής ταυτότητας έφτασε στο έσχατο όριό της). "Σεξουαλική βαλκανοποίηση", σύμφωνα με τον όρο του M.S. Kimmel, από το ένα μέρος και μια "αναβαλκανοποίηση" στην περιοχή απ' όπου έλκει την καταγωγή η έννοια. Βλ. M. S. Kimmel, "Sexual balkanisation: Gender and sexuality as the new ethnicities", *Social Research*, 60/1993, σ. 571-587, T. Gueorguieva, A. Jeliaskova, "L'identité en periode de changement: Observations sur certaines tendances du monde mixte des Rhodopes", *Cahiers Internationaux de Sociologie*, XCVI/1994, σ. 125-143.

40. Σχετικά, P. Bourdieu, Y. Delsaut, "Le couturier et sa griffe: Contribution a une théorie de la magie", *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 1/1975, σ. 7-36.

41. P. Berger, T. Luckmann, "Social mobility and personal identity", *Archives Europeenes de Sociologie*, 5/1964, σ. 337.

42. Ch. de Montlibert, *L'institutionnalisation de la formation permanente*, PUS, Στρασβούργο, 1991.

43. Βλ. ενδεικτικά, S. Paugam, *La disqualification sociale*, PUF, Παρίσι, 1993.

44. E. Goffman, *Stigma*, Prentice-Hall, Νέα Υόρκη, 1963.
45. E. Goffman, *Stigmate: Les usages sociaux des handicaps*, Ed. de Minuit, Παρίσι, 1975 (μετ.), σ. 127.
46. Στο ίδιο, σ. 15.
47. Στο ίδιο, σ. 7.
48. A. Touraine, *Sociologie de l'action*, Seuil, Παρίσι, 1965. A. Touraine, *La société post-industrielle*, Denöel, Παρίσι, 1969 και A. Touraine, *La production de la société*, Seuil, Παρίσι, 1973.
49. Βλ. A. Touraine, *Pour la sociologie*, Ed. du Seuil, "Points", Παρίσι, 1974, σ. 211-213.
50. Στο ίδιο, σ. 213 κε.
51. A. Touraine, *Critique de la modernité*, ο.π., σ. 350 κε.
52. M. Giraud, "Assimilation, pluralisme, "double culture": L'ethnicité en question", *Social Science Informations*, 31/1992, σ. 395-405, βλ. σ. 401 κε.
53. Βλ., λ.χ. R. Castel, "La "guerre à la pauvreté" aux Etats-Unis", *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 19/1978, σ. 47-60, σ. 57.
54. Βλ., για παράδειγμα, F. Chazel, "La place du du politique dans les mobilisations contestataires: Une decouverte progressive", F. Chazel, *Action collective et mouvements sociaux*, PUF, Παρίσι, 1993, σ. 145-159. Βλ. κυρίως, σ. 148 κε.
55. J. Remy, "Identité segmentée et postsecularisation", στο *Revue de l' Institut de Sociologie*, 1992-93, σ. 49-64.
56. Βλ. ενδεικτικά, V. de Gaulejac, *Η ταξική νεύρωση*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1987 (μετ.), σ. 91-101 και Κεφάλαιο Τρίτο.
57. Βλ. ενδεικτικά, A. Millan, "Identité collective et innovation alimentaire" *Social Science Informations*, 30/1991, σ. 739-755.
58. Βλ. σχετικά, P. Bourdieu, "L' identite et la representation. Elements pour une reflexion critique sur l' idee de region", στο *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 35/1980, σ. 63-72.
59. Για παράδειγμα, στην Ελλάδα η Ορθοδοξία συνιστά, ακόμα και σήμερα, συστατικό στοιχείο της εθνικής ταυτότητας. Επιπλέον, θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως το θρησκευτικό πεδίο συναρθρώνεται μ' έναν ιδιαίτερο τρόπο με τα υπόλοιπα πεδία που λειτουργούν στο κράτος. Σε συμβολικό επίπεδο, δεν υπάρχει μόνο η συνάρθρωση πολιτικού και εκκλησιαστικού πεδίου (επέτειοι, ορκομωσίες πολιτικών, εγκαινίαση δημόσιων έργων και αγιασμοί...), αλλά το τελευταίο διεκδικεί ακόμα με επιτυχία την παρουσία του σε διάφορες πράξεις θέσπισης (ορκομωσίες πτυχιούχων, αγιασμοί σε σχολικούς θεσμούς ή σε επιχειρήσεις ή σε νέα σπίτια, βαπτίσεις και ονοματοθεσίες...). Για τη συνάρθρωση θρησκευτικών και εθνικιστικών αναπαραστάσεων, βλ. Π. Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, ΕΜΝΕ, Αθήνα, 1992, σ. 155-168. Για μια παρουσίαση των γενικών σχέσεων ανάμεσα στην εκκοσμίκευση ή κοσμικοποίηση και την πολιτική ανάπτυξη, βλ. Π. Τερλεξής, *Πολιτική ανάπτυξη και κοινωνική αλλαγή*, ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1976, σ. 269-294.

60. Η κλασική κοινωνιολογία συγκροτήθηκε γύρω από δύο κύριους άξονες τη θεμελίωση της κοινωνικής δικαιοσύνης στο πλαίσιο ενός εθνικού κράτους και την κριτική αντιμετώπιση, συχνά ειρωνική, της θρησκείας. Ακόμα και ο Ε. Durkheim, ο οποίος ήταν ιδιαίτερα ευαίσθητος σε θέματα ηθικής που διασφαλίζουν την κοινωνική συνοχή και ευταξία, προτείνει την αποσύδεση της ηθικής από τη "θρησκευτική αυταπάτη" και τη σύνδεσή της, π.χ., με το επαγγελματικό ήθος και την αποδοχή του Άλλου μέσω της αναγνώρισης της αναγκαιότητας της επαγγελματικής του λειτουργίας. Επ' αυτού, βλ. L. Boltanski, *L' amour et la justice comme competences*, ο.π., σ. 42 κε.

61. Π. Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία*, ο.π., σ. 167 κε.

62. Τις σχέσεις ανάμεσα στο δόγμα και την πολιτική τοποθέτηση η πολιτική επιστήμη τις εντάσσει, συνήθως εξ αιτίας της βεμπεριανής κληρονομιάς, στην κοινωνιολογία της θρησκείας. Για τα παραπάνω, όπως και για τη σχέση δόγματος και ψήφου, βλ. A. Cournot, F. Dreufus, *Les forces religieuses dans la société française*, Armand Colin. Παρίσι, 1965.

63. F.-A. Isambert, *Le sens du sacre. Fête et religion populaire*, Ed. de Minuit, Παρίσι, 1982, σ. 112 κε.

64. Οι λογικές που καθιστούν το όνομα διακύβευμα αγώνων ανάμεσα σε διαχειριστές ανταγωνιστικών συστημάτων αναπαραστάσεων, αναλύονται σε μια άλλη εργασία: A. Georgoulas, "Denomination et transformations sociales", ο.π.

65. L. Boltanski, *L' amour et la justice comme competences*, ο.π., σ. 54-63.

66. Για παράδειγμα, ο Th. Robbins παραθέτει 800 τίτλους μελετών που αναφέρονται στις νέες μορφές θρησκευτικότητας στις ΗΠΑ, ενώ J. Saliba παραθέτει 2200 αναφορές. Βλ. Th. Robbins, *Cults, converts and charisma: The sociology of new religious movements*, Sage Publ., Beverly Hills, 1987: J. Saliba, *Social science and the cults: An annotation bibliography*, Garand, Νέα Υόρκη, 1990.

67. Βλ. σχετικά, όπου και μια πλούσια βιβλιογραφία, Th. Robbins, D. Bromley, "New religious movements in the United States", *Archives de Sciences Sociales des Religions*, 83/1993, σ. 91-125.

68. Βλ. ενδεικτικά, R. Bellah, "New religion consciousness and the crisis of modernity", Ch. Glock, R. Bellah (ed.), *The new religion consciousness*, University of California Press, Berkeley, 1976, σ. 332-253. J. Hunter, "The new religions: Demodernization and the protest against modernity", B. Wilson (ed.), *The social impact of new religious movements*, Mellen Press, Νέα Υόρκη, 1981.

69. Βλ. σχετικά M. Zafiroopoulos, P. Pinell, "Drogues, déclassement et stratégies de disqualification", *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 42/1982, σ. 61-75.

70. Σύμφωνα μ' αυτήν την άποψη, η ταύτιση επιτελείται πρωταρχικά στο φανταστικό επίπεδο (εικόνα), επικυρώνεται στη συνέχεια στο συμβολικό (γλώσσα), για να γίνει τελικώς πραγματικότητα. Σχετικά με τη σχέ-

ση ανάμεσα σε φαντασιακό-συμβολικό-πραγματικό στη διαδικασία ταύτισης, βλ. Θ. Λίποβατς, "Η διχασμένη ελληνική ταυτότητα του εθνικισμού", στο Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1994, σ. 115-132. Βλ. κυρίως σ. 115-117.

71. M. Maffesoli, *Le temps des tribus: Le declin de l'individualisme dans les sociétés de masse*, Meridiens, Παρίσι, 1988, σ. 23.

72. Τούτη η αντίληψη μεταφέρεται στην κοινωνιολογία από το M. Maffesoli. Οι ομολογημένες, εξάλλου, επιρροές του G. Durand στην κοινωνιολογική προσέγγιση του M. Maffesoli φαίνονται στον: M. Maffesoli, *La conquête du présent*, PUF, 1979. Σε τούτο το βιβλίο γίνεται η παρουσίαση ενός φιντεϊστικού κοινωνιολογικού μοντέλου ερμηνείας του συγκαιρινού κοινωνικού κόσμου. Συνοπτικά ο συγγραφέας πιστεύει πως δεν είναι ο Λόγος (Ratio και rationnel) που δομεί την καθημερινή ζωή των ανθρώπων αλλά η πίστη τους σε κάποιες πρωταρχικές αξίες και ο τρόπος που τις εκδηλώνουν στην κοινωνική τους ζωή. Σε ένα άλλο έργο του (*La violence totalitaire*, PUF, Παρίσι, 1979) επιχειρεί να δείξει πως οι μεγάλες έλλογες "μορφές" (πρόοδος, επανάσταση, γραφειοκρατία, εξουσία) καταδυναστεύουν την καθημερινή ζωή των ανθρώπων και έχουν χρεωκοπήσει. Κοιτολογίζ, ο Maffesoli πιστεύει πως στις μεταβιομηχανικές κοινωνίες, αναδύεται ένας "πολυθεϊσμός των αξιών" και ένας "ηδονισμός", στη θέση του ολοκληρωτικού Λόγου που κατίσχυσε στους νεώτερους χρόνους (*L' ombre de Dionysos: Contribution à une sociologie de l' orgie*, Meridiens, Παρίσι, 1984 και *Le temps des tribus*, ό.π.). Σχετικά με τα προηγούμενα και τις σχέσεις τους με προηγούμενα ρεύματα σκέψης, βλ. Ο. Έκο, Τα όρια της ερμηνείας, Εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1993, (μετ.), σ. 53-128. Βλ. ειδικά, σ. 56-57 και σ. 66.

73. M. Maffesoli, *Le temps des tribus*, ό.π., σ. 51-52.

74. Δεν είναι τυχαίο που M. Maffesoli χρησιμοποιεί τον όρο "αναμάγευση". Τον χρησιμοποιεί γιατί θεωρεί πως η νέα θρησκευτικότητα που εμφανίζεται στις υπερδιαφοροποιημένες κοινωνίες (πολλαπλασιασμός σεκτών, κ.λπ.) ενισχύει τη βιταλιστική του θέση, καθώς πιστεύει πως δείχνει τη δύναμη του ψυχόρμητου και την ασημαντότητα της ιδεολογίας. (Βλ., στο ίδιο, κυρίως σ. 125-132).

75. J. Beckford, *Cult controversies*, Tavistock, Λονδίνο, 1985, σ. 289.

76. Βλ. ενδεικτικά, Ph. Hammond, D. Machacek, "Organizational development of cult and sects", D. Bromley, J. Hadden (ed.), *The handbook of cults and sects in America*, JAI Press, Greenwich, 1993.

77. Βλ. σχετικά, J. Hadden, A. Shupe (ed.), *Prophetic religion and politics: Religion and the political order*, Paragon House, Νέα Υόρκη, 1986.

78. Th. Robbins, "Profits for prophets: Legitimate and illegitimate economics practices in new religious movements", J. Richardson, *Money and power in new religions*, Mellen Press, Νέα Υόρκη, 1988, σ. 117-140.

79. Βλ. σχετικά, P. Bourdieu, *Choses dites*, ό.π., σ. 157.

Θέσεις

ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ - ΚΡΙΤΙΚΗ
ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΑΛΗΣ ΤΩΝ ΤΑΞΕΩΝ

Συγκυρία και Ιστορία

Editorial: Αλλαγή πολιτικού σκηνικού;

Ηλίας Ιωακείμογλου: Οικονομική συγκυρία: Η εξέλιξη των βασικών μεγεθών.

Γιάννης Μηλιός και Δημήτρης Ξιφαράς: Η διαμόρφωση της «βλάζινης» αστικής τάξης και η ενσωμάτωσή της στον ελληνικό αστισμό.

Δημήτρης Μπελαντής: Η «μιαμητιζότητα» της Ελληνικής Δημοκρατίας. Ο κρατικός λόγος για τον «εσωτερικό εχθρό» στη Μεταπολίτευση (Μέρος Β').

Δημήτρης Ξιφαράς: Η ελληνική εθνικιστική ιδεολογία στο Μεσοπόλεμο: Όψεις διαμόρφωσης της εθνικής θεωρίας (Μέρος Β').

Wayne Hall: Η ευμεταβλησία των αντιπυρηνικών κινημάτων.

Jacques Rancière: Η έννοια της κρατικής και η κρατική της πολιτικής οικονομίας από τα «Χειρόγραφα του 1844» στο «Κεφάλαιο» (Μέρος Γ').

Σταύρος Μανρουδέας: Οικονομικές πολιτικές στην Αργεντινή μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Αλφαριθμητικό - Θεματικό Ευρετήριο 1994

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ - ΜΑΡΤΙΟΣ 1996 54

Νέα Οικολογία

Τεύχος 132, Οκτώβριος 1995

Μηνιαία επιθεώρηση, Μαυρομιχάλη 39, Αθήνα
106 80, τηλ./fax: 3619837, τηλ.: 3624323

Η Νέα Οικολογία κυκλοφορεί την 15η κάθε μηνός

Κοινωνικές και ψυχολογικές παράμετροι επανένταξης παλιννοστούντων μεταναστών και πολιτικών προσφύγων

Γιάννης Παπαδάτος*

Περίληψη

Η μελέτη αυτή αναφέρεται στη διερεύνηση των προβλημάτων κοινωνικής επανένταξης παλιννοστούντων μεταναστών και πολιτικών προσφύγων στη χώρα μας. Μελετήθηκαν τα διάφορα κοινωνικά οικονομικά και ψυχολογικά προβλήματα επιστροφής Ελλήνων μεταναστών και πολιτικών προσφύγων.

Από τη διερεύνηση των κοινωνικών και ψυχολογικών παραγόντων διαπιστώθηκε ότι υπήρχε υψηλός βαθμός ψυχολογικής επιβάρυνσης στους συμμετέχοντες πριν την έναρξη του προγράμματος. Η ψυχολογική τους κατάσταση βελτιώθηκε στο τέλος του προγράμματος και μειώθηκαν τα συμπτώματα κατάθλιψης.

Εισαγωγή

Μετανάστευση ορίζεται ως η μόνιμη μετακίνηση ατόμων ή ομάδων σε σημαντική απόσταση από τον τόπο διαμονής τους και περιλαμβάνει αλλαγές σε διαπροσωπικό, οικογενειακό, κοινωνικό και πολιτιστικό επίπεδο (Murphy 1965). Η μετανάστευση αποτελεί ένα πολυσύνθετο κοινωνικό φαινόμενο. Ανάλογα με τη μορφή της (μόνιμη-προσωρινή, αναγκαστική), επικαθορίζεται από ένα πλήθος κοινωνικών, οικονομικών, πολιτικών και ψυχολογικών παραγόντων, οι οποίοι επενεργούν είτε μεμονωμένα είτε ως σύνολο.

* Av. Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Η μετανάστευση εργατικού δυναμικού αποτελεί μία από τις περισσότερο διαδεδομένες μορφές της εξωτερικής μετανάστευσης στη σύγχρονη εποχή (Richmond 1969). Οι λόγοι που οδηγούν στη μετακίνηση εργατικού δυναμικού από χώρα σε χώρα είναι και κοινωνικοί, αλλά, κυρίως, οικονομικοί. Σε έρευνα που έγινε στην Ο.Δ. της Γερμανίας – από τις αντιπροσωπευτικές χώρες υποδοχής μεταναστών – διαπιστώθηκε ότι οι ερωτηθέντες Ιταλοί, Ισπανοί, Έλληνες, Τούρκοι και Γιουγκοσλάβοι εργάτες είχαν μεταναστεύσει στη Δυτική Γερμανία για οικονομικούς και επαγγελματικούς, κυρίως, λόγους. Από τους Έλληνες μετανάστες που πήραν μέρος στην έρευνα, ποσοστό 72% των ανδρών και 68% των γυναικών ανέφεραν ότι μετανάστευσαν για οικονομικούς λόγους (Mehrlaender 1974, Δαμανάκης 1987).

Η μετανάστευση και η αναζήτηση στη χώρα υποδοχής καλύτερων συνθηκών εργασίας και αμοιβής συνδέονται άρρηκτα με την κίνηση του παγκοσμίου οικονομικού συστήματος και την άνιση ανάπτυξη μεταξύ των χωρών. Η ταχύτατη ανάπτυξη των Η.Π.Α. από τις αρχές του εικοστού αιώνα και των Δυτικοευρωπαϊκών χωρών, ιδιαίτερα από τα μέσα του αιώνα, αύξησε τις ανάγκες των χωρών αυτών σε εργατικό δυναμικό που δεν μπορούσε να καλυφθεί από την εσωτερική αγορά εργασίας. Η έλλειψη αυτή δεν ήταν μόνο ποσοτική - ως αποτέλεσμα δηλαδή της υπογεννητικότητας και των ανθρωπίνων απωλειών στους δύο Παγκόσμιους Πολέμους, αλλά αφορούσε κυρίως στην έλλειψη εργατικών χεριών σε κάποιους ειδικούς παραγωγικούς τομείς, όπου η χειρωνακτική, ανθυγιεινή και κακοπληρωμένη εργασία ήταν συστατικό στοιχείο της παραγωγικής διαδικασίας. Αυτό το είδος της εργασίας ήταν ανεπιθύμητο από τους αυτόχθονες εργαζόμενους των χωρών υποδοχής (Castles - Kosack 1973, Κασιμάτη 1984).

Το μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό ήλθε να καλύψει αυτές ακριβώς τις ανάγκες της παραγωγής, καταρρίπτοντας με οδυνηρό τρόπο τον μύθο των καλλιτέρων συνθηκών απασχόλησης στις χώρες υποδοχής. Λειτουργήσε, επίσης, με τα κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά του εφεδρικού στρατού εργασίας, ο οποίος όχι μόνο εξασφαλίζει τη δυνατότητα γρήγορης αύξησης της παραγωγής σε περιόδους ζήτησης, αλλά επιπλέον, αποτελεί εν δυνάμει την αντίρροπη δύναμη στις κοινωνικές διεκδικήσεις, συμβάλλοντας στην άμβλυση των κοινωνικών συγκρούσεων στο εσωτερικό των χωρών υποδοχής, στην παραμονή των μισθών σε χαμηλά επίπεδα και επομένως στην αύξηση των κερδών (Νικολινάκος 1974).

Η Ελλάδα – στον αντίποδα των χωρών υποδοχής– αποτελεί μια από τις αντιπροσωπευτικές χώρες προέλευσης μεταναστών. Υπολογίζεται ότι από το 1821 μέχρι τα τέλη περίπου της δεκαετίας του 1970 έχουν μεταναστεύσει περισσότεροι από 1.800.000 Έλληνες (Κασιμάτη 1984). Μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα οι Έλληνες μετανάστες κατευθύνονται στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και στην Αίγυπτο. Από το 1900 έως το 1920 μεταναστεύουν 400.000 περίπου Έλληνες στις Η.Π.Α., ενώ από τη δεκαετία του 1950 αρχίζει με ολοένα και εντονότερους ρυθμούς να αναπτύσσεται η ευρωπαϊκή μετανάστευση. Μέσα σε 20 περίπου χρόνια (1955-1975), μεταναστεύουν σε χώρες της Ευρώπης 730.000 Έλληνες, από τους οποίους το μεγαλύτερο μέρος κατευθύνεται στη Δυτική Γερμανία (640.000) –84% της συνολικής μετανάστευσης στην Ευρώπη (ΕΣΥΕ)– στην Ιταλία και στις υπόλοιπες χώρες. Παράλληλα, Έλληνες μετανάστες εγκαθίστανται στον Καναδά (20% του μεταπολεμικού μεταναστευτικού δυναμικού) και στην Αυστραλία (13%). (Fairchild 1971, Vlachos 1968, Νικολινάκος 1976, Κασιμάτη 1979, Δαμανάκης 1987).

Τα τελευταία χρόνια της δεκαετίας του '40 σηματοδεύονται από τον Εμφύλιο Πόλεμο, ο οποίος συντελεί στη δημιουργία ενός ακόμη μεταναστευτικού κύματος προς τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης. Η αναγκαστική αυτή μετανάστευση προκαλείται από πολιτικούς λόγους. Σύμφωνα με αδημοσίευτα στοιχεία των Υπουργείων Εσωτερικών και Υγείας, Πρόνοιας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, εκτιμάται ότι την περίοδο 1946-1949, 100.000 περίπου Έλληνες εγκατέλειψαν την Ελλάδα και κατευθύνθηκαν προς την Αλβανία, Βουλγαρία, Γιουγκοσλαβία, πρώην Σοβιετική Ένωση, Ουγγαρία, Πολωνία, Ρουμανία και Τσεχοσλοβακία. Εκτός αυτού, οι πολιτικές και κοινωνικές εντάσεις αυτής ακριβώς της περιόδου και το πολιτικό κλίμα που πηγάζει από αυτές, από κοινού με τον κυρίαρχο οικονομικό παράγοντα, συνετέλεσαν στην εμφάνιση των τεραστίων μεταπολεμικών μεταναστευτικών ρευμάτων, όπως είχαν διαπιστώσει έγκυροι μελετητές του μεταναστευτικού φαινομένου ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1940 (Polyzos 1947 και 1970, Φίλιας 1980).

Η εγκατάσταση των μεταναστών στις χώρες υποδοχής δημιουργεί σαφείς κοινωνικές και ψυχολογικές αλλαγές. Είναι πολλές οι έρευνες που διερευνούν τα κοινωνικά και ψυχολογικά προβλήματα των μεταναστών. Εντοπίζονται προβλήματα σχετικά με την επικοινωνία, την εκμάθηση της γλώσσας της νέας χώρας, την αποστέρηση της οικογένειας, που πολλές φορές παραμένει στην

πατρίδα, τα διαφορετικά ηθικά, κοινωνικά και πολιτισμικά πρότυπα με τα οποία έρχεται σε επαφή ο μετανάστης. Οι διαδικασίες της απόρριψης ή της αποδοχής των προτύπων αυτών είναι σε μεγάλο βαθμό επώδυνες για τον μετανάστη και δημιουργούν συνθήκες αυξημένου κοινωνικού stress που επιβαρύνει την ψυχική υγεία των μεταναστών (Hitch and Rack 1976, Μαδιανός 1980, Cuttmacher 1984). Σε ομάδες μεταναστών και πολιτικών προσφύγων έχουν παρατηρηθεί συμπτώματα κατάθλιψης, άγχους, νευρωσικές διαταραχές, προβλήματα υγείας, ψυχοσωματικά συμπτώματα. Επίσης διαπιστώνονται μεγαλύτερα ποσοστά εισαγωγών σε ψυχιατρικά νοσοκομεία συγκριτικά με το γηγενή πληθυσμό (Eitinger 1973, Flakerud and Anh 1988, Fraser and Pecora 1986, Sayil 1984, Wittkower and Dubrenil 1973). Έχει επισημανθεί ότι ποικίλοι παράγοντες επηρεάζουν την ψυχική υγεία των μεταναστών και ότι υπάρχουν διαφορές στην προσαρμογή της καθημίας πολιτισμικής ομάδας (Cochrane 1979, Muller 1973, Nicassio 1983).

Ειδικά για τους πολιτικούς πρόσφυγες, θα μπορούσε να επισημανθούν ορισμένες ιδιαιτερότητες, σχετικά με τους λοιπούς μετανάστες:

α) ο αποκλεισμός τους από την Πατρίδα τους για την μεγάλη χρονική περίοδο, χωρίς την δυνατότητα έστω και περιοδικής επανόδου τους σ' αυτήν,

β) η αναγκαστική (μη οικειοθελής) μετανάστευσή τους για πολιτικούς και όχι για οικονομικούς λόγους (Eitinger 1973).

Αναφορικά με τις παραπάνω ιδιαιτερότητες, θα μπορούσε να παρατηρήσει κανείς ότι οι πολιτικοί πρόσφυγες, αποκλεισμένοι σε μία ξένη χώρα και με το συνεχές όραμα της επιστροφής στη χώρα γέννησής τους, δημιούργησαν σε πολλές περιπτώσεις «θύλακες». Οι θύλακες αυτοί δεν ήταν δυνατόν να ακολουθήσουν την εξέλιξη των αντιστοίχων κοινοτήτων της πατρίδας τους και παρέμειναν στα πρότυπα της Ελλάδας της δεκαετίας του '40. Θα μπορούσε να πει κανείς ότι πολλές φορές οι οργανώσεις κοινωνικής ζωής στην Ελλάδα και στη χώρα φιλοξενίας των πολιτικών προσφύγων ακολούθησαν αποκλίνουσα πορεία. Επιπλέον, η μη δυνατότητα επανόδου τους για μεγάλο χρονικό διάστημα (άνω των 30 χρόνων) στην Πατρίδα τους, δημιούργησε μια «ωραιοποιημένη» εικόνα της αναμενόμενης επανόδου στη χώρα τους.

Όταν μετά από πολλά χρόνια φτάσει επιτέλους η στιγμή της παλιννόστησης, αντιμετωπίζουν μια χώρα στην οποία πολλά πράγματα έχουν αλλάξει: η χωροταξία του τόπου γέννησής τους, οι άνθρωποι, οι κοινωνικές σχέσεις, οι οικονομικές σχέσεις, οι αξίες.

Οι πολιτικοί πρόσφυγες αντιμετωπίζουν μια καινούργια πραγματικότητα στην χώρα, η οποία αδυνατεί να τους εντάξει στο υπάρχον κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο, ενώ οι ίδιοι δεν μπορούν να κατανοήσουν και αποδεχθούν την εξέλιξή της. Έτσι αισθάνονται πολλές φορές μετέωροι και ψυχολογικά απροετοίμαστοι.

Είναι πολλοί οι ατομικοί και κοινωνικοί παράγοντες που επηρεάζουν την προσαρμογή σε μία νέα κουλτούρα (Murphy 1965). Επιπλέον, οι πολιτιστικές αλλαγές μπορεί να θεωρηθούν ως ένας παράγοντας stress που επιταχύνει τα προβλήματα ψυχοκοινωνικής προσαρμογής των πολιτικών προσφύγων (Brislin 1981, Dyal και Dyal 1981, Wittkower και Dubrenil 1973). Ο Muller (1973) υπογραμμίζει ότι «δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το ποσοστό ψυχικής νοσηρότητας ανάμεσα στους μετανάστες και τα παιδιά τους εξαρτάται από πολλούς παράγοντες. Οι πιο σημαντικοί είναι η κοινωνική δομή και τα εθνικά χαρακτηριστικά της χώρας υποδοχής, όπως επίσης και η προσωπικότητα και ψυχική διάθεση των μεταναστών (περιλαμβανομένης και της έντασης του δεσμού που τους συνδέει με την πατρίδα) και ως ένα βαθμό η προσοχή που δίδεται στην ψυχική υγεία».

Ευρήματα από μελέτες έδειξαν ότι η συχνότητα των ψυχολογικών προβλημάτων ποικίλει ανάμεσα στις διάφορες εθνικές ομάδες και, για το λόγο αυτό, όλοι οι μετανάστες δεν μπορούν να θεωρηθούν σαν ενιαίο σύνολο που μπορεί να συγκριθεί με τους αυτόχθονες (Cochrane 1977/1979, Simoes & Binder 1980). Επίσης, έχει σημειωθεί ότι υπάρχουν διαφορές ανάμεσα στις διάφορες πολιτιστικές ομάδες μεταναστών και πολιτικών προσφύγων, ανάλογα με την προσαρμογή τους στη χώρα που τους φιλοξενεί. (Cochrane 1977, Nicassio 1983).

Διάφορες μελέτες κατέγραψαν σημαντικά ποσοστά κατάθλιψης, ανησυχίας, ψυχοσωματικών προβλημάτων, αισθημάτων μειονεξίας και αυτοκτονικών σκέψεων σε ομάδες μεταναστών και πολιτικών προσφύγων. (Chiu & Rimon 1987, Flakerud & Anh 1988, Fraser & Pecora 1986, Nguyen 1984). Η διαφορά ανάμεσα στους μετανάστες και πολιτικούς πρόσφυγες έχει ιδιαίτερα επικεντρωθεί στην ελεύθερη εκλογή της χώρας υποδοχής, σε σύγκριση με την μη ελεύθερη εκλογή των μελών της δεύτερης ομάδας, των πολιτικών προσφύγων (Eitinger 1973). Πάνω σ' αυτό, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι, σε σχέση με τους άλλους μετανάστες, οι πολιτικοί πρόσφυγες έχουν υψηλά επίπεδα απρόβλεπτου άγχους και αδυναμίας κατά την διάρκεια της μετανάστευσης τους (Lin 1979).

Ένα άλλο φαινόμενο που εκδηλώνεται με την ακριβώς αντίθε-

τη φορά – από την χώρα υποδοχής προς την χώρα προέλευσης – είναι το φαινόμενο της παλιννόστησης. Η παλιννόστηση συνδέεται τόσο με οικονομικούς όσο και με κοινωνικούς παράγοντες, σχετικούς με τις περιόδους οικονομικής ύφεσης και μείωσης της απασχόλησης στις χώρες υποδοχής και αντίστοιχης αύξησης των ρυθμών ανάπτυξης και απασχόλησης στις χώρες προέλευσης. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της τ. Ο.Δ. Γερμανίας, της χώρας με το μεγαλύτερο ποσοστό Ελλήνων μεταναστών, όπου υπήρξε σταδιακή αύξηση μετανάστευσης στη δεκαετία του '60 για να επέλθει μείωση στην δεκαετία του '70. Από τα μέσα της δεκαετίας του '70, ο αριθμός των παλιννοστούντων μεταναστών έχει αυξηθεί. Έχει υπολογισθεί ότι κατά την περίοδο 1974-1980 ο αριθμός των παλιννοστούντων υπερβαίνει τον αριθμό των μεταναστών. Το 1975, οι Ελληνικές αρχές επέτρεψαν στους πολιτικούς πρόσφυγες από τις Ανατολικές χώρες να επιστρέψουν στην Ελλάδα. Ο αριθμός των πολιτικών προσφύγων που επέτρεψαν στην Ελλάδα αυξήθηκε στις αρχές της δεκαετίας του '80.

Λίγες είναι οι μελέτες που αφορούν στην παλιννόστηση των Ελλήνων μεταναστών και επικεντρώνονται συνήθως στα οικονομικά και κοινωνικά δεδομένα. Στις αντιπροσωπευτικότερες από αυτές, που εξετάζουν την παλιννόστηση Ελλήνων μεταναστών από την τ. Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, διαπιστώνονται οι ακόλουθοι κύριοι λόγοι επαναπατριsmού: η επιθυμία των μεταναστών να εκπαιδευτούν τα παιδιά τους στην Ελλάδα, η επανασύνδεση με μέλη της οικογένειας που είχαν παραμείνει στην Ελλάδα, λόγοι υγείας, νοσταλγία, κούραση, οικογενειακές υποχρεώσεις. Ακόμη, ένα μέρος των παλιννοστούντων θεωρεί ότι οι λόγοι για τους οποίους μετανάστευσαν έχουν ικανοποιηθεί. (Κολλάρου & Μουσούρου 1978, Unger 1983). Επιπλέον, η έρευνα των Κολλάρου - Μουσούρου εξετάζει την κοινωνική επανένταξη των παλιννοστούντων και διαπιστώνει ότι ο κύριος συντελεστής της επανένταξης αυτής είναι η οικονομική αποκατάσταση των παλιννοστούντων, καθώς και το γεγονός ότι όσοι από τους παλιννοστούντες εγκαθίστανται στις αστικές περιοχές εμφανίζονται ικανοποιημένοι από εκείνους που κατευθύνονται στις αγροτικές περιοχές. Τέλος, οι γυναίκες εμφανίζονται περισσότερο θετικές απ' ότι οι άνδρες ως προς τις επιπτώσεις της παλιννόστησης στη ζωής τους (Κολλάρου - Μουσούρου 1980).

Σκοπός της μελέτης

Σκοπός της μελέτης ήταν α) η εκτίμηση της ψυχικής υγείας ελλήνων μεταναστών και πολιτικών προσφύγων που επέστρεψαν στην χώρα μας και η διερεύνηση κοινωνικών παραγόντων που συμμετέχουν σε αυτή, β) η μελέτη της επίδρασης ενός συγκεκριμένου προγράμματος υποδοχής τους, ως προς την ψυχική τους υγεία.

Μεθοδολογία

Στην μελέτη έλαβαν μέρος 317 άτομα (115 άνδρες και 202 γυναίκες) παλιννοστούντες μετανάστες και επαναπατρισθέντες πολιτικοί πρόσφυγες πρώτης και δεύτερης γενιάς που συμμετείχαν σε ειδικό πρόγραμμα υποστήριξης της προσαρμογής τους στην χώρα μας. Οι σκοποί του Προγράμματος ήταν οι ακόλουθοι: α) Ψυχολογική υποστήριξη στην διαδικασία επαναπροσαρμογής τους στην Ελληνική πραγματικότητα, β) παροχή πληροφοριών (σε συνεργασία με τις αντίστοιχες αρχές και υπουργεία) σχετικών με κοινωνικούς, οικονομικούς και πολιτικούς παράγοντες που επιδρούν στην διαδικασία επανένταξής τους (π.χ. εργασιακοί νόμοι, εκπαιδευτικό σύστημα, προβλήματα υγείας, προβλήματα ασφάλισης-συνταξιοδότησης κ.λπ.). Το πρόγραμμα περιελάμβανε συζητήσεις και συμμετοχή σε ψυχαγωγικές εκδηλώσεις. Οι συμμετέχοντες λάμβαναν υλική αμοιβή στο τέλος του προγράμματος.

Στο πρόγραμμα συμμετείχαν ειδικοί επιστήμονες (ψυχίατροι, ψυχολόγοι, παιδαγωγοί, κοινωνικοί λειτουργοί) και είχε συγκεκριμένη θεματολογία και συγκεκριμένη διάρκεια. Το πρόγραμμα περιελάμβανε σειρά σεμιναρίων διάρκειας τεσσάρων εβδομάδων, σε καθημερινή βάση. Απασχολούσε ομάδα 20 ατόμων ανά σειρά και διήρκεσε δύο χρόνια. Οι συμμετέχοντες πληροφορήθηκαν την ύπαρξη του προαναφερθέντος προγράμματος μέσω ανακοινώσεων στον τύπο και σε υπηρεσίες και σε συλλόγους παλιννοστούντων. Οι παλιννοστούντες μετανάστες ήταν 51-25 άνδρες (49%) και 26 γυναίκες (51%) από τους οποίους 34 επέστρεψαν από χώρες της δυτικής Ευρώπης (κυρίως τ. Ο.Δ. Γερμανίας) και 16 από Η.Π.Α. και Αυστραλία. Οι πολιτικοί πρόσφυγες ήταν 266 (83.9% του δείγματος) και επαναπατρίστηκαν από χώρες της Ανατολικής Ευρώ-

πης (Ρουμανία, Βουλγαρία, Τσεχοσλοβακία, πρώην Σοβιετική Ένωση). Από τους πρόσφυγες, 90 ήταν άνδρες (33.8%) και 176 γυναίκες (66.2%).

Πριν από την έναρξη του προγράμματος, έγιναν ατομικές συνεντεύξεις με όλους τους συμμετέχοντες, βάσει ενός ερωτηματολογίου με δημογραφικά στοιχεία και στοιχεία γενικής υγείας. Επίσης, χορηγήθηκαν η κλίμακα μέτρησης της ψυχικής κατάστασης Langner (1962) και η κλίμακα κατάθλιψης CES-D (Radloff 1977). Οι μετρήσεις επαναλήφθηκαν στο τέλος του προγράμματος.

Ανάλυση-Αποτελέσματα

Δημογραφικά στοιχεία

Φύλο και ηλικία

Η ηλικία των συμμετεχόντων κυμαίνεται από 23 μέχρι 76 χρόνων. (Μέσος όρος 45,7 χρόνια). Η πλειοψηφία των συμμετεχόντων είναι γυναίκες. Η κατανομή των δύο φύλων στους μετανάστες και στους πολιτικούς πρόσφυγες κατά ομάδες ηλικιών δείχνει ότι η πλειοψηφία των ανδρών μεταναστών είναι 41-60 ετών (68%) και η πλειοψηφία των γυναικών μεταναστριών είναι 31-50 ετών (73.1%). Η πλειοψηφία των ανδρών προσφύγων ανήκει στη μεγαλύτερη ομάδα ηλικίας, είναι δηλαδή 61-71 ετών (40.0%) και ακολουθεί η μικρότερη ηλικία των 20-30 ετών (25.6%). Η πλειοψηφία των γυναικών προσφύγων είναι αντίστοιχα 51-60 ετών (34.1%) και 20-30 ετών (20.5%).

Οικογενειακή κατάσταση

Από τα στοιχεία διαπιστώνεται ότι η πλειοψηφία των συμμετεχόντων είναι έγγαμοι. Το μεγαλύτερο ποσοστό των ανδρών (62.6%) και των γυναικών (68.3%) είναι έγγαμοι. Τα ποσοστά των εγγάμων ανδρών $\chi^2 = 54.99$, $BE = 12$, ($P < .000$) και γυναικών ($\chi^2 = 78.27$, $BE = 12$, $P < .000$) αυξάνονται αντίστοιχα με την ηλικία.

Μορφωτικό επίπεδο

Το μορφωτικό επίπεδο είναι υψηλό στους πολιτικούς πρόσφυγες ενώ είναι χαμηλότερο στους μετανάστες. Ενδεικτικά, αναφέρουμε ότι στους άνδρες μόνο το 12% των μεταναστών είναι απόφοιτοι πανεπιστημίου, σε σχέση με το 42.2% των προσφύγων. Όσον αφορά στις γυναίκες, απόφοιτοι πανεπιστημίου είναι το 11.5% των μεταναστριών και το 25% των προσφύγων. Από τους μετανάστες, το 28% των ανδρών και το 46.2% των γυναικών είναι απόφοιτοι Δημοτικού και το 28% των ανδρών και το 11.5% των γυναικών έχουν μεταλυκειακή εκπαίδευση. Από τους πολιτικούς πρόσφυγες, ποσοστό 63.3% των ανδρών και 45.4% των γυναικών έχουν μεταλυκειακή εκπαίδευση (Πίνακας 1).

Η σχέση ηλικίας με το μορφωτικό επίπεδο είναι στατιστικά σημαντική και για τους άνδρες ($\chi^2 = 61.20$, $BE = 28$, $P < .000$) και τις γυναίκες ($\chi^2 = 104.28$, $BE = 32$, $P < .000$). Τα άτομα (άνδρες και γυναίκες) μεταξύ 20-40 ετών έχουν περισσότερη εκπαίδευση, με μόνη εξαίρεση τους άνδρες πολιτικούς πρόσφυγες ηλικίας 61-76 ετών, των οποίων το 33.3% είναι απόφοιτοι πανεπιστημίου.

Απασχόληση στην Ελλάδα

Ως προς την κατανομή των δύο φύλων κατά κατηγορίες απασχόλησης στην Ελλάδα, αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι το 51.3% των ανδρών και 51.5% των γυναικών είναι άνεργοι και το 32.1% των ανδρών και 20.3% των γυναικών είναι συνταξιούχοι χωρίς ή με μειωμένη σύνταξη. Από την συσχέτιση των δύο ομάδων (μετανάστες-πολιτικοί πρόσφυγες) με το επάγγελμα στην Ελλάδα, διαπιστώνουμε ότι στους άνδρες, το 68% των μεταναστών και 46.7% των προσφύγων αντίστοιχα είναι άνεργοι και στις γυναίκες, το 42.3% των μεταναστριών και το 52.8% των πολιτικών προσφύγων είναι άνεργες. Από τη συσχέτιση της ηλικίας με το επάγγελμα στην Ελλάδα, που βρέθηκε σημαντική ($\chi^2 = 102.439$, $BE = 32$, $p < .000$), διαπιστώνουμε ότι το μεγαλύτερο ποσοστό ανέργων είναι νέα άτομα μέχρι 40 ετών. Η σχέση του επαγγέλματος στην Ελλάδα με το επάγγελμα στη χώρα προέλευσης δεν βρέθηκε στατιστικά σημαντική για τους μετανάστες, ενώ βρέθηκε σημαντική για τους πρόσφυγες ($\chi^2 = 186.977$, $BE = 72$, $p < .000$).

Απασχόληση-χρόνος επιστροφής

Συσχετίστηκε η εξεύρεση εργασίας ανάλογα με τον χρόνο επιστροφής και εγκατάστασης στην Ελλάδα. Η σχέση της απασχόλησης με το χρόνο εγκατάστασης στην Ελλάδα δεν βρέθηκε στατιστικά σημαντική ούτε για τους μετανάστες ούτε για τους πολιτικούς πρόσφυγες, δηλαδή η απασχόλησή τους δεν επηρεάζεται από το χρόνο παραμονής τους στην Ελλάδα. Χαρακτηριστικά είναι τα ποσοστά των ανέργων για τους μετανάστες και τους πρόσφυγες, ανάλογα με το χρόνο παραμονής τους στην Ελλάδα. Διαπιστώνουμε, δηλαδή, ότι τα ποσοστά των ανέργων κυμαίνονται περίπου στα ίδια επίπεδα κατά τα πρώτα πέντε χρόνια εγκατάστασής τους στην Ελλάδα. Σχετικά με το οικογενειακό εισόδημα των ατόμων του δείγματός μας, αναφέρουμε ότι το 58.3% των ανδρών και το 40.1% των γυναικών δήλωσαν ότι έχουν σημαντικά χαμηλό οικογενειακό εισόδημα. Συσχετίσαμε επιπλέον την πρόλευση (μετανάστες/πολιτικοί πρόσφυγες) με το εισόδημα και η σχέση δεν βρέθηκε σημαντική, δηλαδή το οικογενειακό εισόδημα κυμαίνεται στα ίδια περίπου επίπεδα και για τις δύο ομάδες του δείγματος.

Κατάσταση ψυχικής υγείας

Ο πίνακας 2 παρουσιάζει την κατανομή των δύο φύλλων κατά κατηγορίες της κατάστασης της υγείας. Το 53.9% των ανδρών και το 66.9% των γυναικών περιέγραψαν την κατάσταση της υγείας τους ως μέτρια και κακή. Τα μεγαλύτερα σε ηλικία άτομα παρουσιάζουν μεγαλύτερα προβλήματα ψυχικής υγείας.

Είναι αξιοσημείωτο ότι υψηλό ποσοστό ανδρών μεταναστών (40.00%), γυναικών μεταναστών (42.3%) και γυναικών πολιτικών προσφύγων (46.6%) παρουσιάζουν σοβαρά ψυχοφυσιολογικά συμπτώματα, σύμφωνα με την αξιολόγηση της κλίμακας Langner προς της συμμετοχής τους στο πρόγραμμα (Langner 1).

Στην αξιολόγηση μετά το πέρας του προγράμματος (Langner 2), το 23.5% των γυναικών προσφύγων είχε ακόμη σοβαρά ψυχοφυσιολογικά συμπτώματα. Δύο t-tests σε δείγματα ανά ζεύγη στις κλίμακες Langner 1 και Langner 2 έδειξαν σημαντικές διαφορές και για τους άνδρες-γυναίκες μετανάστες και πολιτικούς πρόσφυγες (πίνακας 3).

Σχετικά με τα αποτελέσματα της κλίμακας CES-D, είναι αξιοσημείωτο ότι υψηλό ποσοστό ανδρών μεταναστών (64.0%), γυναικών μεταναστών (57.7%) και γυναικών προσφύγων (61.5%) είχαν υψηλά ποσοστά καταθλιπτικής διάθεσης. Η αξιολόγηση αυτή έγινε κατά την έναρξη του προγράμματος (CES-D1).

Στην αξιολόγηση στο τέλος του προγράμματος (CES-D 2), ποσοστό 36% των ανδρών μεταναστών, 33.3% των γυναικών μεταναστών και 29.4% των γυναικών προσφύγων παρουσίαζαν ακόμη υψηλά ποσοστά καταθλιπτικής διάθεσης.

Δύο t-tests για ζεύγη δειγμάτων στην κλίμακα CES-D 1 και CES-D 2 έδειξαν σημαντικές διαφορές και για τους άνδρες-γυναίκες μετανάστες και πολιτικούς πρόσφυγες (πίνακας 4).

Τέλος, η διάρκεια παραμονής στην Ελλάδα δεν βρέθηκε να επηρεάζει τα αποτελέσματα των κλιμάκων Langner και CES-D.

Συζήτηση

Η Ελλάδα αποτελεί μία χώρα που το φαινόμενο της μετανάστευσης ήταν ιδιαίτερα έντονο μετά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο, με πολλαπλές επιδράσεις στην οικονομική και κοινωνική ζωή. Τις δύο τελευταίες δεκαετίες, ο αριθμός των παλιννοστούντων είναι μεγαλύτερος των μεταναστών, γεγονός που προκαλεί νέας τάξης προβλήματα ενσωμάτωσής τους. Οι συνθήκες επανεένταξης των παλιννοστούντων μεταναστών και προσφύγων στη χώρα μας παρουσιάζουν πολλά και έντονα προβλήματα.

Τα ευρήματα της μελέτης αποδεικνύουν ότι η ενσωμάτωση των παλιννοστούντων γίνεται με αργούς ρυθμούς και ότι στη διάρκεια της προσαρμογής τους παρουσιάζεται επιβάρυνση της ψυχικής τους υγείας.

Αναλυτικότερα, από την εξέταση του δείγματος προκύπτει ότι οι μετανάστες επιστρέφουν σε παραγωγική ηλικία, ενώ οι πολιτικοί πρόσφυγες επαναπατρίζονται σε συντάξιμη ηλικία. Η βασική αιτία της διαφοράς αυτής είναι ότι η επιστροφή των πολιτικών προσφύγων στα προηγούμενα χρόνια ήταν δύσκολη έως αδύνατη, λόγω της πολιτικής κατάστασης. Επομένως, το κύριο πρόβλημα των πολιτικών προσφύγων είναι η συνταξιοδότησή τους και των μεταναστών η εξεύρεση εργασίας. Χαρακτηριστικό, επίσης, είναι το σχετικά υψηλό ποσοστό των επαναπατριζόμενων πολιτικών προσφύγων δεύτερης γενιάς. Όσον αφορά τις γυναίκες, οι μετανάστριες επιστρέφουν σε ηλικίες αντίστοιχες με τους άνδρες με-

τανάστες, ενώ οι γυναίκες πολιτικοί πρόσφυγες επαναπατρίζονται σε μεγάλη ηλικία, λίγο μικρότερη από αυτή των ανδρών (Papadatos & Molvaer, 1987).

Σε σχέση με το μορφωτικό επίπεδο των ατόμων αυτών, παρατηρούμε ότι οι μετανάστες στην πλειοψηφία τους έχουν στοιχειώδη ή μέση εκπαίδευση. Αντίθετα, η ομάδα των πολιτικών προσφύγων παρουσιάζει σημαντικά υψηλότερο μορφωτικό επίπεδο. Είναι σημαντικό το γεγονός ότι οι άνδρες πολιτικοί πρόσφυγες ηλικίας 61-76 ετών έχουν υψηλό μορφωτικό επίπεδο, είναι δε τα μόνα άτομα του δείγματος στην ηλικία αυτή που έχουν και πανεπιστημιακή μόρφωση.

Σχετικά με την απασχόληση των παλιννοστούντων, διαπιστώνεται η ύπαρξη μεγάλου ποσοστού ανεργίας (ένας στους δύο παλιννοστούντες είναι άνεργος). Η ανεργία είναι ακόμη εντονότερη στα άτομα μέχρι 40 ετών (δύο στα τρία άτομα της κατηγορίας αυτής είναι άνεργοι), αλλά στους απόφοιτους πανεπιστημίων. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι η απασχόληση των παλιννοστούντων που εγκαθίστανται στην Ελλάδα δεν αντιστοιχεί στο μορφωτικό τους επίπεδο.

Σημαντική, επίσης, είναι η διαπίστωση ότι η ανεργία των παλιννοστούντων μεταναστών και πολιτικών προσφύγων δεν εμφανίζει πτωτική τάση για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, που είναι δυνατόν να κυμαίνεται μέχρι και πέντε χρόνια από τον ερχομό τους στην Ελλάδα.

Όσον αφορά το οικογενειακό εισόδημα που δηλώθηκε από τους παλιννοστούντες, κυμαίνεται στα ίδια επίπεδα και για τις δύο ομάδες και κρίνεται χαμηλό.

Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις των ίδιων, ένα ποσοστό των παλιννοστούντων μεταναστών και πολιτικών προσφύγων εμφανίζει προβλήματα υγείας. Τα προβλήματα αυτά εντοπίζονται κυρίως στις γυναίκες και στις μεγαλύτερες ηλικίες.

Ένα υψηλό ποσοστό ηλικιωμένων ανδρών και γυναικών ανέφερε ότι έχει κακή φυσική κατάσταση. Αυτό κυρίως συνδέεται με το είδος δουλειάς (βαριά χειρωνακτική εργασία σε εργοστάσια κ.λπ.) που έκαναν οι μετανάστες πρώτης γενιάς στο εξωτερικό.

Επίδραση στην κατάσταση της ψυχικής υγείας των παλιννοστούντων δημιουργούν οι δυσκολίες που αντιμετωπίζουν στην οικονομική και κοινωνική τους ενσωμάτωση. Οι παλιννοστούντες αισθάνονται για δεύτερη φορά πρόσφυγες στην ίδια τους την πατρίδα (Κολλάρος-Μουσούρου 1980). Πράγματι, η Ελλάδα δείχνει απομονωμένη στον εθνοκεντρισμό της, επιδεικνύει έναν «στείρο ε-

παρχιωτισμό» και αδυνατεί να επιτρέψει το μπόλιασμά της με στοιχεία άλλων πολιτισμών που οι πρόσφυγες και μετανάστες μεταφέρουν. Έτσι, όμως, η Ελλάδα στερείται της πολιτισμικής επικοινωνίας, της οποίας οι άνθρωποι αυτοί θα μπορούσαν να γίνουν αγωγοί, βοηθώντας την να ξεπεράσει φράγματα του παρελθόντος και να κατανοήσει την σύγχρονη πραγματικότητα. Αντίθετα, η Ελλάδα μοιάζει να αγνοεί τη νέα πολιτισμική ταυτότητα που απέκτησαν οι πρόσφυγες και μετανάστες μετά από μακρόχρονη παραμονή σε άλλη χώρα και τους σπρώχνει στο περιθώριο της ελληνικής κοινωνικής και οικονομικής ζωής.

Τα αδιέξοδα για τους μετανάστες που επέστρεψαν στην Ελλάδα πιστεύοντας ότι θα γίνουν «άρχοντες στον τόπο τους» είναι μεγάλα. Η οικονομική ευμάρεια που κομίζουν αποδεικνύεται ότι είναι πολύ «φτωχή» για να τους δώσει την κοινωνική καταξίωση που ανέμεναν, εφ' όσον, τις περισσότερες φορές, ο τόπος απ' όπου ξεκίνησαν έχει, στα χρόνια που πέρασαν, εξελιχθεί οικονομικά. Επίσης, οι κοινωνικές αξίες έχουν μεταβληθεί, το μορφωτικό τους επίπεδο είναι χαμηλό, ενώ η ειδίκευση που έχουν αποκτήσει στις χώρες υποδοχής αρκετές φορές δεν ανταποκρίνεται στην ζήτηση εργασίας στην Ελλάδα.

Τα αδιέξοδα για τους πολιτικούς πρόσφυγες έχουν διαφορετικά αίτια. Οι πρόσφυγες τις περισσότερες φορές είναι υψηλής μόρφωσης, αλλά δεν διαθέτουν καθόλου οικονομική στήριξη. Συννηθισμένοι να ζουν σε τόπους όπου οι οικονομικές εξαρτήσεις ήταν σχεδόν ανύπαρκτες, αδυνατούν να επιβιώσουν σε μια χώρα όπως η Ελλάδα, όπου η οικονομική ανεξαρτησία θεωρείται βασική προϋπόθεση για την προσωπική ευτυχία.

Οι πρόσφυγες, τις περισσότερες φορές άνεργοι, αντιμετωπίζουν την αδράνεια της πολιτείας, στην οποία είχαν επενδύσει τόσες προσδοκίες. Είναι πολύ δύσκολο γι' αυτούς να αποδεχθούν αυτή την αδράνεια και να πολεμήσουν για να ενταχθούν σ' αυτή την καινούργια «άγνωστη» χώρα.

Είναι λοιπόν ευεξήγητο το γεγονός ότι υψηλά ποσοστά ανδρών και γυναικών μεταναστών και πολιτικών προσφύγων παρουσίασαν σοβαρά παθολογικά συμπτώματα στην κλίμακα Langner και είχαν υψηλούς δείκτες καταθλιπτικής διάθεσης κατά την αξιολόγησή τους πριν την έναρξη του προγράμματος, που οφείλονταν κυρίως στην ανεργία και στις περιορισμένες κοινωνικές σχέσεις. Μετά την ολοκλήρωση του προγράμματος, υπήρξε σημαντική βελτίωση της ψυχικής κατάστασης ανδρών και γυναικών πολιτικών προσφύγων και μεταναστών, όπως αξιολογήθηκε από τις ίδιες κλίμακες. Όμως, περίπου 1/4 από τις γυναίκες πολιτι-

κούς πρόσφυγες συνέχισε να έχει σοβαρά ψυχολογικά προβλήματα, όπως επίσης και το 1/3 περίπου των ανδρών μεταναστών. Οι μετανάστριες και οι γυναίκες πολιτικοί πρόσφυγες είχαν καταθλιπτική διάθεση. Πάντως, είναι σημαντικό το γεγονός ότι το συγκεκριμένο πρόγραμμα υποδοχής είχε την δυνατότητα να βελτιώσει την ψυχική κατάσταση. Επομένως, είναι φανερή η αναγκαιότητα προγραμμάτων υποδοχής για παλινοστούντες.

Οι ομάδες υποδοχής λειτούργησαν θεραπευτικά και υποστηρικτικά. Οι συμμετέχοντες είχαν την ευκαιρία να μοιραστούν τα προβλήματά τους και τις δυσκολίες με τα άλλα άτομα, τα οποία είχαν παρόμοια προβλήματα και μπορούσαν να κατανοήσουν τον προσωπικό, οικογενειακό αγώνα για προσαρμογή. Με δικά τους λόγια περιγράφεται ότι βρήκαν «τη δύναμη να συνεχίσουν τις προσπάθειές τους για προσαρμογή». Οι συναισθηματικοί δεσμοί ανάμεσα στα μέλη των ομάδων φαίνεται ότι διευκόλυναν την κοινωνική τους συνοχή, λόγω του ότι η προηγούμενη έλλειψη κοινωνικών και οικογενειακών δεσμών επέσπευσε την παθογένεση της κοινωνικής και συναισθηματικής απομόνωσης των παλινοστούντων (Hertz, 1984).

Το υποστηρικτικό πρόγραμμα δεν επέφερε θεαματική βελτίωση στα οικονομικά και εργασιακά προβλήματα, καθώς και στα προβλήματα υγείας των συμμετασχόντων. Παρά ταύτα, παρείχε υποστήριξη σε πολλαπλά επίπεδα, ψυχολογική, πληροφόρησης (παροχή υπηρεσιών, και απαραίτητων πληροφοριών για διάφορες πλευρές των προβλημάτων που αντιμετώπιζαν) και διαπροσωπική (μέσω της θετικής ατμόσφαιρας και των σχέσεων που αναπτύχθηκαν με την πάροδο του χρόνου ανάμεσα στα μέλη των ομάδων).

Είναι σημαντικό ότι τέτοια προγράμματα πρέπει να περιλαμβάνουν ποικιλία παρεμβάσεων, λόγω του ότι η προσαρμογή είναι μια πολυσχιδής σταδιακή διαδικασία που σχετίζεται με έναν διαφορετικό τρόπο ζωής.

Από την παρουσίαση των συμπερασμάτων, διαπιστώνεται ότι οι παλινοστούντες μετανάστες και πολιτικοί πρόσφυγες αντιμετωπίζουν πολυδιάστατα προβλήματα. Οι δυσκολίες επανένταξης συνδέονται με ένα πλήθος οικονομικών, κοινωνικών και ψυχολογικών παραγόντων.

Για το λόγο αυτό, η διαδικασία επανένταξης των ατόμων αυτών και ο σχεδιασμός αντίστοιχων Υποστηρικτικών Προγραμμάτων είναι απαραίτητο να προσεγγίζονται με διεπιστημονικό τρόπο.

Είναι, επίσης, απαραίτητο η πολιτεία να ενεργοποιηθεί με ουσιαστικότερο και αποτελεσματικότερο τρόπο και να μεριμνήσει για την υποδοχή και την καλλίτερη προσαρμογή των παλινοστούντων.

Βιβλιογραφία

- Brislin B., *Cross-cultural encounters*, New York: Pergamon, 1981.
- Castles-Kosack G., *Immigrant Workers and Class Structure in Western Europe*, Oxford: Oxford University Press, 1973.
- Chiu L., & Rimon R., "Relationship of migration to paranoid and somatoform symptoms in Chinese patients", *Psychopathology*, 20, (3-4), 203-212, 1987.
- Cochrane R., "Mental illness in immigrants to England and Wales", *Social Psychiatry*, 12, 25-35, 1977.
- Cochrane R., "Psychological and behavioral disturbance in West Indians, Indians and Pakistanis in Britain: A comparison of rates among children and adults", *British Journal of Psychiatry*, 134, 201-210, 1979.
- Cuttmacher S., "Immigrant Workers: health, law and public policy", *Journal of Health Politics, Policy and Law*, 9, 503-514, 1984.
- Δαμανάκης Μ., *Μετανάστευση και Εκπαίδευση*, Αθήνα: Gutenberg, 1987.
- Dyal J. & Dyal R., "Acculturation, stress and coping. *International Journal of intercultural Relations*", 5, 301-328, 1981.
- Eitinger, Mental diseases among refugees in Norway after World War II, in C. Zwingman and M. Pfister-Ammende (eds.) *Uprooting and After*, New York: Springer-Verlag, 1973.
- Fairchild, H.P., *Greek Immigration to the U. States*. Yale University Press, 1971.
- Φύλιας Β., *Όψεις της διατήρησης και της μεταβολής του Κοινωνικού Συστήματος*. Αθήνα, Νέα Σύνορα, Α + Β, 1980.
- Fraserud J. & Anh N., "Mental health needs of Vietnamese refugees", *Hospital and Community Psychiatry*, 39, (4), 435-437, 1988.
- Fraser M. & Pecora P., "Psychological adaptation among Indochinese refugees", *Journal of Applied Social Sciences*, 10, (1), 20-39, 1986.
- Hitch P.J. & Rack P.H., "Paranoid Symptomatology among Polish Refugees in Britain", Paper presented at the Symposium of Kiel on *Transcultural Psychiatry*, April, 1976.
- Κασιμάτη Κ., "Η μετανάστευση σύνδρομο του καπιταλισμού", *Οικονομία και Κοινωνία*, 2, 42-52, 1979.
- Κασιμάτη Κ., *Μετανάστευση-Παλινόστηση. Η προβληματική της δεύτερης γενιάς*, Αθήνα, Ε.Κ.Κ.Ε, 1984.
- Κολλάρου Τ., Μουσσούρου Λ., *Παλινόστηση*. Αθήνα: Κέντρο Ανθρωπιστικών Σπουδών και Ερευνών, 1980.
- Langner T.S., "A twentytwo item screening score of psychiatric symptoms indicating impairment", *J. Health Hum. Beh.*, 3, 269-276, 1962.
- Μαδιανός Μ., *Επιπολιτισμός και ψυχική υγεία Ελλήνων μεταναστών των Η.Π.Α.*, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα, 1980.

- Mehrlaender U., *Soziale Aspekte der Ausländerbeschäftigung*, Bonn-Bad Godesberg, 1974.
- Müller-Hegemann D., Human uprooting in C. Zwingmann and M. Pfister-Ammende (eds.). *Uprooting and After*, New York: Springer-Verlag, 1973.
- Murphy H., "Migration and mental disorder" in M.B. Kantor (Ed.), *Mobility and Mental Health*, Springfield, Ill: Thomas, 1965.
- Nicassio P., Psychosocial correlates of alienation. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 14, (3), 337-351, 1983.
- Νικολινάκος Μ., *Μελέτες πάνω στον ελληνικό καπιταλισμό*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1974.
- Νικολινάκος Μ., *Καπιταλισμός και μετανάστευση*. Αθήνα, Παπαζήσης, 1976.
- Nguyen S., "Mental health services for refugees and immigrants", *Psychiatric Journal of the University of Ottawa*, 9, (2), 85-91, 1984.
- Papadatos Y., Molvaer J., Migrant Women and Femali Political Refugees. Psychological Problems on Return to their Country of Origin, Paper presented at the *Third International Interdisciplinary Congress on Women*, Dublin, Ireland, 5-11, July 1987.
- Polyzos N.I., *L' emigration grecque*. Sirey, 1947.
- Πολύζος Ν., *Επιπτώσεις εκ της παλιννόστησης των Ελλήνων μεταναστών*, Αθήνα, 1970.
- Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού (εκδ.), *Πρόγραμμα Ερευνών Αποδημίας-Παλιννόστησης του Ελληνισμού Πληθυσμού*, Αθήνα, 1980.
- Radloff L., "The CES-D Scale. A self report depression scale for research in the general population", *Applied Psychological Measurement*, 1, 385-401, 1977.
- Richmond A., "Migration in Industrial and Post-Industrial Society", In J.A. Jackson (ed.). *Migration*. Cambridge: Cambridge University Press, 1969.
- Sayil I., "Psychiatric problems in Turkish labourers in Holland", *International Journal of Social Psychiatry*, 30, (4), 267-273, 1984.
- Simoes M. & Binder J., "A socio-psychiatric field study among Portuguese emigrants in Switzerland", *Social Psychiatry*, 15, (1), 1-7, 1980.
- Unger K., "Greek emigration and Return: Structural factors and characteristics of the migrants", Paper presented at the Symposium *Return Migration and Reintegration*, Saarbruechen, October 1980.
- Vlachos E., *The assimilation of Greece in the United States*, Αθήνα, Ε.Κ.Κ.Ε., 1968.
- Wittkower E. and Dubrenil G., "Psychocultural stress in relation to mental illness", *Social Science and Medicine*, 7, 691-704, 1973.

Πίνακας 1
Μορφωτικό Επίπεδο

	ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ		ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ		Σύνολο
	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	
Αγράμματος	-	1 (3.8)	-	2 (1.1)	3 (1.0)
Μερικές τάξεις Δημοτικού	-	2 (7.7)	6 (6.7)	21 (11.9)	29 (9.2)
Απόφοιτος Δημοτικού	7 (28.0)*	12 (46.2)	15 (16.7)	37 (21.0)	71 (22.5)
Απόφοιτος Μέσης-Κατώ- τερης τεχν. Σχολής	3 (12.0)	2 (7.7)	5 (5.6)	15 (8.5)	25 (7.9)
Μερικές τάξεις Γυμνασίου	3 (12.0)	2 (7.7)	3 (3.3)	5 (2.8)	13 (4.1)
Απόφοιτος Λυκείου	5 (20.0)	4 (15.4)	4 (4.4)	16 (9.1)	29 (9.1)
Απόφοιτος ανώτερης τεχνικής σχολής	3 (12.0)	-	16 (17.8)	28 (15.9)	47 (14.8)
Μερικά έτη Πανεπιστημίου	1 (4.0)	-	3 (3.3)	8 (4.5)	12 (3.8)
Απόφοιτος Πανεπιστημίου	3 (12.0)	3 (11.5)	38 (42.2)	44 (25.0)	88 (27.7)

N= 25 N= 26 N= 90 N= 176 N= 317

* Ποσοστό στήλης

Πίνακας 2
Κατάσταση Υγείας

Κατάσταση Υγείας	Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο
Πολύ καλή	19 (16.5)	12 (5.9)	31 (9.8)
Καλή	34 (29.6)	55 (27.2)	89 (28.0)
Μέτρια	48 (41.7)	87 (43.1)	135 (42.6)
Κακή	14 (12.2)	48 (23.8)	62 (19.6)

N= 115 N= 202 N= 317

* Ποσοστό στήλης

Πίνακας 3
Σύγκριση των αποτελεσμάτων των κλιμάκων
Langner 1 και Langner 2

Ομάδες	Langner 1 M.O.	Langner 2 M.O.	t	P
Άνδρες	6.11 (4.45)*	3.86 (3.76)	6.46	< .000
Άνδρες Μετανάστες	8.72 (4.84)	4.51 (3.86)	3.96	< .001
Άνδρες Πολιτικοί Πρόσφυγες	5.38 (4.17)	3.58 (3.71)	5.28	< .000
Γυναίκες	8.90 (4.96)	5.88 (4.46)	10.27	< .000
Γυναίκες Μετανάστες	8.29 5.57	5.79 (4.79)	4.56	< .000
Γυναίκες Πολιτικοί Πρόσφυγες	8.98 (4.88)	5.89 (4.42)	9.47	< .000

* SO

Πίνακας 4
Σύγκριση των αποτελεσμάτων των κλιμάκων
CES-D 1 και CES-D 2

Ομάδες	CES-D1 M.O.	CES-D2 M.O.	t	P
Άνδρες	14.53 (11.62)*	9.38 (10..9)	6.25	P < .00
Άνδρες Μετανάστες	20.20 (12.55)	14.20 (12.81)	2.74	P < .011
Άνδρες Πολιτικοί Πρόσφυγες	12.93 (10.89)	8.02 (8.80)	5.69	P < .000
Γυναίκες	21.80 (13.66)	13.01 (11.33)	11.35	P < .000
Γυναίκες Μετανάστες	12.79 (16.38)	14.50 (13.15)	3.88	P < .001
Γυναίκες Πολιτικοί Πρόσφυγες	21.66 (13.28)	12.80 (11.09)	10.64	P < .000

* SO

Γερμανικές επιχειρήσεις στην Ελλάδα. Μια εμπειρική έρευνα αναφορικά με τα κίνητρα, τη στρατηγική και το Μάνατζμεντ*

B. Kumar** - Κ. Τερζίδης***

Περίληψη

Η μελέτη αυτή εξετάζει τα κίνητρα, την στρατηγική και το μάνατζμεντ των γερμανικών επιχειρήσεων που πραγματοποίησαν επενδύσεις στην Ελλάδα.

Από την εμπειρική διερεύνηση και την θεωρητική ανάλυση προκύπτει πως το βασικότερο κίνητρο ήταν η εξασφάλιση της ελληνικής αγοράς ενώ ακολουθεί το ευνοϊκό κόστος παραγωγής σε σχέση με τα αντίστοιχα μεγέθη στην Γερμανία. Από την άλλη, καταγράφονται σημαντικά προβλήματα που οι επιχειρήσεις αυτές αντιμετωπίζουν. Το πρώτιστο από αυτά είναι η υπερωροφία του διοικητικού μηχανισμού και η παρωχημένη νομοθεσία, ενώ κατά δεύτερο λόγο ο πληθωρισμός και η αστάθεια.

Μολαταύτα όπως προκύπτει οι γερμανικές επιχειρήσεις στην Ελλάδα είναι σε θέση να αντιμετωπίζουν κατά κανόνα με επιτυχία τα προβλήματα.

* Αφιερώνεται στον πρόωρα εκλιπόντα συνεργάτη μας Μιχάλη Χατζηνικόλα, του οποίου η συμβολή στο αρχικό στάδιο της έρευνας αυτής υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική.

** Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Erlangen/Nuernberg της Γερμανίας.

*** Καθηγητής στο Τ.Ε.Ι. Καβάλας.

1. Εισαγωγή

Η συνολική αξία των γερμανικών άμεσων επενδύσεων στην Ελλάδα ανερχόταν το 1992 σε 1,8 δισ. Γερμανικά Μάρκα. Με το μέγεθος αυτό καταλαμβάνει η Ελλάδα, ως επενδυτικός στόχος Γερμανών άμεσων επενδυτών στην Ευρωπαϊκή Ένωση την τελευταία θέση, παρά το γεγονός, ότι η ελληνική πλευρά αποδίδει στις γερμανικές άμεσες επενδύσεις μεγαλύτερη σπουδαιότητα.

Γεγονός πάντως παραμένει, ότι οι γερμανικές επιχειρήσεις μέχρι τώρα έδειξαν πολύ συγκρατημένη συμπεριφορά όσον αφορά στην ίδρυση θυγατρικών επιχειρήσεων στην Ελλάδα. Και τούτο, παρά τη γενική ομολογία ότι η Ελλάδα αποτελεί όχι μόνο μια ελκυστική αγορά, αλλά ακόμη, ως μέλος της Ε.Ε. που βρίσκεται στην πλέον ανατολική άκρη της Ευρ. Κοινότητας, και προνομιακό τόπο εγκατάστασης για προώθηση προϊόντων στις βαλκανικές χώρες και στις χώρες της εγγύς Ανατολής (Δάνος Β. 1991, σελ. 70).

Όπως είναι γνωστό, η απροθυμία των επιχειρήσεων να πραγματοποιήσουν επενδύσεις στο εξωτερικό οφείλεται, μεταξύ άλλων, σε μεγάλο βαθμό στο κενό πληροφόρησης. Ιδιαίτερα οι μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις, οι οποίες από τη φύση τους θα είχαν τις καλύτερες προϋποθέσεις για επιτυχή ανάληψη δράσης στο εξωτερικό, είναι πολύ επιφυλακτικές, γιατί δεν έχουν επαρκή γνώση του πλαισίου συνθηκών της χώρας υποδοχής, ούτε και διαθέτουν τις απαραίτητες πληροφορίες αναφορικά με την προοπτική προσδοκίας επιτυχών αποτελεσμάτων (Martsch S./ Meyerhoefer M. 1994, σελ. 1-5; Kumar Β. 1987, σελ. 147 κ.ε.).

Στην παρούσα εργασία επανεξετάζεται η ισχύς συγκεκριμένων υποθέσεων, όπως αυτές διατυπώνονται στα πλαίσια της θεωρίας της διεθνοποίησης των επιχειρήσεων. Στο σχετικό παράδειγμα αναλύονται οι εμπειρίες γερμανικών επιχειρήσεων οι οποίες πραγματοποίησαν επενδύσεις στην Ελλάδα και διατηρούν και σήμερα μονάδες παραγωγής και υποκαταστήματα. Βάση των δεδομένων αποτελούν τα αποτελέσματα έρευνας που πραγματοποίησαν οι συγγραφείς αυτού του άρθρου αποστέλλοντας ταχυδρομικώς ειδικό γραπτό ερωτηματολόγιο με προτεινόμενες απαντήσεις, στο οποίο απάντησαν 27 (30,7%) από το σύνολο των 88 βιομηχανικών επιχειρήσεων που επελέγησαν από σχετικό κατάλογο (έκδοση 1992) του Ελληνογερμανικού Βιομηχανικού και Εμπορικού Επιμελητηρίου.¹ Η έρευνα αποδίδει συνεπώς την άποψη των γερμανικών υποκαταστημάτων στην Ελλάδα που ανήκουν στους εξής κλάδους: Χημεία (9), Ηλεκτροτεχνία/Επικοινωνίες (7), Κατασκευή

μηχανών και εργαλείων (1), Υφαντουργία/ένδυμα (4), Επεξεργασία μετάλλων (2), Βιομ. τροφίμων (3) και λοιπές (1).

Σε αντιστοιχία με τις φάσεις της διαδικασίας διεθνοποίησης των επιχειρήσεων (Steinmann/Kumar/Wasner 1989, σελ. 108 κ.ε.) αναλύονται παρακάτω τα κίνητρα, οι στρατηγικές εγκατάστασης και το Μάνατζμεντ των γερμανικών υποκαταστημάτων στην Ελλάδα.

2. Τα κίνητρα

Τα κίνητρα των Γερμανών επενδυτών να επενδύσουν στην Ελλάδα, μπορούν να θεμελιωθούν με παραπομπή στη γνωστή από τη βιβλιογραφία θεωρία της συμπεριφοράς των άμεσων επενδύσεων. Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, οι άμεσες επενδύσεις πρέπει να κατανοηθούν ως αντίδραση των επιχειρήσεων σε εξωτερικούς και εσωτερικούς παράγοντες οι οποίοι επηρεάζουν την ανταγωνιστική θέση των επιχειρήσεων από την άποψη των πωλήσεων και της διαμόρφωσης του κόστους (Aharoni 1969, σελ. 54. κ.ε.).

Σύμφωνα με τις διαπιστώσεις της έρευνας (πίνακας 1) η εξασφάλιση της ελληνικής αγοράς αποτελεί για το 78% των επιχειρήσεων που απάντησαν στις ερωτήσεις το σπουδαιότερο λόγο που τις ώθησε να επενδύσουν στην Ελλάδα και να ιδρύσουν θυγατρικές επιχειρήσεις στη χώρα αυτή.

Δεύτερο σε σπουδαιότητα κίνητρο αποτελεί το ευνοϊκότερο κόστος² από το 52% των ερωτηθέντων, επιδιώκεται η μείωση του κόστους παραγωγής, ώστε μέσα από το πλεονέκτημα αυτό να διατηρηθούν οι υπάρχουσες αγορές. Τα κόστη εργασίας στην Ελλάδα είναι σε σημαντικό βαθμό χαμηλότερα από τα αντίστοιχα μεγέθη της Γερμανίας.

Σύμφωνα με μια έρευνα του Ινστιτούτου της Γερμανικής Οικονομίας, τα βιομηχανικά κόστη εργασίας στην Ελλάδα αποτελούν μόλις το 1/3 των αντίστοιχων γερμανικών μεγεθών. Επιπλέον, πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι το λειτουργικό χάσμα παραγωγικότητας εκφράζει σχετική αδυναμία της ελληνικής πλευράς (40% του γερμανικού τόπου εγκατάστασης) σε τέτοιο βαθμό, ώστε τελικά από τη διαφορά μεταξύ των μεγεθών κόστους εργασίας να προκύπτει ένας πραγματικά σοβαρός λόγος για υλοποίηση επενδύσεων στην Ελλάδα. Δεν εκπλήσσει συνεπώς το γεγονός ότι στο κίνητρο "κόστος" αποδίδουν μεγάλη σημασία ιδιαίτερα οι κλάδοι επιχειρήσε-

Πίνακας 1
Κίνητρα των άμεσων επενδυτών στην Ελλάδα

Κίνητρα*	Συχνότητα	(n=27)
	απόλυτα μεγέθη	%
Εξασφάλιση θέσης στην ελληνική αγορά	21	(78)
Καλύτερη επεξεργασία της αγοράς στην Ανατολ. Ευρώπη/Ανατολή	3	(11)
Πλεονεκτήματα κόστους**	14	(52)
Τροφοδότηση με πρώτες ύλες	2	(7,4)
Λοιποί λόγοι***	3	(11)

* Πολλαπλές απαντήσεις

** Κόστος εργασίας, υλικών κ.α.

*** Ως λοιποί λόγοι αναφέρθηκαν η θέση της Ελλάδας στην Ε.Ε. και οι κρατικές επιχορηγήσεις.

ων έντασης κόστους εργασίας. Αξιοσημείωτο είναι, ότι και οι τέσσερις επιχειρήσεις της υφαντουργίας που ρωτήθηκαν και μια επιχείρηση της ηλεκτροτεχνίας ανέφεραν αυτό ως αποκλειστικό λόγο, ενώ για τους λοιπούς αποφασιστικούς παράγοντας που τους οδήγησε στην επένδυση αποτέλεσε η ελληνική αγορά.

Το κίνητρο "καλύτερη επεξεργασία της ανατολικής Ευρώπης" για την πλειοψηφία των ερωτηθέντων δεν παίζει κανένα ρόλο. Είναι πολύ πιθανό ότι παρόμοιοι συλλογισμοί είχαν μικρή σημασία, όταν οι πρώην κομμουνιστικές χώρες ήταν στην ουσία ακόμη κλειστές. Εν τούτοις το ενδιαφέρον για τις χώρες αυτές αναμένεται να μεγαλώσει ενώ οι πρώτες ενδείξεις για τη μεταβολή αυτή άρχισαν ήδη να διαφαίνονται.³

Αν αναζητηθεί η αιτιολογική σχέση μεταξύ της επενδυτικής απόφασης και των ευνοϊκών προϋποθέσεων, οι οποίες διευκολύνουν την απόφαση ανάληψης δραστηριότητας στην Ελλάδα, είναι δυνατόν προσφεύγοντας στη θεωρία της διεθνοποίησης να εντοπίσουμε δύο χαρακτηριστικά των επιχειρήσεων ως πιθανούς παράγοντες επιτυχίας: Τα ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα και την εμπειρία της ελληνικής αγοράς.

2.1. Ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα

Οι περισσότερες επιχειρήσεις ανέφεραν, ότι σε σχέση με τους τοπικούς ανταγωνιστές κατέχουν ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα κατά κύριο λόγο στο πεδίο των νέων τεχνολογιών (πίνακας 2). Υπέρτερες ικανότητες και μέσα που διαθέτουν οι επιχειρήσεις αυτές, τις βοηθούν να αντισταθμίσουν τα πλεονεκτήματα "έδρας" των γηγενών ανταγωνιστών και να ξεπεράσουν τα λοιπά προβλήματα (π.χ. προκατάληψη εναντίον αλλοδαπών επιχειρήσεων).

Πίνακας 2

Ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα έναντι συγκρίσιμων ημεδαπών επιχειρήσεων.

Πλεονεκτήματα*	Απαντήσεις (n=27)	
	απόλυτα μεγέθη	%
Νεότερη τεχνολογία	18	(67)
Υψηλότερη παραγωγικότητα	11	(41)
Καλύτερη ποιότητα	7	(26)
Αποτελεσματικότερο Μάνατζμεντ	9	(33)
Οικονομική ισχύς	3	(11)
Καλύτερο όνομα (φήμη)	3	(11)
Άλλοι λόγοι	12**	(44)

* Πολλαπλές απαντήσεις

** Μεταξύ άλλων η απουσία αξιόλογων τοπικών ανταγωνιστών, η τήρηση ημερομηνιών παράδοσης προϊόντος, η πολυεθνικότητα, το στρατηγικά προσανατολισμένο Μάνατζμεντ.

2.2. Η εμπειρία της ελληνικής αγοράς

Ένας μεγάλος αριθμός από τις επιχειρήσεις που ρωτήθηκαν διατηρούσε ήδη με την Ελλάδα δεσμούς μέσω εξαγωγών, πριν ακόμη ιδρύσει υποκατάστημα στη χώρα αυτή.

Πίνακας 3
 Δεσμοί μέσω εξαγωγών πριν από την ίδρυση
 του υποκαταστήματος

Απαντήσεις	Συχνότητα (n=26)	
	απόλυτα μεγέθη	%
Θετική	20	(77)
Αρνητική	6	(23)

Η απάντηση στο ερώτημα αυτό επιβεβαιώνει την πρόταση, ότι η γνώση μιας αγοράς, που αποκτήθηκε μέσω εξαγωγών σ' αυτήν, καθιστά ευκολότερη την υλοποίηση άμεσων επενδύσεων. Πράγματι, αποδεικνύεται ότι μια επιτυχημένη διεθνοποίηση αρχίζει κατά κανόνα με την εξαγωγική δραστηριότητα την οποία με την πάροδο του χρόνου ακολουθεί η ίδρυση ίδιων μονάδων παραγωγής.

3. Στρατηγικές εγκατάστασης

Μετά από την απόφαση ενεργοποίησης άμεσων επενδύσεων στην αλλοδαπή, τίθεται το ερώτημα της ίδρυσης των σχετικών μονάδων στο εξωτερικό. Η συγκεκριμένη κατάσταση πραγμάτων, η οποία παίζει σημαντικό ρόλο σ' αυτή τη φάση της διεθνοποίησης, περιλαμβάνει: τον τόπο εγκατάστασης στη χώρα υποδοχής, τη στρατηγική επιλογή της ιδιοκτησιακής μορφής και τους τρόπους διεύθυνσης στην αγορά.

3.1. Επιλογή τόπου εγκατάστασης των υποκαταστημάτων

Το περιφερειακό κέντρο βάρους εγκατάστασης γερμανικών επιχειρήσεων στην Ελλάδα βρίσκεται στην ευρύτερη περιοχή της Αθήνας. Αυτό επιβεβαιώνεται και από τις επιχειρήσεις του δείγματός μας (πίνακας 4).

Η βόρεια Ελλάδα με την πρωτεύουσά της Θεσ/νίκη έχει στο ενεργητικό της μόνο δύο από τους ερωτηθέντες. Τα υπόλοιπα υποκαταστήματα μοιράζονται σε διάφορους τόπους εγκατάστασης της βιομηχανίας, οι οποίοι εντούτοις κατανέμονται στην ηπειρωτική Ελλάδα, και κυρίως πάνω στον άξονα Θεσ/νίκης - Αθήνας - Κορίνθου.

Πίνακας 4

Η επιλογή του τόπου εγκατάστασης των υποκαταστημάτων

Τόπος εγκατάστασης*	Απαντήσεις (n=27)	
	απολ.	%
Ευρύτερη περιοχή Αθήνας	19	(70)
Ευρύτερη περιοχή Θεσ/νίκης	2	(8)
Λοιπές περιοχές	6	(22)

* Τόπος εγκατάστασης της παραγωγής ή έδρα του υποκαταστήματος.

Στο σημείο αυτό γίνεται εμφανής μια σαφής προτίμηση του κέντρου εις βάρος της περιφέρειας. Τα αίτια εντοπίζονται πρωταρχικά στην "κεντρομόλο" ανάπτυξη της Ελλάδας, ιδιαίτερα δε στη συγκεντροποίηση της βιομηχανικής ανάπτυξης στις δύο μητροπόλεις κατά τρόπο, ώστε να μη μένει στις αλλοδαπές επιχειρήσεις καμιά άλλη επιλογή παρά από ιδιωτικοοικονομικούς και μόνο υπολογισμούς (Buehner R. 1993, σελ. 333 κ.ε.) να εγκαθιστούν τα υποκαταστήματά τους κοντά στις δύο μητροπόλεις Αθήνα και Θεσ/νίκη.

Η Αθήνα αποτελεί προσωποποίηση του ελληνικού συγκεντρωτισμού με όλα τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα που αυτός συνεπάγεται. Σχεδόν όλες οι δημόσιες υπηρεσίες και τα ιδρύματα, η πλειονότητα των μεγάλων επιχειρήσεων, οι κλαδικές ενώσεις και οι διπλωματικές αντιπροσωπείες είναι εγκατεστημένες στην πόλη αυτή. Ο κρατικός συγκεντρωτισμός κατοπτρίζεται επιπλέον στη συγκέντρωση του πληθυσμού και της αγοραστικής δύναμης γύρω από τις δύο μεγάλες πόλεις, οι οποίες αποτελούν τις σπουδαιότερες βιομηχανικές περιοχές, όπου είναι εγκατεστημένα τα τρία τέταρτα της ελληνικής μεγάλης βιομηχανίας.

Όλα αυτά τα στοιχεία υπογραμμίζουν τη σημασία που έχουν οι δύο μητροπόλεις για την εγκατάσταση των προσανατολισμένων στις πωλήσεις γερμανικών υποκαταστημάτων.

3.2. Ιδιοκτησιακό καθεστώς και μορφές διεξόδου

Το ερώτημα της ιδιοκτησιακής μορφής, αφορά την επιλογή ανάμεσα σε μια καθολοκληρίαν θυγατρική και σε μια μεικτή επιχείρηση στην αλλοδαπή.

Τα υποκαταστήματα που συμμετείχαν στην έρευνα ήταν στην πλειονότητά τους οργανωμένα ως πλήρως ελεγχόμενες θυγατρικές εταιρείες. Η μορφή των μεικτών επιχειρήσεων εκπροσωπήθηκε μόνο σε ασήμαντο βαθμό (πίνακας 5).

Πίνακας 5
Ιδιοκτησιακό καθεστώς των υποκαταστημάτων

Μορφή ιδιοκτησίας	Απαντήσεις	
	απόλυτα μεγέθη	%
Πλήρεις θυγατρικές	17	(68)
Μεικτές επιχειρήσεις εκ των οποίων:	6	(24)
- Με πλειοψηφία συμμετοχής	5	(83)
- Με μειοψηφία συμμετοχής	—	
- Με ισότιμη συμμετοχή	1	(17)
Άλλες μορφές*	2	(8)

* Χωρίς επένδυση της γερμανικής κεντρικής εταιρείας, παρά μόνο με συμβόλαια συνεργασίας, όπως π.χ. συμφωνητικά τεχνολογίας, συμβάσεις για παραχώρηση άσκησης δικαιωμάτων κ.ά.

Το αποτέλεσμα ερμηνεύεται με το σχεδιάσμα του στρατηγικού Μάνατζμεντ καθώς επίσης και με τη θεωρία του κόστους τρεχουσών συναλλαγών. Και οι δύο θεωρίες θεμελιώνουν την επιδίωξη κυρίαρχης θέσης: η πρώτη άποψη για υλοποίηση συνολικής ολοκλήρωσης στα πλαίσια ανάπτυξης δραστηριοτήτων παραγωγής στο εξωτερικό, η δεύτερη για αποφυγή τριβών μεταξύ συνεργαζομένων επιχειρήσεων, οι οποίες επιφέρουν υψηλό Κόστος Ελέγχου. (Cuipran/Kumar 1994, σελ. 270). Ο πίνακας 6 πιστοποιεί την προτίμηση για αμιγείς θυγατρικές εταιρείες στους περισσότερους κλάδους.

Πίνακας 6
**Σχέση μεταξύ της μορφής ιδιοκτησίας
του κλάδου δραστηριότητας.**

Κλάδοι (n=25)	πλήρης ιδιοκτησία	μεικτή	λοιπές
Χημεία	7	2	—
Ηλεκτροτεχνία/Επικοινωνίες	2	3	2
Καταστ. μηχανών και εργαλείων	—	1	—
Υφαντουργία/ένδυμα	4	—	—
Επεξεργασία μετάλλων	2	—	—
Βιομηχ. τροφίμων	2	—	—
Λοιπές	—	—	—

Εκτός από την επιλογή της μορφής ιδιοκτησίας είναι απαραίτητο κατά την ίδρυση υποκαταστήματος να ληφθεί απόφαση και για τον τρόπο διείσδυσης στην αγορά. Είναι απαραίτητο να ιδρυθεί εκ βάθρων ένα υποκατάστημα στην αλλοδαπή ή μήπως είναι προτιμότερη η εξαγορά μιας ήδη υπάρχουσας επιχείρησης στην συγκεκριμένη αγορά;

Η πλειονότητα των επιχειρήσεων που ερωτήθηκαν ιδρύθηκαν ως νέες επιχειρήσεις παρά το γεγονός ότι η διαφορά ως προς τη στρατηγική της εξαγοράς υπάρχουσών επιχειρήσεων δεν είναι μεγάλη (πίνακας 7).

Πίνακας 7

Μορφές διείσδυσης των γερμανικών μητρικών επιχ/σεων στην Ελλάδα

Μορφή διείσδυσης	Απαντήσεις (n=25)	
	απόλυτ. μεγέθη	%
Ως εξαγορά μιας εγχώριας μονάδας	11	(41)
Ως νέα εταιρεία*	14	(52)
Ως συνεργασία με μια υπάρχουσα επιχείρηση	2	(7)

* ακόμη και ως Joint Venture.

Οι πίνακες 8 και 9 διασαφηνίζουν τους λόγους που ωθούν στην ίδρυση μιας νέας εταιρείας καθώς επίσης και στην εξαγορά μιας υπάρχουσας επιχείρησης.

Πίνακας 8

Λόγοι ίδρυσης νέας εταιρείας

Λόγοι ιδρύσεως*	Απαντήσεις (n=14)	
	απόλυτ. μεγέθη	%
Η απουσία μιας κατάλληλης τοπικής επιχ/σης για εξαγορά ή συνεργασία	8	(57)
Η υψηλή τιμή της υπό ανάληψη επιχείρησης	—	—
Καλύτερη προσαρμογή στις δομές του κεντρικού οίκου	10	(71)

* πολλαπλές απαντήσεις.

Πίνακας 9
Λόγοι εξαγοράς ή συνεργασίας

Λόγοι εξαγοράς ή συνεργασίας*	Απαντήσεις (n=13)	
	απόλυτ. μεγέθη	%
Ταχύτερη διείσδυση στην αγορά	7	(54)
Ανάληψη των πόρων	9	(69)
Καλύτερη προσαρμογή στις τοοπικές συνθήκες	7	(52)

* πολλαπλές απαντήσεις

Σε αρμονία με τη δομή της ελληνικής βιομηχανίας διαπιστώνεται επίσης ότι η πλειονότητα των επιχειρήσεων έντασης κεφαλαίου (τεχνολογίας και εγκαταστάσεων) της χημικής βιομηχανίας ακολουθεί τη στρατηγική της ίδρυσης νέας επιχείρησης.

Σε αντίθεση με τις παραπάνω, άλλες επιχειρήσεις, οι οποίες καταλογίζονται στους παραδοσιακούς τομείς της ελληνικής οικονομίας, προτιμούν την εξαγορά υπάρχουσών επιχειρήσεων (πίνακας 10).

Πίνακας 10
Σχέση μεταξύ στρατηγικής διείσδυσης
και κλάδου δραστηριότητας

Κλάδοι (n=27)	Στρατηγική διείσδυσης		
	ίδρυση νέας	εξαγορά	συνεργασία
Χημική βιομηχανία	7	2	—
Ηλεκτροτεχνία/Επικοινωνίες	3	4	—
Κατασκευή μηχανών και εργαλείων	—	—	1
Υφαντουργία/ένδυμα	—	3	1
Επεξεργασία μετάλλων	2	—	—
Βιομηχανία τροφίμων	2	1	—
Λοιπές δραστηριότητες	—	1	—

4. Το Μάνατζμεντ εγκατάστασης

4.1 Πρότυπα Μάνατζμεντ στο πεδίο αντιπαλότητας προσαρμογής και προτυποποίησης

Θεμελιώδες πρόβλημα στο Μάνατζμεντ των υποκαταστημάτων της αλλοδαπής αποτελεί το ερώτημα κατά πόσο είναι απαραίτητο να προσαρμοσθούν οι μεμονωμένες λειτουργίες της επιχείρησης στις τοπικές συνθήκες ή αν θα 'πρεπε αυτές να ενιαιοποιηθούν στα πλαίσια της συνολικής στρατηγικής και των στρατηγικών μέτρων της κεντρικής εταιρείας.

Καί στην περίπτωση του Μάνατζμεντ των ελληνικών υποκαταστημάτων γερμανικών επιχειρήσεων το πρόβλημα εντοπίζεται στο πεδίο αντιπαλότητας μεταξύ "προσαρμογής" και "ενιαιοποίησης", κατά τρόπο, ώστε το υποκατάστημα απ' τη μια να ανταποκρίνεται με επιτυχία στο ελληνικό πλαίσιο συνθηκών (π.χ. νομοθεσία, δομή ζήτησης, δίκτυα διανομής κ.ά.), και από την άλλη, μέσα από την προτυποποίηση να επιτυγχάνονται οικονομικά πλεονεκτήματα (π.χ. οικονομίες κλίμακας, ανταλλαξιμότητα πόρων κ.ά.).

Συνεπώς στόχο του Μάνατζμεντ εγκατάστασης πρέπει να αποτελεί η εξεύρεση της σωστής αναλογίας προσαρμογής και προτυποποίησης, ώστε από τις δύο αυτές απαιτήσεις να επιτυγχάνονται τα σχετικά πλεονεκτήματα και να αποτρέπεται η εμφάνιση προβλημάτων τα οποία θα μπορούσαν να προκύψουν από την έλλειψη ή την πλεοναστική εκπροσώπηση του ενός ή του άλλου χαρακτηριστικού. Για το λόγο αυτό η σχέση μείξης των δύο παραγόντων μπορεί να ποικίλλει ανάλογα με τα κριτήρια που θα χρησιμοποιηθούν, όπως, π.χ. μέγεθος της επιχ/σης, κλάδος κ.ά.. Μάλιστα δε, ακόμη και μέσα στην ίδια την επιχείρηση, είναι δυνατόν να αναμένει κανείς μια διαφοροποίηση των χαρακτηριστικών "προσαρμογής" και "προτυποποίησης" κατά λειτουργία και δραστηριότητα (Kumar 1987, σελ. 20 κ.ε. Welge 1990, σελ. 2 κ.ε.).

Με βάση αυτό το θεωρητικό πλαίσιο υποβλήθηκε στις επιχειρήσεις που συμμετείχαν στην έρευνα το ερώτημα του βαθμού προσαρμογής και προτυποποίησης, αναφερόμενο στις μεμονωμένες λειτουργίες της επιχείρησης.

Μετά από μια λεπτομερή διασαφήνιση του περιεχομένου της ερώτησης παρακλήθηκαν οι ερωτηθέντες να σημειώσουν με Χ το βαθμό σε μια πεντάβαθμη κλίμακα: 1=πλήρως προσαρμοσμένη στις τοπικές συνθήκες, 2=προσαρμοσμένη, 3=εν μέρει προσαρμοσμένη – εν μέρει προτυποποιημένη, 4=προτυποποιημένη, 5=πλήρως προτυποποιημένη με τον κεντρικό όικο.

Όπως φαίνεται από το σχήμα 1, δεν είναι δυνατόν να διαπιστωθεί η ύπαρξη ακραίων τιμών διαμόρφωσης των λειτουργιών του Μάνατζμεντ. Μολαταύτα, διαφαίνεται μερική διαφοροποίηση κατά λειτουργίες.

Σχήμα 1: Βαθμός προσαρμογής και προτυποποίησης στο Μάνατζμεντ των ελληνικών υποκαταστημάτων (n=27).

Λειτουργίες	1	1,5	2	2,5	3	3,5	4	4,5	5
Τομέας προϊόντος						3,26*			
Παραγωγή							3,43*		
Προμήθειες						3,14*			
Πωλήσεις					2,72*				
Τομέας προσωπικού				2,28*					

* μέση τιμή των απαντήσεων σε 5βαθμη κλίμακα.

Τομέας προϊόντος

Ο σχετικά υψηλός βαθμός προτυποποίησης συνδέεται με το καλό όνομα (φήμη) που έχουν τα γερμανικά προϊόντα στην Ελλάδα και με τις ποιοτικές απαιτήσεις των πελατών. Και οι δύο αυτοί παράγοντες καθιστούν απαραίτητη τη στενή πρόσδεση στην πολιτική προϊόντος του κεντρικού οίκου. Μια ισχυρότερη προσαρμογή θα απέβαινε κατά πάσα πιθανότητα δυσλειτουργική, διότι μ' αυτό τον τρόπο το προϊόν θα έχανε το γερμανικό του Image.

Παραγωγή

Αποτελεί την πιο ισχυρά προτυποποιημένη λειτουργία, κάτι που σίγουρα έχει σχέση με την υπέρτερη τεχνολογία και την υψηλή παραγωγικότητα –όπως φαίνεται στον πίνακα 2– οι οποίες ορίζουν τον πυρήνα του ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος γερμανικών επιχειρήσεων στην Ελλάδα. Είναι ολοφάνερο ότι η συνολική υλοποίηση του πλεονεκτήματος αυτού διευκολύνεται σημαντικά μέσω της προτυποποίησης.

Προμήθειες

Το γεγονός ότι ο τομέας αγορών και προμηθειών είναι περισσότερο ενιαιοποιημένος και λιγότερο προσαρμοσμένος έχει σχέση με την προτυποποιημένη παραγωγή. Για να επιτευχθεί η τελευταία, το εργοστάσιο έχει ανάγκη ενιαιοποιημένων αρχικών προϊόντων και υλικών τα οποία προμηθεύεται είτε από τον κεντρικό οί-

κο, είτε τα αγοράζει από τοπικούς προμηθευτές σύμφωνα με αυστηρές προδιαγραφές που το ίδιο θέτει. Όπως προκύπτει από τον πίνακα 11, σχεδόν το 40% των επιχειρήσεων που ρωτήθηκαν παράγουν 51-100% της προστιθέμενης αξίας στην Ελλάδα, σε συνδυασμό με αρχικά προϊόντα που εισάγουν από τη Γερμανία.

Πίνακας 11

Σύνθεση της προστιθέμενης αξίας,
σύμφωνα με την προέλευση του αρχικού προϊόντος.

Προέλευση του αρχικού προϊόντος (n=26)	κάτω του 25%	25-50%	51-100%
- Τοπική ικανοποίηση	3	4	8
- Τεμάχια εισαγόμενα από Γερμανία	4	5	10
- Τεμάχια εισαγόμενα από τρίτες χώρες	11	—	—

4.1.4. Πωλήσεις

Ως μια λειτουργία η οποία βρίσκεται σχεδόν στο τέλος της αλυσίδας δημιουργίας αξίας, επιβάλλεται ο τομέας των πωλήσεων να είναι οργανωμένος με γνώμονα την εγγύτητα στον πελάτη, ανάγκη, η οποία οδηγεί μάλλον στην προσαρμογή και λιγότερο στην προτυποποίηση.

Η άποψη αυτή ενισχύεται και από το γεγονός ότι η πλειονότητα των ερωτηθέντων (70%) πραγματοποιεί το μεγαλύτερο μέρος των πωλήσεών της στην τοπική ελληνική αγορά. Συνεπώς, εξαρτάται σε σημαντικό βαθμό από τις εξειδικευμένες ανάγκες των εγχώριων πελατών (πίνακας 12).

Πίνακας 12

Κατανομή των πωλήσεων κατά γεωγραφική περιοχή.

Αγορά / περιοχή (n=27)	κάτω του 25%	25-50%	51-100%
Ελληνική	2	3	19**
Εξαγωγές στη Γερμανία	4	3	2
Εξαγωγές στην Αν. Ευρώπη & αραβικές χώρες	3	—	—
Εξαγ. σε άλλες περιοχές	7	—	2

* πολλαπλές απαντήσεις

** 15 από αυτές δήλωσαν 100%

Στις συγκεκριμένες σχετικές δραστηριότητες, τις οποίες εξετάζουμε εδώ, ανήκουν κυρίως η διάθεση (πωλήσεις) και η διαφήμιση, ο χειρισμός των οποίων από τα υποκαταστήματα πρέπει να προσαρμόζεται σε μεγάλο βαθμό στις πρακτικές και συνήθειες που επικρατούν στη χώρα υποδοχής.

Τομέας προσωπικού

Αποτελεί την πλέον προσαρμοσμένη λειτουργία του Μάνατζμεντ εγκατάστασης των επιχειρήσεων που συμμετείχαν στην έρευνα. Στη λειτουργία αυτή περιλαμβάνονται καθήκοντα, όπως: διοίκηση του ανθρώπινου παράγοντα και στρατολόγηση-επιλογή προσωπικού, τα οποία επηρεάζονται σε σημαντικό βαθμό από πολιτισμικούς παράγοντες, όπως: νοοτροπία και σύστημα αξιών, καθώς επίσης και από την εργατική νομοθεσία, και για το λόγο αυτό επιβάλλεται να ενισχυθούν.

Κατά μέσο όρο το Μάνατζμεντ εγκατάστασης λαμβάνει υπόψη εξίσου τόσο την προσαρμογή που υπαγορεύεται από πολιτισμικούς παράγοντες, όσο και την προτυποποίηση μέσω της οποίας μπορούν να επιτευχθούν οικονομικά οφέλη.

4.2. Το μάνατζμεντ των υποκαταστημάτων.

Το μάνατζμεντ των υποκαταστημάτων στο πεδίο αντιπαραβολής μεταξύ "προσαρμογής" και "προτυποποίησης" πρέπει να κατευθύνεται από τη μητρική εταιρεία. Σε μερικές έρευνες που έγιναν για το σκοπό αυτό αποδείχθηκαν ως πλέον αποτελεσματικά δύο εργαλεία (Kumar 1987, σελ. 20 Welge 1990, σελ. 5).

- Η στελέχωση των ηγετικών θέσεων του υποκαταστήματος της αλλοδαπής.
- Ο βαθμός εκχώρησης αρμοδιοτήτων λήψης αποφάσεων.

Από την έρευνά μας προέκυψε, ότι στις περισσότερες περιπτώσεις οι ηγετικές θέσεις των ελληνικών υποκαταστημάτων γερμανικών επιχειρήσεων στελεχώνονται με τοπικούς μάνατζερς (πίνακας 13).

Η ηγετική θέση του Διευθυντή υποκαταστήματος στις περισσότερες περιπτώσεις στελεχώνεται με Έλληνες, αποτέλεσμα που αντιστοιχεί στο διαπιστωμένο υπόδειγμα Μάνατζμεντ, το οποίο κατά μέσο όρο είναι ανεπαίσθητα ισχυρότερα προσαρμοσμένο στις τοπικές συνθήκες παρά προτυποποιημένο (βλέπε πίνακα).

Σε πλήρη αρμονία με το Μάνατζμεντ φαίνεται επίσης να βρίσκεται η διαπίστωση ότι η ηγετική θέση των προϊστάμενων παραγωγής στις σχετικά περισσότερες περιπτώσεις (28%), σε σύγκρι-

Πίνακας 13
Εθνικότητα των στελεχών Διοίκησης

Ηγετική θέση	Γερμανοί	Έλληνες	Λοιποί*	Απάντηση
Διευθύνων Σύμβουλος	11	14	4	n=27**
Προϊστάμενος παραγωγής	6	16	—	n=22
Προϊστάμενος οικονομικών υπηρεσιών	4	23		n=27
Προϊστάμενος Μάρκετινγκ	2	17		n=20
Προϊστάμενος προσωπικού	—	20		n=20

* Οι ηγετικές θέσεις των υποκαταστημάτων της αλλοδαπής μπορούν να στελεχωθούν επίσης και με στελέχη από τρίτες χώρες. Στην περίπτωση αυτή θεωρούνται ως απεσταλμένοι.

** Απαντήσεις περισσότερες από 27, γιατί πρόκειται για πολλαπλές απαντήσεις.

ση με τη θέση του προϊστάμενου Μάρκετινγκ ή ακόμη και του προϊστάμενου προσωπικού, στελεχώνεται με Γερμανούς απεσταλμένους. Ήδη παραπάνω έγινε μνεία του ισχυρότερου βαθμού προτυποποίησης στην παραγωγή σε σύγκριση με τις άλλες δύο λειτουργίες.

Ακριβώς σ' αυτό το υπόδειγμα ερμηνείας αντιστοιχούν και οι λόγοι που αναφέρθηκαν από τα υποκαταστήματα τα οποία συμμετείχαν στην έρευνα για την προτίμηση των εθνικοτήτων (πίνακες 14 και 15).

Πίνακας 14
Λόγοι χρησιμοποίησης Γερμανών Μάνατζερς.

Λόγοι*	Απαντήσεις (n=25)	
	απόλυτ.	%
Καλύτερη μεταφορά τεχνογνωσίας	12	(48)
Καλύτερη επικοινωνία με τον κεντρικό οίκο	9	(36)
Καλύτερη επικοινωνία με την πολιτική και στρατηγική του κεντρικού οίκου	10	(40)
Μεγαλύτερη αφοσίωση στα συμφέροντα της επιχείρησης	9	(36)
Λοιπές	4	(16)

* πολλαπλές απαντήσεις

Πίνακας 15
Λόγοι χρησιμοποίησης Ελλήνων Μαντζερς.

Λόγοι*	Απαντήσεις (n=26)	
	απόλυτ.	%
Καλύτερο όνομα στην κοινή γνώμη	12	(46)
Καλύτερη προσαρμογή στις τοπικές συνθήκες/καλύτερη γνώση της τοπικής αγοράς	23	(89)
Ευνοϊκότερο κόστος	16	(28)
Καλύτερη επικοινωνία με τους πελάτες	20	(77)

* πολλαπλές απαντήσεις

Η χρησιμοποίηση απεσταλμένων εξυπηρετεί στις περισσότερες περιπτώσεις τη μεταφορά τεχνογνωσίας και την πρόσδεση του υποκαταστήματος στην πολιτική του κεντρικού οίκου. Και τα δύο κίνητρα ενισχύουν (και κατά κάποιον τρόπο αποτελούν "προϋπόθεση" για) την επικράτηση (επιτυχία) της προτυποποίησης. Επίσης, το κίνητρο της μεγαλύτερης αφοσίωσης, που δηλώθηκε από 9 επιχειρήσεις, μπορεί να ερμηνευθεί υπό την έννοια, ότι συγκρούσεις στο Μάντζμεντ, μεταξύ προσαρμογής και προτυποποίησης θα αντιμετωπιζόνταν προς όφελος της τελευταίας. Από την άλλη μεριά γίνεται σαφές ότι η επίδραση των Ελλήνων μαντζερς λαμβάνει χώρα, σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις, στην υπηρεσία της πολιτικής προσαρμογής. Τα κίνητρα "καλύτερη επικοινωνία με τους πελάτες" καθώς επίσης "καλύτερο όνομα (Image) στην κοινή γνώμη" ενισχύουν επίσης την προσαρμογή. Επί πλέον, τα κόστη φαίνεται να αποτελούν μια σπουδαία άποψη για τη χρησιμοποίηση εγχώριων στελεχών.

*Η εθνικότητα των ηγετικών θέσεων (στελεχών)
στα υποκαταστήματα*

Μια πολύ συνηθισμένη μέθοδο για επιβολή κατευθύνσεων αποτελεί η πολιτική προσωπικού αναφορικά με την εθνικότητα των ηγετικών στελεχών στα υποκαταστήματα εξωτερικού. Αποδεικνύεται δηλαδή σε πολλές έρευνες, ότι τα ηγετικά στελέχη που προέρχονται από τη μητρική εταιρεία (απεσταλμένοι) είναι πιο κατάλ-

ληλοι για την εφαρμογή μιας πολιτικής προτυποποίησης, ενώ αντίθετα τα στελέχη από την τοπική αγορά επιβάλλουν ευκολότερα την πολιτική προσαρμογής (Kumar 1993, σελ. 487).

*Αρμοδιότητες λήψης αποφάσεων
στα ελληνικά υποκαταστήματα*

Ένα άλλο μέσο για την ποδηγέτηση του Μάνατζμεντ εγκατάστασης από τον κεντρικό οίκο αποτελεί η πολιτική αυτονομίας. Στο μέτρο που οι αποφάσεις που αφορούν το υποκατάστημα της αλλοδαπής επαφίενται στην κρίση του, μπορεί κανείς να συμπεράνει την ύπαρξη τάσεων ισχυρής προσαρμογής. Εάν, αντιθέτως, οι αρμοδιότητες λήψης αποφάσεων είναι συγκεντρωμένες στο κέντρο, τότε η ζυγαριά κλίνει προς το μέρος της προτυποποίησης και της πολιτικής του κεντρικού οίκου.

Με βάση το θεωρητικό αυτό πλαίσιο, κλήθηκαν τα ελληνικά υποκαταστήματα να απαντήσουν σχετικά με το βαθμό της αυτονομίας τους αναφορικά με τις αρμοδιότητες λήψης αποφάσεων που τους εκχωρούνται από το κέντρο. Σε μια πεντάβαθμη κλίμακα έπρεπε να σημειώσουν με ένα Χ τη θέση τους, διαφοροποιημένη κατά λειτουργίες.

Σχήμα 2: Βαθμός αυτονομίας στα ελληνικά υποκαταστήματα (η=27)

Λειτουργίες	1	1,5	2	2,5	3	3,5	4	4,5
Τομέας προϊόντος						2,64*		
Παραγωγή					2,59*			
Προμήθειες					2,48*			
Πωλήσεις					2,07*			
Τομέας προσωπικού			1,81*					

* μέση τιμή σε 5βαθμη κλίμακα: 1=πλήρης αυτονομία, 2=αυτονομία, 3=εν μέρει, 4=περιορισμένες αρμοδιότητες λήψης αποφάσεων, 5=απουσία αρμοδιοτήτων λήψης αποφάσεων.

Σύμφωνα με το σχήμα 2 διαπιστώνουμε, ότι τα υποκαταστήματα λίγο ή πολύ είναι ελεύθερα να λαμβάνουν αυτόνομα αποφάσεις. Όμως η αρμοδιότητα λήψης αποφάσεων ποικίλλει κατά λειτουργίες. Στον τομέα παραγωγής είναι ελάχιστη και στον τομέα προσωπικού μέγιστη. Η εικόνα αυτή συμφωνεί ουσιαστικά απολύτως, με το υποδείγμα του Μάνατζμεντ αναφορικά με την προ-

σαρμογή και την προτυποποίηση, δεδομένου ότι η αυτονομία με αυξανόμενη προτυποποίηση ελαττώνεται και αντίστροφα.

5. Αποτελεσματικότητα και προβλήματα

Αξιολογώντας τις πρακτικές ίδρυσης και Διοίκησης των υποκαταστημάτων που ερευνήθηκαν κρίναμε πως είναι δυνατόν να αναμένεται σε κάποιο βαθμό αποτελεσματικότητα των δραστηριοτήτων.

Από τη μια μεριά είναι δεδομένες μερικές σημαντικές προϋποθέσεις για μια επιτυχή ανάληψη δραστηριότητας στην Ελλάδα, ήτοι: Ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα έναντι των τοπικών ανταγωνιστών και η εμπειρία της ελληνικής αγοράς που αποκτήθηκε μέσα από την εξαγωγική δραστηριότητα που προηγήθηκε μιάς άμεσης επένδυσης.

Επίσης οι στρατηγικές ιδιοκτησίας και διεύθυνσης στην αγορά που επελέγησαν φαίνεται να είναι κατάλληλες, δεδομένου ότι στην πλειονότητα τους –ως πλήρεις θυγατρικές και νέες εταιρείες– επιτρέπουν την ελευθερία επιλογών για εφαρμογή ενός ελεύθερου Μάνατζμεντ απαλλαγμένου από εσωτερικούς εξαναγκασμούς.

Από την άλλη μεριά το Μάνατζμεντ εμφανίζει μια ισορροπημένη εικόνα μεταξύ προσαρμογής στα τοπικά δεδομένα και προτυποποίησης σε σχέση με τις απαιτήσεις του περιβάλλοντος και της επιχείρησης.

Επιπλέον, συμπλέει καταφανώς η χρησιμοποίηση των μηχανισμών ποδηγέτησης "εθνικότητα των στελεχών" και "αρμοδιότητες λήψης αποφάσεων" με τα επιδιωκόμενα πρότυπα του Μάνατζμεντ.

5.1. Δείκτες αποτελεσματικότητας

Προκειμένου να διαπιστωθεί ο βαθμός επιτυχίας των δραστηριοτήτων των ελληνικών υποκαταστημάτων γερμανικών επιχειρήσεων, επιλέχθηκε το μοντέλο επίτευξης στόχων. Με τη μέθοδο αυτή πρώτον, η αποτελεσματικότητα είναι σχετικά εύκολα μετρήσιμη⁴ και δεύτερον, είναι δυνατόν να ληφθεί υπόψη έγκαιρα η πολυπλοκότητα του αποτελέσματος.

Σχετική πληροφόρηση παρέχουν δύο συγκεκριμένοι δείκτες (πίνακας 16 και 17).

Πίνακας 16
Βαθμός επίτευξης στόχων.

Βαθμός επίτευξης στόχων	Απαντήσεις (n=27)	
	απόλυτ. μεγέθη	%
πλήρης	21	(78)
εν μέρει	5	(18)
καθόλου	1	(4)

Πίνακας 17
Επανάληψη των πραγματοποιηθεισών άμεσων επενδύσεων.

Βαθμός επανάληψης	Απαντήσεις (n=27)	
	απόλυτ. μεγέθη	%
Οπωσδήποτε	17	(68)
Ενδεχομένως	7	(28)
Ουδόλως	1	(4)

Αξιολογώντας το αποτέλεσμα διαπιστώνουμε ότι πάνω από τα 3/4 των ερωτηθέντων υποκαταστημάτων πέτυχαν πλήρως τον αρχικό στόχο που έθεσαν στα πλαίσια των δραστηριοτήτων τους στην Ελλάδα και πάνω από τα 2/3 των επιχειρήσεων αυτών θα επαναλάμβαναν ανεπιφύλακτα την απόφασή τους να επενδύσουν στην Ελλάδα.

5.2. Μερικά προβλήματα

Παρά το γεγονός ότι τα υποκαταστήματα που συμμετείχαν στην έρευνα είναι στην πλειονότητά τους ικανοποιημένα από τη δραστηριότητά τους στην Ελλάδα, εν τούτοις, αναφέρουν και προβλήματα που έχουν την προέλευση τους στο εξωτερικό περιβάλλον και με τα οποία βρίσκονται διαρκώς αντιμέτωπα. Πέρα από την ανάγκη διαμόρφωσης ενός ισορροπημένου Μάνατζμεντ, η

εξουδετέρωση αυτών των προβλημάτων αποτελεί μια απ' τις μεγαλύτερες προκλήσεις.

Ο πίνακας 18 διασαφηνίζει τον κατάλογο των προβλημάτων.

Πίνακας 18
Τα υποκειμενικά αντιλαμβανόμενα προβλήματα από το περιβάλλον των υποκαταστημάτων.

Προβλήματα	Απαντήσεις (n=22)		
	απολ.	%	Σειρά κατάταξης
Ελλειπής υποδομή	9	(41)	3
Πληθωρισμός/αστάθεια	14	(64)	2
Ανωριμότητα των συνδικαλιστ. ενώσεων εργαζομένων	7	(32)	4
Υπερδιάστατος διοικητικός μηχανισμός, παρωχημένη νομοθεσία	17	(77)	1
Ανεπαρκές εκπαιδ. σύστημα	7	(32)	4
Διαφθορά/τρομοκρατία	2	(9)	7
Λοιπά προβλήματα	5	(23)	6
Απουσία προβλημάτων	1	(5)	8

* πολλαπλές απαντήσεις

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα του ερωτηματολογίου, ως πλέον σημαντικό πρόβλημα αποδείχθηκε η παραλυτική γραφειοκρατία και το πλήρως αντιπαραγωγικό σύστημα δικαίου.⁵ Συνολικά το 77% των επιχειρήσεων που ρωτήθηκαν θεωρούν το πρόβλημα αυτό ως το κύριο εμπόδιο στην πορεία των δραστηριοτήτων τους.

Πράγματι, είναι γεγονός ότι ένας εν πολλοίς ανίκανος να λειτουργήσει αποτελεσματικά δημόσιος τομέας επιβαρύνει τη χώρα σοβαρά και, ίσως, ανεπανόρθωτα. Ακόμη και σήμερα, εξακολουθεί να γίνεται στην Ελλάδα αντιληπτό ότι μια υπερδιάστατη, γραφειοκρατικά δυσκίνητη, ανασταλτική της ελευθερίας δράσης και με ελλείψεις συντονισμού (και συνεπώς δυσλειτουργική) από το κράτος κατευθυνόμενη δημόσια διοίκηση εμποδίζει τόσο τις αλλοδαπές όσο επίσης και τις ημεδαπές επενδύσεις, με αποτέλεσμα να αποτελεί σοβαρό αποτρεπτικό παράγοντα για ξένους επενδυ-

τές. Ήδη όμως, κάτω απ' την πίεση της Ευρωπαϊκής Ένωσης, άρχισε να χαλαρώνεται με διαδοχικά και αλληπάλληλα μέτρα⁶ ο κρατικός "Ζουρλομανδύας" και το σύστημα δικαίου να οδηγείται σε ευρωπαϊκά επίπεδα (Katsaros 1991, σελ. D5).

Περίπου το 65% των συμμετεχόντων στην έρευνα αποδίδει στη συνολική οικονομική κατάσταση της χώρας ένα πρόσθετο πρόβλημα. Η οικονομία της χώρας διέτρεξε κατά τα τελευταία δέκα χρόνια μια δυσάρεστη πορεία. Ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του '70 χαρακτηρίζεται η οικονομική εξέλιξη της Ελλάδας από χαμηλούς ρυθμούς ανάπτυξης, αυξανόμενο πληθωρισμό, μεγάλα ελλείμματα στο ισοζύγιο εξωτερικού εμπορίου, και ασήμαντη επενδυτική τάση. Εξ αιτίας του υψηλού δημόσιου χρέους τα περιθώρια δράσης της σημερινής ελληνικής κυβέρνησης είναι περιορισμένα, γεγονός που την εμποδίζει να λάβει εκτενή μέτρα συγκυριακής πολιτικής. Επειδή, σύμφωνα με τις διαπιστώσεις της έρευνας, τα γερμανικά υποκαταστήματα αντιμετωπίζουν την Ελλάδα ως "αγορά πωλήσεων", είναι αυτονόητο να πλήττονται κατά κύριο λόγο απ' τη δυσμενή εξέλιξη των συνολικών οικονομικών μεγεθών της Ελλάδας (Γεωργαντάς Ζ./Μανος Κ. κ.ά. 1986, σελ. 51-52)..

Η επί μακρό χρονικό διάστημα εντελώς παραμεληθείσα υποδομή (ταχυδρομεία, τηλεπικοινωνίες, μεταφορές, ενέργεια, ανθρώπινο δυναμικό κ.α.) ισχύει σήμερα, τόσο για ξένες αλλά και για ελληνικές επιχειρήσεις ως η αχίλλειος πτέρνα της Ελλάδας στην προσπάθεια εξασφάλισης του οικονομικού μέλλοντος μέσα σε μια ελεύθερη ευρωπαϊκή εσωτερική αγορά (Παπανδρόπουλος Α. 1991, σελ. 34 Παπανδρέου Β. 1994, σελ. 36). Κυβερνητικά προγράμματα για τη βελτίωση της απαραίτητης υποδομής υπάρχουν άφθονα, όμως απουσιάζει η ικανότητα για επιτυχή υλοποίησή τους και κυρίως τα οικονομικά μέσα.⁷ Μολαταύτα για τις επιχειρήσεις του δείγματος αποτελεί η αναπτυξιακή υποδομή μόνο σε ποσοστό 41% αυτών που ερωτήθηκαν σοβαρό πρόβλημα.

Το γεγονός ότι 32% των συμμετεχόντων στην έρευνα επικρίνουν το εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας, επιβεβαιώνει τις διαπιστώσεις που αναφέρθηκαν παραπάνω σχετικά με το θέμα αυτό. Η κατάσταση που επικρατεί στην ελληνική εκπαίδευση, οδηγεί στην έλλειψη μεσαίων και κατωτέρων στελεχών με σοβαρό επίπεδο σύγχρονων γνώσεων. Η αδυναμία αυτή μπορεί ανεπιφύλακτα να αποδοθεί στις αδυναμίες του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος (Παπανδρόπουλος Α. 1991, σελ. 34, Παπανδρέου Β. 1994, σελ. 36).

Το ίδιο σημαντική αποδεικνύεται για τα ερωτηθέντα υποκατα-

στήματα και η προβληματική των συνδικάτων εργαζομένων. Το μεγάλο ειδικό βάρος των ενώσεων εργαζομένων και η επιθετική τους στάση, η οποία εξυπηρετεί, σχεδόν αποκλειστικά, την πολιτική προβολή και δε δειλιάζει ούτε μπροστά στις πλέον πρωτόγονες μεθόδους του ταξικού αγώνα, σημαδεύουν το επίπεδο των βιομηχανικών σχέσεων στην Ελλάδα (Μέγας Χ. 1994, σελ. 12).

Από την άλλη όμως μεριά, η απουσία μιας νομοθεσίας της συναπόφασης καθώς και οι κρατικές παρεμβάσεις στην αυτονομία των κοινωνικών εταίρων αποτελούν πρόσφορο έδαφος για παρόμοιες εξελίξεις. Δεν πρέπει συνεπώς να εκπλήσσει το γεγονός, ότι η ελληνική οικονομία υποφέρει μονιμα από την "αγγλική ασθένεια" (υψηλοί δείκτες μη πραγματοποιηθείσας εργασίας λόγω απεργιών).

Στα προβλήματα που εκτέθηκαν παραπάνω αντικατοπτρίζονται γενικά οι δύο διαφορετικές όψεις της πολιτικής επενδύσεων, όπως τις συναντά κανείς στις περισσότερες αναπτυσσόμενες χώρες και χώρες που βρίσκονται στη φάση της απογείωσης, αναφορικά με τις επενδύσεις στην αλλοδαπή. Η αντιφατικότητα αυτή συνίσταται στο γεγονός, ότι από τη μια μεριά επενδύσεις στο εξωτερικό επιδιώκονται διαφημιζόμενες με υποσχέσεις και επενδυτικά κίνητρα. Απ' την άλλη, όμως, οι μελλοντικοί επενδυτές βλέπουν τους εαυτούς τους αντιμέτωπους με ανυπέρβλητα εμπόδια.

Η Ελλάδα δεν έπαψε να αποτελεί –τουλάχιστον μέχρι στιγμής– ούτε σε σχέση και με το πρόβλημα αυτό την εξαίρεση,⁸ ώστε συνολικά να επαληθεύονται οι υποθέσεις της θεωρίας διεθνοποίησης και στο παράδειγμα των γερμανικών επιχειρήσεων που εξετάσαμε.

Μολαταύτα, όπως προκύπτει απ' την έρευνά μας, οι γερμανικές επιχειρήσεις είναι, προφανώς, σε θέση να αντιμετωπίζουν κατά κανόνα με επιτυχία παρόμοια προβλήματα, έστω και αν ακόμη τούτο προϋποθέτει καταβολή αυξημένης προσπάθειας εκ μέρους των Διοικήσεών τους.

Σημειώσεις

1. Στον κατάλογο περιέχονται όλες οι εταιρείες με γερμανική συμμετοχή, που αναπτύσσουν δραστηριότητα στην Ελλάδα.
2. Ιδιαίτερα το κόστος εργασίας (βλ. Ανώνυμο 1992, σελ. 44).
3. Στις χώρες αυτές αναπτύσσει ήδη δραστηριότητα ένας μεγάλος α-

ριθμός ελληνικών επιχειρήσεων και με τον τρόπο αυτό προσφέρεται ασφαλής βάση για την ανάπτυξη τριγωνικών σχέσεων. Βλ. σχετικά μεταξύ άλλων: Ερμείδης Π./Αιγυπτιάδης Α. 1993, Χίος, Μ. 1994, σελ. 52, Χαροβάκης Δ. 1994, σελ. Δ31.

4. Επιτυγχάνει ακριβείς, αξιόπιστες, έγκυρες και απαλλαγμένες από λάθη πληροφορίες.

5. Η ύπαρξη του προβλήματος αυτού επικρίνεται όχι μόνο από Γερμανούς επενδυτές (βλ. Παπανδρόπουλος Α. 1991, σελ. 34, Παπανδρέου Β. 1994, σελ. 36).

6. Πρόσφατα, η Κοινότητα επέβαλε στην Ελλάδα να προχωρήσει στην απλοποίηση των γραφειοκρατικών διαδικασιών για τις επενδύσεις και στην εφαρμογή ενός συστήματος One Stop Shop. Βλέπε σχετικά: Καϊταντζίδης Μ. 1994, σελ. 3/27.

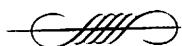
7. Μεγάλες είναι οι προσδοκίες από το Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης (ΚΠΣ) – Τοπολυσυζητημένο πακέτο Ντελόρ–, που όμως θα ήταν τραγικό λάθος να αντιμετωπισθεί ως πανάκεια.

8. Εκείνο που ενοχλεί ιδιαίτερα τους ξένους επενδυτές είναι η έλλειψη ενός σταθερού θεσμικού πλαισίου και επίσης ενός διοικητικού και φορολογικού περιβάλλοντος, γεγονότα, που εκδηλώνονται με αιφνιδιασμούς της εκάστοτε κυβερνητικής πολιτικής (αλλαγές στη φορολογία, τα κίνητρα, τις εργασιακές σχέσεις κ.ά.). Βλ. σχετικά: Νικολάου Ν. 1990, σελ. Δ2, Σημίτης Κ. 1994, σελ. Δ6, Τσαούσης Κ. 1994, σελ. Δ28, Ράλλης Γ. 1994, σελ. 3.

Βιβλιογραφία

- Aharoni, Y., (1969); *The foreign investment decision process*, Cambridge Mass. 1969.
- Ανώνυμο (1992), "Διστάζουν οι ξένοι επενδυτές". *Ελευθεροτυπία*, 9.9.92, σελ. 44.
- Buehner R. (1993), *Strategie und Organisation*, Wiesbaden 1993.
- Γεωργαντάς Ζ./Μανος Κ./Νότης Β./Ρομπόλης Σ./Σακκάς Δ. (1986), *Ξένες επενδύσεις στην Ελλάδα*. ΚΕΠΕ, Αθήνα 1986.
- Culpan, R./Kumar, B. (1994) "Cooperative ventures of Western firms in Eastern Europe: the case of German companies", στο P. Buckley/P. Ghauri (Hrsg.), *The Economics of Change in East and Central Europe*, San Diego 1994, σελ. 267-278.
- Δάνος Β. (1991), "Διεθνές διαμετακομιστικό εμπορικό κέντρο η χώρα μας". *Καθημερινή*, 6.10.91, σελ. 70.
- Ερμείδης Π./Αιγυπτιάδης Α. (1993), *Αλβανία-Βουλγαρία-Ρουμανία. Οικονομικό και εμπορικό περιβάλλον σήμερα*. Εκδοση Ο.Π.Ε., Θεσ/νίκη 1993.

- Καϊταντζίδης Μ. (1994), "Επενδύσεις χωρίς στάσεις ... ενδιαμέσως". *Ελευθεροτυπία*, 25.8.94, σελ. 3/27.
- Katsaros, N.; "Wir muessen an die Vorteilhaftigkeit der Privatinitiative glauben", στο *To Βήμα*, 29.12.1991, σελ. D5.
- Kumar B. (1987), *Deutsche Unternehmen in den USA: Das Management in amerikanischen Niederlassungen deutscher Mittelbetriebe*, Wiesbaden 1987.
- Kumar B., "Globalisierung und internationale Personalpolitik", στο *WiSt*, Oktober 1993, σελ. 486-490.
- Martsch S./Meyerhoefer M. (1994), "Grunde fuer die mangelnde Praesenz deutscher Unternehmen in der asiatisch-pazifischen Region - Ergebnisse". in: *Ifo-Tagung, Analysen, Prognosen*, Nr. 94 (April 1994).
- Μέγας Χ. (1994), "Ο κύκλος των χαμένων θέσεων εργασίας". *Ελευθεροτυπία*, 8.8.94, σελ. 12.
- Νικολάου Ν. (1990), "Γιατί οι επενδυτές μας έχουν στη «μαύρη λίστα»", στο: *Βήμα*, 11.11.90, σελ. Δ2.
- Παπανδρέου Β. (1994), "Επενδυτικά κίνητρα και επενδύσεις". *Καθημερινή*, 7.8.94, σελ. 36.
- Παπανδρόπουλος Α. (1991), "Πλήθος αντικίνητρα εμποδίζουν τις επενδύσεις", στον: *Οικονομικό Ταχυδρόμο*, 9.5.1991, σελ. 32-34.
- Ράλλης Γ. (1994), "Δημόσια διοίκηση: η κατάσταση από το κακό στο χειρότερο", στην *Καθημερινή*, 13.2.1994, σελ. 3.
- Σημίτης Κ. (1994), "Μια νέα αναπτυξιακή πολιτική σε ανταγωνιστικό περιβάλλον". στο *Βήμα*, 10.7.94, σελ. Δ6.
- Steinmann, H./Kumar, B./Wasner, A. (1981), "Der Internationalisierungsprozess in Mittelbetrieben", στο E. Pausenberger (Hrsg.), *Internationales Management*, Stuttgart 1981, S. 107-128.
- Τσαούσης Κ. (1994), "Το σταθερό πλαίσιο είναι καλύτερο από τα κίνητρα", στο: *Βήμα*, 30.4.94, σελ. Δ28.
- Welge, M. (1990) "Globales Management", in: M. Welge (Hrsg.), *Globales Management*, Stuttgart 1990, σελ. 1-17.
- Χαροντάκης Δ. (1994), "Σε κυρίαρχο, της βαλκανικής αγοράς γάλακτος αναδεικνύεται η Δέλτα", στο: *Βήμα*, 20.3.94, σελ. Δ31.
- Χίος Ν. (1994), "Διερεύνηση των ελληνικών εξαγωγών στη Βουλγαρία", στην *Καθημερινή*, 13.2.94, σελ. 52.

Οικογένεια, γλώσσα, ταυτότητα: Εμπειρική έρευνα σε δίγλωσσα παιδιά*

Αλεξάνδρα Ανδρούσου**, Ευαγγελία Κούρτη***

Περίληψη

Στην μελέτη αυτή επιχειρήσαμε μια ποιοτική διερεύνηση του τρόπου διαπλοκής των παραμέτρων που παρεμβαίνουν στις διαδικασίες οικοδόμησης ταυτότητας ατόμων, τα οποία εξαρχής βρίσκονται αντιμέτωπα με πάνω από μια γλώσσες-κουλτούρες. Τα αποτελέσματά μας, μας οδηγούν να υποστηρίξουμε την άποψη ότι η ταυτότητα των δίγλωσσων παιδιών πραγματώνεται μέσα από την διαφορετικού τύπου, ανάλογα με την προσωπική ιστορία, διαχείριση του αισθήματος του ανήκειν σε δύο πολιτισμικές πραγματικότητες. Πρόκειται για μια δυναμική πορεία στη διάρκεια της οποίας σημαντικό ρόλο παίζει και το κοινωνικό πλαίσιο: σχολείο, φίλοι, σχέση με το περιβάλλον.

Η διερεύνηση των σχέσεων οι οποίες διέπουν την έννοια της ταυτότητας και της γλώσσας, τόσο στο επίπεδο του συλλογικού (κοινωνική, εθνική, πολιτισμική ταυτότητα) όσο και επίπεδο του ατομικού-προσωπικού (ατομική, προσωπική ταυτότητα)¹, έχουν αποτελέσει το αντικείμενο πολλών εμπειρικών ερευνών καθώς και θεωρητικών προσεγγίσεων.

Με βάση τις σύγχρονες προσεγγίσεις, η ταυτότητα του ατόμου δεν αποτελεί δεδομένο αντικειμενικό και αμετάβλητο, αλλά πρόκειται για το παράγωγο μιας δυναμικής διαδικασίας, μιας συ-

* Μια πρώτη παρουσίαση των αποτελεσμάτων της έρευνας αυτής έγινε στο Παγκόσμιο Συνέδριο της Κοινωνιολογίας, στο Bielefeld της Γερμανίας (18-23/7/1994) με τον τίτλο: «Identity construction within a bi-cultural context».

** Διδάκτωρας εκπαιδευτικής ψυχολογίας.

*** Λέκτορας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

νεχούς πορείας διαμόρφωσης του εγώ σε σχέση με τον άλλον, μέσω συνεχών ταυτίσεων και επανατοποθετήσεων οι οποίες συνιστούν τις στρατηγικές οικοδόμησης της ταυτότητας. Ως στρατηγικές ορίζονται: «*διαδικασίες, συνειδητές ή ασύνειδες, οι οποίες δρομολογούνται από έναν δράστη (ατομικό ή συλλογικό) έτσι ώστε να επιτευχθεί ένας ή πλείονες τελικοί σκοποί (ρητώς ορισμένοι ή ευρισκόμενοι στο επίπεδο του υποσυνειδήτου): οι διαδικασίες υφίστανται επεξεργασία σε σχέση με την κατάσταση αλληλεπιδράσεως, σε σχέση δηλαδή με τις διάφορες παραμέτρους (κοινωνικές-ιστορικές, πολιτιστικές, ψυχολογικές) της εν λόγω κατάστασης*» (Camilleri, 1990: 24).

Σε ό,τι αφορά την Ελλάδα, τα παραπάνω θέματα έχουν μελετηθεί σε συγκεκριμένους πληθυσμούς, με αφορμή κυρίως τα προβλήματα που συναντούν τα μέλη τους τόσο κατά την κοινωνική τους ένταξη όσο και κατά την προσαρμογή των παιδιών τους στο εκάστοτε εκπαιδευτικό σύστημα. Πρόκειται για σημαντικό αριθμό εμπειρικών ερευνών οι οποίες αναφέρονται στους έλληνες μετανάστες και τα παιδιά τους στις χώρες της Ευρώπης, τις ΗΠΑ και την Αυστραλία (π.χ. Κασιμάτη 1984, ΥΠΕΠΘ 1986, Δαμανάκης 1987, Κολλάρου και Μουσουρού 1978, Androussou 1991) ή σε ομάδες με ιδιαίτερα πολιτιστικά χαρακτηριστικά όπως οι τσιγγάνοι (Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης, χ.χ.). Την τελευταία περίοδο, και σε σχέση με τα νέα κύριως δεδομένα της κοινωνικής πραγματικότητας, παρουσιάζονται έρευνες, που αφορούν στους προσφάτως εγκαταστημένους πληθυσμούς στον ελληνικό χώρο: πρόκειται για άτομα που μετακινούνται στην Ελλάδα είτε για πολιτικούς λόγους (ΕΜΚΕ-Πουλοπούλου 1990, Πετρινώτη 1993), είτε λόγω προσωπικής επιλογής εγκατάστασής τους στην Ελλάδα (βλ. Μόλβερ 1989, Κούρτη 1994, Σκούρτου Ε. 1994).

Στην παρούσα μελέτη επιχειρούμε να διερευνήσουμε τον τρόπο διαπλοκής των επιμέρους παραμέτρων που παρεμβαίνουν στις διαδικασίες οικοδόμησης ταυτότητας των ατόμων, τα οποία εξαρχής βρίσκονται αντιμέτωπα με πάνω από μια γλώσσες/κουλτούρες.

Για τούτο επιλέξαμε παιδιά προερχόμενα από μικτούς γάμους. Ως μικτός γάμος² ορίζεται εδώ ο γάμος μεταξύ ενός άνδρα και μιας γυναίκας διαφορετικής εθνικότητας. Ο ορισμός αυτός προϋποθέτει την παραδοχή ότι τα άτομα μεταφέρουν στην νέα οικογένεια, την οποία συγκροτούν μέσω του γάμου, στοιχεία από τα πολιτισμικά περιβάλλοντα στα οποία έχουν κοινωνικοποιηθεί. Οι εν λόγω περιπτώσεις λειτουργούν κατά κάποιο τρόπο ως προνομίου-

χες παρατήρησης, εφ' όσον ενυπάρχουν μεγεθυμένες συνιστώσες, οι οποίες απαντώνται και σε οποιονδήποτε άλλο γάμο και οι οποίες όμως στην συγκεκριμένη περίπτωση είναι ιδιαίτερως εμφανείς και επομένως μελετήσιμες, λόγω του διπλού πολιτιστικού πλαισίου αναφοράς.

Οι συνιστώσες αυτές αποτελούν δείκτες για την συγκεκριμένη έρευνα: πρόκειται για τις *γλωσσικές πρακτικές* (ποιά γλώσσα επιλέγει να χρησιμοποιεί το ζευγάρι μεταξύ του, με το οικείο περιβάλλον και με τα παιδιά, πότε και για ποιό λόγο), για τις *καθημερινές πρακτικές* (τί όνομα δίνουν στο παιδί τους, ποιό σχολείο επιλέγουν, σε ποιά χώρα πηγαίνουν διακοπές, κ.λπ.) τις *διαιτητικές συνήθειες*, τη *χρήση του ελεύθερου χρόνου*, *θρησκευτικές πρακτικές*, κ.λπ. Οι καθημερινές πρακτικές μορφοποιούν τις επιλογές των ατόμων, αντικατοπτρίζοντας ανά πάσα στιγμή με ποιον τρόπο επιλέγουν τα άτομα να εγγραφούν στο πολιτισμικό πλαίσιο. Οι εκάστοτε πρακτικές τους λοιπόν συνιστούν φορείς νοημάτων, προσωπικών εκφράσεων και κυρίως είναι πολιτισμικά σημασιοδοτημένες (Garfinkel 1967, Goffman 1974).

Πιο συγκεκριμένα και σε ό,τι αφορά τα παιδιά, θελήσαμε να ερευνήσουμε την διαχείριση αυτού του διπλού πολιτιστικού πλαισίου αναφοράς έτσι όπως αυτή διαφαίνεται μέσω των γλωσσικών και καθημερινών πρακτικών τους στον εκτός σχολείου χρόνο τους.

Στη συγκεκριμένη περίπτωση τα παιδιά αυτά μεγαλώνουν σε μια κατάσταση ταυτόχρονης διγλωσσίας (*bilinguisme simultané*)³, βρίσκονται δηλαδή εκ' γενετής αντιμέτωπα με δύο γλώσσες, τα ελληνικά και τα γαλλικά, και κοινωνικοποιούνται δεδόμενα διπλές πολιτιστικές αναφορές και πρότυπα τόσο από την οικογένεια (μικτοί γάμοι) όσο και από το σχολείο (Γαλλο-ελληνικό) και το ευρύτερο περιβάλλον τους (εξωσχολικές δραστηριότητες, τηλεόραση, φίλοι). Για τα παιδιά αυτά, οι δύο γλώσσες/κουλτούρες ανήκουν παράλληλα στο χώρο του ιδιωτικού (οικογένεια) και στο χώρο του κοινωνικού (σχολείο). Επιπλέον, τα ελληνικά αποτελούν και την γλώσσα του ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος.

Περιγραφή της έρευνας

Για την μελέτη αυτή χρησιμοποιούμε ένα συνδυασμό διαφορετικών μεθοδολογικών εργαλείων (ημερολόγιο, συνέντευξη, παρατήρηση), τα οποία αλληλοσυμπληρούμενα επέτρεψαν να προσεγγίσουμε με σφαιρικό τρόπο τη δυναμική των ποικίλων επιλογών και την αντιστοίχησή τους με τον τόπο, τον χρόνο και τους εκάστοτε συνομιλητές, σε επίπεδο ταυτόχρονα παιδιών και οικογένειας. Πρόκειται για μια εθνομεθοδολογικού τύπου προσέγγιση, όπου δίνεται καταρχήν έμφαση στην διαδικασία κατανόησης των φαινομένων, και στην συνέχεια στην ερμηνεία τους (Coulon, 1993). Κύριο εργαλείο της ο λόγος (discours) των κοινωνικών υποκειμένων σε ό,τι αφορά τις πράξεις τους σύμφωνα με την αρχή ότι «το καθημερινό ιδίωμα αποκαλύπτει την κοινωνική πραγματικότητα, την περιγράφει και την συγκροτεί ταυτοχρόνως» (Coulon, όπ. παρ., σ. 4).

Η έρευνα διεξήχθη στην Αθήνα μεταξύ Φεβρουαρίου-Ιουνίου 1994.

Το δείγμα αποτελείται:

α) από μία τάξη του ιδιωτικού Γαλλο-ελληνικού Σχολείου της Αθήνας (Lycée Franco-Hellénique d' Athènes), στο καταστατικό του οποίου προβλέπεται η διαπολιτισμική εκπαίδευση. Η διδασκαλία των μαθημάτων γίνεται στα γαλλικά, τα δε ελληνικά διδάσκονται ως ξένη γλώσσα 4 ώρες την εβδομάδα⁴. Στην τάξη αυτή φοιτούν 21 μαθητές και μαθήτριες, ηλικίας 10-11 χρόνων, β) από δέκα⁵ οικογένειες, (των οποίων τα παιδιά φοιτούν στην συγκεκριμένη τάξη) στις οποίες έγινε περαιτέρω διερεύνηση των οικογενειακών πρακτικών, με επίσκεψη των ερευνητριών στο σπίτι τους, όπου και έγινε συνέντευξη τόσο με τους δύο γονείς όσο και με το παιδί.

Για να μελετηθούν οι καθημερινές πρακτικές των παιδιών συντάξαμε και μοιράσαμε στο σύνολο της τάξης, ένα «*Ημερολόγιο μιας εβδομάδας*» (βλ. Παράρτημα Ι) με συγκεκριμένες κατηγορίες. Ζητήθηκε από τα παιδιά να καταγράψουν λεπτομερώς την κάθε μέρα τους καθώς επίσης την χρήση και/ή την εναλλαγή των γλωσσών (ελληνικά/γαλλικά), ανάλογα με τον συνομιλητή και τον τόπο. Τα ημερολόγια αυτά συμπλήρωσαν δεκαεπτά παιδιά και η μελέτη των απαντήσεών τους μας επέτρεψε να έχουμε την εικόνα μιας εβδομάδας από την καθημερινή ζωή της τάξης.

Η συνέντευξη με τους γονείς έγινε με βάση το, προσαρμοσμένο στην ελληνική πραγματικότητα, προφορικό ερωτηματολόγιο

των Harding και Riley (1986, βλ. Παράρτημα II). Αφορούσε τα βιογραφικά στοιχεία του ζευγαριού, τις στάσεις και τις αναπαραστάσεις τους σε σχέσεις με τις δύο γλώσσες, τις σχέσεις τους με τις αντίστοιχες οικογένειές τους, τις επαφές με την Γαλλία και την Ελλάδα, τις εκπαιδευτικές επιλογές σε σχέση με τα παιδιά τους, τις πολιτιστικές τους συνήθειες, τις πρακτικές τους σε σχέση με την συμμετοχή σε οργανώσεις. Η *ημι-κατευθυνόμενη συνέντευξη* με τα παιδιά αφορούσε στις επιλογές των φίλων, των εξωσχολικών αναγνώσμάτων, των πολιτιστικών προτύπων τους, των επιλογών στις εκπομπές της τηλεόρασης και στα παιχνίδια, των γλωσσικών τους συνηθειών, των γευστικών προτιμήσεων, των επιθυμιών τους για το μέλλον κ.λπ.

Η επίσκεψη αυτή επέτρεψε τόσο την παρατήρηση του χώρου ζωής της οικογένειας όσο και των γλωσσικών συνηθειών των γονέων στην καθημερινή ζωή. Το γεγονός ότι και οι δύο ερευνήτριες δήλωσαν εξ αρχής πολύχρονη παραμονή στη Γαλλία και γνώση της γαλλικής γλώσσας, επέτρεψε τη δημιουργία θετικού κλίματος, με αποτέλεσμα την συλλογή πλούσιων πληροφοριών αλλά και την εναλλαγή των γλωσσών (*code-switching*) στις περιπτώσεις που κάτι τέτοιο ήταν επιθυμητό, την οποία χρησιμοποίησαν κυρίως μητέρες.

Ανάλυση αποτελεσμάτων

Τα στοιχεία των δύο ομάδων συνεντεύξεων (γονείς, παιδιά) διασταυρωμένα με τις απαντήσεις των δεκαεπτά παιδιών στο ημερολόγιο, καθώς και με την παρατήρηση του προσωπικού χώρου και της χρήσης των γλωσσών στις δέκα οικογένειες, αναλύθηκαν με βάση τους παρακάτω δείκτες:

1. *Γλωσσικές πρακτικές*
2. *Καθημερινές πρακτικές*

2α. *Πρακτικές γονέων*: ονοματοδοσία των παιδιών, χώρες διακοπών, συμμετοχή των γονέων σε οργανώσεις, πολιτιστικές συνήθειες.

2β. *Πρακτικές παιδιών*: εξωσχολικές δραστηριότητες, εξωσχολικά αναγνώσματα, τηλεοπτικές επιλογές, προτιμήσεις (κινηματογράφος, μουσική, αθλητικοί σύλλογοι, φαγητό).

3. *Προβολή στο μέλλον*: τα σχέδια των παιδιών για την ζωή τους στο μέλλον (σε ποιά χώρα επιθυμούν να ζήσουν).

Η μελέτη των πρακτικών καταρχήν στο επίπεδο των γονέων μάς επέτρεψε να διερευνήσουμε την επιρροή της οικογένειας στα παιδιά, στο δε επίπεδο των παιδιών την επιρροή που έχει το σχολείο και ο κοινωνικός περίγυρος (χώρα, φίλοι, τηλεόραση κ.λπ.).

Για καθένα από τους παραπάνω δείκτες έγινε διασταύρωση των απαντήσεων που έδωσαν τόσο οι γονείς όσο και τα παιδιά τους. Η σύνθεση των στοιχείων αυτών επέτρεψε την ανάλυση των χαρακτηριστικών των δέκα οικογενειών και την ταξινόμησή τους σε δύο κατηγορίες (βλ. παρακάτω).

Πίνακας 1
Χαρακτηριστικά των 10 οικογενειών

	Μητέρες	Πατέρες	Παιδιά
Ηλικία			
Μέσος όρος	41,8	46	10 (5 κορίτσια, 5 αγόρια)
Χώρα γέννησης			
Ελλάδα	0	9	8
Γαλλία	6	1	2
Ελβετία	2	0	0
Τουρκία	1	0	0
Μαρόκο	1	0	0
Υπηκοότητα			
Ελληνική	0	7	1
Γαλλική	4	1	2
Ελληνική+Γαλλική	4	2	6
Ελληνική+Ελβετική	1	0	1
Αγγλική+Ελληνική	1	0	0
Επίπεδο σπουδών			
Μέση Τεχνική Σχολή	0	1	
Απολυτήριο Λυκείου	4	1	
Ανώτερες σπουδές	3	0	
Ανώτατες σπουδές	2	8	
Μεταπτυχιακές σπουδές	1	0	
Εργασία			
Άνευ εργασίας	9	0	
Ελεύθερος επαγγελματίας	0	8	
Υπάλληλος	1	0	
Τεχνίτης	0	2	
Διαμονή στην Ελλάδα			
> 10 χρόνια	8	9	
< 10 χρόνια	2	1	
Γλώσσες			
Ελληνικά	9	10	
Γαλλικά	10	4	
Μητρική+1*	2	6	
Μητρική+2	8	2	
Μητρική+3	0	1	

* Εκτός ελληνικών και γαλλικών.

Χαρακτηριστικά του δείγματος

Παρατηρούμε ότι (βλ. Πίνακα 1) στις συγκεκριμένες οικογένειες την μετανάστευση την ζουν οι μητέρες. Όλοι οι άνδρες (πλην ενός γάλλου) έχουν γεννηθεί στην χώρα διαμονής τους σε αντίθεση με τις γυναίκες, οι οποίες έχουν γεννηθεί όλες αλλού και οι περισσότερες διαμένουν πάνω από δέκα χρόνια στην Ελλάδα.

Οι άνδρες του δείγματός μας είναι στην πλειοψηφία τους ελεύθεροι επαγγελματίες. Στην κατηγορία αυτή περιλαμβάνονται

Πίνακας 2
Τυπολογία οικογενειών

	Α		Β		
	Ελληνοκεντρικές (4)	Γαλλοκεντρικές(3)	«Πολυπολιτισμικές» (3)		
Γλωσσικές πρακτικές					
Γονείς-γονείς	Ε	Γ	Ε	Γ	Ε
Παιδί-μητέρα	Γ	Γ	Ε+Γ	Γ	Γ+Ε
Παιδί-πατέρας	Ε	Γ+λίγα Ε	Ε	Ε+Γ	Ε
Παιδί-αδέλφια	Ε+Γ	Γ+Ε	-	-	Ε+Γ
Παιδί-φίλοι	Ε+Γ	Ε+Γ	Ε+Γ	Ε+Γ	Ε+Γ
Καθημερινές πρακτικές					
<i>α) Γονείς:</i>					
Όνομα παιδιού	Ε	2Γ+1Ε	Δ	Ε	Δ
Διακοπές	Ε	Γ+Ε	Γ	Ε+Γ	Ε+Γ
Συμμετοχή σε οργανώσεις	Γ-μητέρες	Γ-μητέρες	Ε/2 γονείς		
<i>β) Παιδιά:</i>					
Εξωσχ. δραστηρ.	Ε+Γ	Ε+Γ	-	Ε	Ε
Εξωσχ. αναγν/τα	Ε+Γ	Ε+Γ	Ε+Γ	Ε+Γ	Ε+Γ
Τηλεόραση	Ε	2Ε+Γ/1 Ε	Ε	Ε	Ε
Προτιμήσεις	Ε	Ε+Γ	Ε+Γ	Ε+Γ	Ε
Προβολή στο μέλλον	εκτός Ε	Ε+Γ	εκτός Ε	εκτός Ε	εκτός Ε

Υπόμνημα: Ε = Ελληνικός/ή, Ελλάδα, Γ = Γαλλικός/ή, Γαλλία, Δ = Διεθνής/ές

διάφορα επαγγέλματα που εμφανίζουν απόκλιση εισοδήματος (μέτριο εισόδημα: 3, υψηλό εισόδημα: 5). Αντιθέτως, οι γυναίκες του δείγματός μας (εκτός μιας που απασχολείται στην οικογενειακή επιχείρηση) δεν εργάζονται.

Παρατηρείται επίσης ανισότητα σπουδών: λίγες γυναίκες έχουν κάνει ανώτερες σπουδές σε αντίθεση με τους περισσότε-

ρους άνδρες οι οποίοι είναι κάτοχοι τίτλου πανεπιστημιακών σπουδών. Παρατηρούμε επίσης ότι τα ζευγάρια του δείγματός μας γνωρίζουν ξένες γλώσσες πέραν της μητρικής τους. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι όλες οι γυναίκες γνωρίζουν την ελληνική ενώ μόνο το 1/3 των ανδρών γνωρίζει αγγλικά.

Συμπερασματικά, από τα παραπάνω στοιχεία αυτά προκύπτει ότι η θέση των γυναικών είναι άνιση σε σχέση με αυτή του άνδρα ως προς την εργασία και την μόρφωση. Επίσης, τέσσερεις περιπτώσεις γυναικών αντιμετωπίζουν δυσχέρειες κατανόησης και αποδοχής της γλώσσας τους από πλευράς των συζύγων τους.

Παρατηρείται ότι τα περισσότερα παιδιά των οικογενειών αυτών έχουν γεννηθεί στην Ελλάδα και σχεδόν όλα έχουν διπλή υπηκοότητα.

Τυπολογία οικογενειών

Εμφανίζονται δύο μεγάλες κατηγορίες οικογενειών (βλ. Πίνακα 2), καθοριζόμενες κυρίως από την θέση που κατέχουν οι γλώσσες/κουλτούρες στις πρακτικές τους:

– στην *πρώτη κατηγορία (Α)* εντάξαμε οικογένειες όπου μία από τις δύο γλώσσες κυριαρχεί συστηματικά. Παρατηρείται δηλαδή μια πόλωση προς την κατεύθυνση μίας από τις δύο γλώσσες, η οποία παραπέμπει σε κάποιου τύπου κυριαρχία της μίας από τις δύο πολιτισμικές συνιστώσες του ζευγαριού σε όλες του τις καθημερινές πρακτικές. Για το λόγο αυτό ονομάσαμε τους δύο τύπους οικογενειών «ελληνοκεντρικές» και «γαλλοκεντρικές», αντίστοιχως.

– στην *δεύτερη κατηγορία (Β)*, σε αντίθεση με την προηγούμενη, εντάξαμε τρεις οικογένειες οι οποίες δεν συνιστούν ομοιοειδή ομάδα, αλλά διαφοροποιούνται από την προηγούμενη κατηγορία λόγω του ότι δεν εμφανίζουν μια σαφή προτίμηση προς την μία ή την άλλη κατεύθυνση. Αντιθέτως, μέσα από τον λόγο τους αλλά και τις παρατηρήσεις μας, μοιάζει να καλλιεργούν και να επενδύουν εξίσου και τις δύο γλώσσες/κουλτούρες, με αποτέλεσμα να διεκδικούν μέσα από τον λόγο και τις πρακτικές τους μία πολιτισμική ταυτότητα των μελών της οικογένειας, ενός δυναμικού μείγματος με θετική αποτίμηση των επιμέρους πολιτισμικών στοιχείων. Ονομάσαμε τις οικογένειες αυτές «πολυπολιτισμικές» σε αντιδιαστολή με τις προηγούμενες. Ο χαρακτηρισμός *πολυπο-*

λιτισμικές παραπέμπει περισσότερο στην «κοσμοπολίτικη» διάσταση με την οποία είναι επενδυμένος ο λόγος των γονέων αλλά και των παιδιών τους και λιγότερο στην διασταύρωση πολλαπλών πολιτιστικών αναφορών.

Ειδικότερα για κάθε κατηγορία και τις επιμέρους ομάδες που την απαρτίζουν, μπορούμε να προβούμε στις παρακάτω παρατηρήσεις με γνώμονα τους δείκτες που ορίσαμε.

Α' Κατηγορία

Γλωσσικές πρακτικές

Στις «ελληνοκρατικές» οικογένειες (4 και 7), οι γονείς μιλούν μεταξύ τους αποκλειστικά ελληνικά. Οι άνδρες σύζυγοι αγνοούν την γαλλική, αν και γνωρίζουν άλλες ξένες γλώσσες (π.χ. αγγλικά, ιταλικά) οι οποίες συχνά υπήρξαν και η πρώτη γλώσσα επικοινωνίας του ζευγαριού. Τα παιδιά μιλούν με την μητέρα μόνο γαλλικά και με τον πατέρα μόνο ελληνικά.

Στις «γαλλοκεντρικές» οι γονείς μιλούν μεταξύ τους σχεδόν αποκλειστικά γαλλικά, παρότι όλες οι γυναίκες γνωρίζουν την ελληνική γλώσσα. Η γαλλική ήταν η αρχική γλώσσας επικοινωνίας του ζευγαριού. Τα παιδιά μιλούν και με τους δύο γονείς και στις δύο γλώσσες.

Επίσης, και στις δύο περιπτώσεις τα παιδιά εισάγουν στην οικογενειακή εστία την «άλλη» γλώσσα, δηλαδή εκείνη που έχει «αποκλεισθεί» με τον ένα ή τον άλλο τρόπο από την επικοινωνία του ζευγαριού.

Καθημερινές πρακτικές

α) Πρακτικές γονέων. Στις ελληνοκεντρικές οικογένειες τα ονόματα που δίδονται στα παιδιά είναι αποκλειστικά ελληνικά, ενώ στις γαλλοκεντρικές 2 στα 3 είναι γαλλικά. Οι διακοπές των οικογενειών της πρώτης υποομάδας γίνονται αποκλειστικά στην Ελλάδα ενώ της δεύτερης γίνονται, με διαφορετική συχνότητα, τόσο στην Γαλλία όσο και στην Ελλάδα.

Είναι ενδιαφέρον ότι για τις μητέρες και των δύο ομάδων, αποτελεί σημαντικό στοιχείο της ζωής τους στην Ελλάδα το γεγονός ότι οι περισσότερες από αυτές (5 στις 7) συμμετέχουν ενεργά επενδύουν σε δραστηριότητες της συλλογικής ζωής των γάλων στην Αθήνα (έκδοση εφημερίδας με θέματα που αφορούν

την ένταξη και την διαμονή κυρίως των γαλλίδων στην Ελλάδα, ομάδες αλληλοβοήθειας για νεο-εγκατεστημένες γαλλίδες, φροντίδα ηλικιωμένων γάλλων, δανειστική βιβλιοθήκη, γαλλόφωνο καθολικό κατηχητικό).

Στις ελληνοκεντρικές οικογένειες η πρακτική αυτή των γυναικών μοιάζει να αντισταθμίζει την εμφανή απουσία στο οικογενειακό τους περιβάλλον δεσμών με την χώρα προέλευσής τους: η συμμετοχή/συμβολή των γυναικών αυτών σε δραστηριότητες της συλλογικής ζωής των Γάλλων στην Αθήνα, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι –όπως μας δήλωσαν– πηγαίνουν πάρα πολύ σπάνια στην χώρα τους, υποδηλώνει ότι οι γυναίκες αυτές ακολουθούν μια πορεία επανασύνδεσης με την κουλτούρα της χώρα τους, έχοντας πιθανόν ολοκληρώσει τον κύκλο ενσωμάτωσής τους στην ελληνική πραγματικότητα. Στις γαλλοκεντρικές οικογένειες η ίδια πρακτική μοιάζει να υπογραμμίζει την διάθεση διατήρησης δεσμών με την γαλλική πραγματικότητα. Τα παραπάνω επιβεβαιώνουν την άποψη ότι οι πρακτικές σημασιοδοτούνται διαφορετικά ανάλογα με τον τρόπο εγγραφής τους στην ιστορία της κάθε οικογένειας.

Οι πρακτικές των γονέων τής κάθε υποομάδας μοιάζει να στρέφονται προς την επικρατούσα στην κάθε οικογένεια κουλτούρα. Οι ελληνοκεντρικές οικογένειες αναφέρουν στοιχεία γαλλικής κουλτούρας στις πρακτικές τους (όπως παρακολούθηση γαλλικών καναλιών στην τηλεόραση, συμμετοχή σε γαλλικές οργανώσεις, γαλλικά αναγνώσματα). Όσα στοιχεία γαλλικής κουλτούρας εμφανίζονται, αφορούν αποκλειστικά τις μητέρες: παρατηρήσαμε ωστόσο ότι στις γαλλοκεντρικές οικογένειες υπάρχει μία τάση εξισορρόπησης των δύο στοιχείων.

β) Πρακτικές παιδιών. Όσον αφορά τα παιδιά παρατηρείται ότι και στις δύο ομάδες οι εξωσχολικές δραστηριότητες⁶ των παιδιών και τα αναγνώσματά τους έχουν στοιχεία και από τις δύο χώρες. Είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε εδώ ότι, παρά το γεγονός ότι στην Αθήνα υπάρχει δυνατότητα παρακολούθησης γαλλικών τηλεοπτικών προγραμμάτων, τα παιδιά επιλέγουν ελληνικά προγράμματα και ιδιαίτερα ελληνικές ταινίες και τηλεοπτικές σειρές.

Τα πολιτιστικά πρότυπα των παιδιών των ελληνοκεντρικών οικογενειών, έτσι όπως διαφαίνονται στις προτιμήσεις τους, προέρχονται από τον ελληνικό χώρο (π.χ. έλληνες ηθοποιοί, τραγουδιστές, κ.λπ.). Τούτο σε συνδυασμό με τις οικογενειακές πρακτικές (π.χ. χώρα διακοπών), δείχνει ότι τα παιδιά έχουν ελάχιστη σχέση με την σημερινή γαλλική πραγματικότητα. Στις γαλλοκεντρικές οικογένειες τα πρότυπα των παιδιών στρέφονται επίσης προς τον

Ελληνικό χώρο, αλλά με κάποιες αναφορές στην γαλλική πραγματικότητα (π.χ. γάλλοι ηθοποιοί).

Προβολή των παιδιών στο μέλλον

Τα παιδιά των ελληνοκεντρικών οικογενειών προβάλλουν τους εαυτούς τους στο μέλλον εκτός Ελλάδος. Αντιθέτως, τα παιδιά των γαλλοκεντρικών οικογενειών προβάλλουν τον εαυτό τους στο μέλλον τόσο την Ελλάδα όσο και το εξωτερικό. Έτσι, παρότι μέσω των οικογενειών τους διατηρούν σταθερούς δεσμούς με την γαλλική πραγματικότητα, οι προσωπικές τους προτιμήσεις είναι μικτές, εντάσσουν δηλαδή στην δική τους πραγματικότητα και τον ελληνικό χώρο. Το γεγονός ότι στις οικογένειες των παιδιών αυτών η γαλλική πλευρά είναι εντόνως παρούσα παρότι διαμένουν στην Ελλάδα, τους δίνει την δυνατότητα να συμπεριλαμβάνουν ισότιμα στον λόγο τους την πιθανότητα ένταξής τους και στους δύο χώρους.

B' Κατηγορία

Η κατηγορία αυτή ορίστηκε κυρίως από επιπλέον στοιχεία που αντλήσαμε από τις βιογραφίες των γονέων: τα άτομα αυτά έχουν ζήσει για μεγάλα χρονικά διαστήματα και σε άλλες χώρες, εκτός της Γαλλίας και της Ελλάδας. Στις τρεις οικογένειες που ανήκουν στην κατηγορία αυτή, τα αποτελέσματα δεν είναι τόσο ομοιογενή όσο στην προηγούμενη κατηγορία, και γι' αυτό, όπως φαίνεται στον Πίνακα 2, τα αποτελέσματα της κάθε οικογένειας παρουσιάζονται ξεχωριστά.

Αναφορικά με τις γλωσσικές πρακτικές και σε αντίθεση με την προηγούμενη κατηγορία, το πιο ενδιαφέρον διαφαινόμενο στοιχείο είναι ότι δύο γαλλόφωνες μητέρες επικοινωνούν με τα παιδιά τους και στα ελληνικά, ενώ τα παιδιά και σ' αυτή την κατηγορία χρησιμοποιούν και τις δύο γλώσσες με τα αδέρφια και τους φίλους.

Σχετικά με τις πρακτικές των γονέων είναι χαρακτηριστικό ότι το όνομα δύο παιδιών, (αλλά και των άλλων παιδιών της οικογένειας), δεν ανήκουν σε καμία από τις δύο κυρίαρχες κουλτούρες, αλλά αντιθέτως φέρουν την προσωπική σφραγίδα των γονέων. Η ονοματοδοσία, δηλαδή, δεν συνιστά τρόπο εγγραφής των παιδιών σε μια κουλτούρα αλλά στην προσωπική οικογενειακή ιστορία. Στις υπόλοιπες πρακτικές, το ελληνικό και το γαλλικό στοιχείο εί-

ναι παρόντα όπως και στις γαλλοκεντρικές οικογένειες. Επίσης, οι μητέρες δεν δραστηριοποιούνται σε γαλλικές οργανώσεις όπως στην προηγούμενη κατηγορία. Αντιθέτως, επέμειναν να κρατούν συνειδητή απόσταση από την κοινοτική ζωή των γάλλων στην Ελλάδα. Διατηρούν όμως σταθερούς και συστηματικούς δεσμούς με την χώρα προέλευσης (ταξίδια συχνά, επισκέψεις συγγενών τους στην Ελλάδα, συστηματική επικοινωνία).

Σχετικά με τις *πρακτικές των παιδιών* παρατηρούμε ότι οι εξω-σχολικές δραστηριότητες και οι τηλεοπτικές επιλογές προέρχονται από τον ελληνικό χώρο, ενώ τα εξωσχολικά αναγνώσματα, προφανώς υπό την επιρροή και του σχολείου, είναι ελληνικά και γαλλικά. Το ίδιο ισχύει και για τις προτιμήσεις τους.

Συμπερασματικά, με δεδομένο ότι τα αποτελέσματα αυτά αφορούν στα δίγλωσσα παιδιά του δείματός μας χρησιμοποιούν και τις δύο γλώσσες με τους φίλους, τα αδέρφια και τους συνομηθικούς τους, επιλέγουν την παρακολούθηση ελληνικών καναλιών στην τηλεόραση και έχουν κοινές πολιτιστικές αναφορές, οι οποίες περιλαμβάνουν κυρίως στοιχεία από την ελληνική πραγματικότητα. Οι παραπάνω διαπιστώσεις ισχύουν και για το σύνολο της τάξης όπως αυτό φαίνεται στις απαντήσεις των μαθητών/μαθητριών στα ημερολόγια. Αυτό δείχνει ότι η καθημερινή πρακτική των δίγλωσσων παιδιών, όπως φαίνεται στο δείγμα μας, έχει έναν κοινό τρόπο ζωής που καθορίζεται καταρχήν από το συγκεκριμένο σχολείο στο οποίο φοιτούν και από το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον.

Το σημείο στο οποίο τα παιδιά διαφοροποιούνται αφορά στις οικογενειακές πρακτικές και κυρίως στον τρόπο με τον οποίο εντάσσονται οι δύο γλώσσες/κουλτούρες στο εσωτερικό της κάθε οικογένειας και στην δυναμική του ζευγαριού και κατά προέκταση στον τρόπο με τον οποίο στο συμβολικό επίπεδο τα παιδιά αυτά διαχειρίζονται την δυνατότητα διπλής αναφοράς, και τούτο ανεξαρτήτως από τις κλασικές κοινωνιολογικές παραμέτρους των γονέων (κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο, σπουδές).

Έτσι, στην πρώτη κατηγορία οικογενειών όπου το «ελληνικό στοιχείο» υπερτερεί στην καθημερινή πρακτική (γλωσσικές πρακτικές, συνήθειες), το «γαλλικό στοιχείο» εμφανίζεται στο συμβολικό επίπεδο μέσα στο λόγο των παιδιών: π.χ. στην προβολή του εαυτού τους στο μέλλον όπου συστηματικά γίνεται αναφορά στην Γαλλία την οποία δεν γνωρίζουν πραγματικά. Στην περίπτωση αυτή, ταυτίζονται με το κομμάτι το οποίο στην οικογενειακή ιστορία που μοιάζει να μην έχει βρει την «θέση» του. Αντιθέτως, όταν

στην καθημερινή οικογενειακή πρακτική υπερτερεί το γαλλικό στοιχείο, τα παιδιά εντάσσουν στο λόγο τους αναφορές και από τους δύο χώρους, προβάλλουν δε τους εαυτούς τους στο μέλλον εξίσου και στις δύο χώρες. Στην περίπτωση αυτή το γεγονός ότι, όπως προαναφέραμε, στις εν λόγω οικογένειες αυτές υπάρχει τάση εξισορρόπησης των δύο πολιτισμικών συνιστωσών, παρέχει στα παιδιά την δυνατότητα να αναφέρονται εξίσου και στις δύο κουλτούρες.

Στη δεύτερη κατηγορία, στις οικογένειες όπου παρατηρήσαμε ότι δεν υπάρχει μια συγκεκριμένη, πολιτισμικά καθορισμένη πρακτική αλλά μάλλον ένα άνοιγμα προς μία πολλαπλότητα των πολιτισμικών αναφορών, τα παιδιά προβάλλουν τους εαυτούς τους στο μέλλον σε οποιοδήποτε μέρος του κόσμου (σημειωτέον εκτός Ελλάδος) προτάσσοντας την διάθεσή τους να έρθουν σε επαφή και να γνωρίσουν πολλούς και διαφορετικούς πολιτισμούς. Αυτό ενισχύεται και από το γεγονός ότι οι γονείς τους δήλωσαν ότι προσπαθούν να μεταδίδουν στα παιδιά τους πολύ περισσότερο στρατηγικές ένταξης στον εκάστοτε χώρο, στον οποίο ενδέχεται να βρεθούν, και λιγότερο απομονωμένα στοιχεία της μιας ή της άλλης κουλτούρας. Τα παιδιά αυτά μοιάζει να προβάλλουν μια ταυτότητα «πολίτη του κόσμου».

Τα αποτελέσματά μας, μάς οδηγούν να υποστηρίξουμε την άποψη ότι η ταυτότητα των δίγλωσσων παιδιών πραγματώνεται μέσα από την διαφορετικού τύπου, ανάλογα με την προσωπική ιστορία, διαχείριση του αισθήματος του ανήκειν σε δύο πολιτισμικές πραγματικότητες. Πρόκειται για μια δυναμική πορεία στην διάρκεια της οποίας σημαντικό ρόλο παίζει και το κοινωνικό πλαίσιο:⁷ σχολείο, φίλοι, η σχέση με το περιβάλλον. Αυτό σημαίνει ότι δεν υπάρχει μια χρονική περίοδος, όπου συγκροτείται η ταυτότητα και παραμένει αμετάβλητη, αλλά ότι η ταυτότητα συγκροτείται και αναμορφώνεται καθ' όλη την διάρκεια της ζωής ενός ατόμου.

Σημειώσεις

1. Για μια παρουσίαση των πρόσφατων ερευνητικών προσεγγίσεων πβλ. «L' identité de la personne», ειδικό τεύχος του περιοδικού *Psychologie Française*, No 35, 1990 καθώς και στο *L' individu cultures*, L' Harmattan, 1993.

2. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τις μελέτες των μικτών γάμων, καθώς και συγκεντρωμένη βιβλιογραφία βλ. C. Labat and G. Vermes, *Cultures ouvertes, Sociétés Interculturelles*, L' Harmattan, 1994, σ. 211-289.

3. Πολυάριθμες έρευνες έχουν ασχοληθεί τόσο με την θεωρητική οροθέτηση της έννοιας, όσο και με την λειτουργία του δίγλωσσου ατόμου: εκτείνονται από προσεγγίσεις που σε μακροκοινωνιολογικό επίπεδο αναλύουν δίγλωσσες θεσμικές καταστάσεις τύπου π.χ. Καναδά, μέχρι τις έρευνες που ασχολούνται με το δίγλωσσο υποκείμενο. (Hamers and Blanc, 1983, Ludi and Py, 1986, Tabouret-Keller, 1975). Όπως άλλωστε το σημειώνει και η A. Tabouret-Keller, «Η διγλωσσία ορίζεται ως το σύνολο των διαδικασιών που μπορούν να εμφανισθούν σε κάθε περίπτωση όπου δύο ή περισσότερες γλώσσες ομιλούνται από ένα άτομο ή από ένα σύνολο ατόμων [...]. Για να κατανοηθεί χρειάζεται πέραν της γλωσσολογικής ανάλυσης, που προϋποθέτει την μελέτη της δομής των μηχανισμών επαφής των γλωσσών και των επιπτώσεών της, και η μελέτη των ψυχολογικών παραμέτρων που αφορούν τους ομιλητές καθώς και τις ιδιαίτερες και προσωπικές σχέσεις που διατηρούν με τις διαφορετικές τους γλώσσες...» (αναφερόμενο στο Camilleri, 1985, σ. 133.

4. Το σχολικό έτος 1993-94 φοιτούσαν 800 μαθητές και μαθήτριες στο Δημοτικό σχολείο. Το σχολείο αυτό λειτουργεί με την σημερινή του μορφή εδώ και δεκαπέντε χρόνια σύμφωνα με την αντίστοιχη ελληνική νομοθεσία περί ιδιωτικών και ξένων σχολείων στην Ελλάδα. Περιλαμβάνει δημοτικό, γυμνάσιο και λύκειο. Το οργανωτικό του σχήμα ακολουθεί το γαλλικό εκπαιδευτικό σύστημα (τρόπος διαχωρισμού τάξεων, ονομασία τους, τρόπος κατανομής της ύλης κ.λπ.). Οι γάλλοι καθηγητές έρχονται από την Γαλλία και διορίζονται στην Ελλάδα για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα και μισθοδοτούνται σύμφωνα με το γαλλικό μισθολόγιο. Τα ελληνικά διδάσκονται από έλληνες καθηγητές που προσλαμβάνονται στην Ελλάδα. Στο σχολείο αυτό εγγράφονται μαθητές και μαθήτριες που έχουν γαλλική υποκοότητα ή παιδιά που έχουν για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα ακολουθήσει γαλλικό εκπαιδευτικό σύστημα. Οι Γάλλοι υπήκοοι που κατοικούν στην Ελλάδα σύμφωνα με την απογραφή του 1981 είναι 8.323 (Πετρινώτη 1993, σ. 107). Στον αριθμό αυτό δεν περιλαμβάνονται άτομα με διπλή υπηκοότητα.

5. Η επιλογή των δέκα παιδιών έγινε με βάση την διαθεσιμότητα των γονέων τους την συγκεκριμένη στιγμή της έρευνας.

6. Στις εξωσχολικές δραστηριότητες που ανέφεραν τα παιδιά περιλαμβάνονται: μαθήματα ξένων γλωσσών (αγγλικά), μαθήματα μουσικής σε ωδείο, σπορ, χορός, προσκοπισμός, γαλλικό κατηχητικό. Ο διαχωρισμός στις κατηγορίες ελληνικο/γαλλικό έγινε σύμφωνα με το πλαίσιο αναφοράς της κάθε δραστηριότητας.

7. Θα ήταν ιδιαίτερως ενδιαφέρουσα μια συγκριτική μελέτη των αποτελεσμάτων αυτών με πληθυσμό παιδιών μικτών γάμων όπου το μη ελληνικό στοιχείο θα προέρχεται από κουλτούρα λιγότερο οικεία στην

Ελλάδα (π.χ. Αφρική ή Ασία). Στην περίπτωση αυτή θα μπορούσαμε να μετρήσουμε το ειδικό βάρος που έχει στην δική μας έρευνα η συγκεκριμένη γλώσσα/κουλτούρα και η εικόνα που αυτή έχει στον ελληνικό πληθυσμό.

Βιβλιογραφία

- Androussou A., *Etudes des processus identitaires des jeunes issus de l'immigration: enquête auprès d'une population grecque dans pays d'Europe et de retour en Grèce*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο René Descartes, Παρίσι, 1990.
- Bruner J., ... *car la culture donne forme à l'esprit*, trad. Française 1991, trad. Bonin Eshel, Paris, 1990.
- Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης, *Μελέτη για την αντιμετώπιση των εκπαιδευτικών προβλημάτων των τσιγγάνων*, Αθήνα, χ.χ.
- Γκοτοβός Α., Μάρκου Γ., Ferig M., «Η σχολική επανένταξη των παλινοστούτων μαθητών», *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τεύχ. 34, 35, 36 σ. 39-45, 49-54, 47-55, 1987.
- Camiller C., *Anthropologie culturelle et éducation*, Unesco-Delachaux and Niestlé, Paris, 1985.
- Coulon A., *L'ethnométhodologie*, PUF-Que sais-je, Paris, 1993.
- Δαμανάκης Μ., *Μετανάστευση και Εκπαίδευση*, Goutenberg, Αθήνα, 1987.
- ΕΜΚΕ-Πουλοπούλου Η., *Προβλήματα μετανάστευσης-παλινοστούσης*, ΙΜΕΟ-ΕΔΗΜ, Αθήνα, 1986.
- ΕΜΚΕ-Πουλοπούλου Η., «Μετανάστες και πρόσφυγες στην Ελλάδα: 1970-1990» *Εκλογή*, τεύχος 85/86, σελ. 112, 1990.
- Enfance: «Le bilinguisme et l'enfance. Problèmes quotidiens», No 4, PUF, 1991.
- Ferrandi R., «Couples mixtes. Motivations de femmes européennes au choix d'un partenaire africain», in *Nouvelle Revue d'Ethnopsychiatrie*, No 24, σελ. 127-149, 1994.
- Foreign Women in Greece*: Anglo-Hellenic Publishing, Athens, 1984.
- Garfinkel H., *Studies in Ethnomethodology*, Englewood Cliff, NJ, Prentice Hall, 1967.
- Goffman E., *Les rites d'interaction*, Editions de Minuit, Paris, 1967.
- Grosjean F., *Life with two languages*, Harvard University Press, 1982.
- Hamers J. and Blanc M., *Bilingüaliteit et Bilinguisme*, Mardaga, Bruxelles, 1983.
- Harding J. and Riley Ph., *The bilingual family*, Cambridge University Press, 1986.
- Καλατζή-Αζίζι Α., «Το παιδί του μικτού γάμου: τρόποι πρόληψης πιθανών προβλημάτων συμπεριφοράς», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 49, σελ. 101-109, 1983.

- Κασιμάτη Κ., *Μετανάστευση-Παλινοόηση. Η Προβληματική της δεύτερης γενιάς*, ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1984.
- Kellerhalis J. and Montadon C., *Les stratégies éducatives des familles*, Delachaux et Niestlé, Paris, 1991.
- Κολλάρου και Μουσούρου, «The return home: Socioeconomic aspects of reintegration of Greek migrant workers returning of Germany», *Ενημέρωση 2*, Αθήνα, 1978.
- Κούρτη Ε., *Μόνιμοι αλλοδαποί κάτοικοι Κέρκυρας*, Τελική Έκθεση Ερευνητικού προγράμματος, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα, 1994.
- Labat C. and Vermes G., *Coultures ouvertes, Sociétés Interculturelles*, L' Harmattan, Paris, 1994.
- Ludi J., Py B., *Etre bilingue*, Ed. Peter Lang, Berne, 1986.
- Μόλβερ Γ., *Τα ψυχοκοινωνικά προβλήματα των γυναικών από τις γερμανόφωνες χώρες που είναι παντρεμένες με έλληνες και ζουν στην Αθήνα*, Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 1989.
- Πετρινωτή Ξ., *Η μετανάστευση προς την Ελλάδα*, Εκδ. Οδυσσεάς, Αθήνα, 1993.
- Orfanos S., Psomiades H., Spiridacis J., ed., *Education and Greek Americans: Process and Prospects*, Pella, New York, 1987.
- Psychologie Française, *L' identité de la personne*, Numéro spécial, No 35, 1990.
- Robinson Nemetz G., *Grosscultural Understanding*, Prentice Hall, 1988.
- Σκούρτου Ε., «Δομές μάθησης της γλώσσας και δομές μάθησης μέσω γλώσσας σε καταστάσεις διγλωσσίας», *Ανακοίνωση στο Συνέδριο των Δελφών*, «Εθνοκεντρισμός και εκπαίδευση», 27-29 Μαΐου 1994.
- Tanon G., Vermes G., *L' individu et ses cultures*, L' Harmattan, Paris, 1993.
- Tabouret-Keller A., «Plurilinguisme: Revue des travaux français de 1945 à 1973», *La linguistique*, II, 1, Paris, 1975.
- Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων-Unesco: *Σχολική επανένταξη παλινοσοούντων μαθητών. Προβλήματα και προοπτικές*, Αθήνα.

Παράρτημα Ι

Δείγμα μιας ημέρας του ημερολογίου

Σήμερα Παρασκευή 11 Φεβρουαρίου 1994

Ξύπνησα στις

Στο πρωινό μου έφαγα

Πήγα στο σχολείο. Όταν γύρισα από το σχολείο:

Διάβασα τα μαθήματά μου:

- μόνος (η) μου:

.....
- με άλλον (με ποιόν και σε ποιά γλώσσα):

.....
Διάβασα ένα βιβλίο ή ένα περιοδικό (ποιό και σε ποιά γλώσσα):

Έπαιξα (τι, με ποιόν και σε ποιά γλώσσα):

Πήγα (πού, για ποιά λόγο και σε ποιά γλώσσα μιλήσα):

Το βράδυ έφαγα:

Μετά το φαγητό (τί έκανα, με ποιούς και σε ποιά γλώσσα):

Κοιμήθηκα στις

Η σημερινή μέρα ήταν διαφορετική από τις άλλες γιατί

Παράρτημα II
Προφορικό ερωτηματολόγιο
βάσει του οποίου έγινε η συνέντευξη με τους γονείς

	Μητέρα	Πατέρας	
1. Ηλικία	
2. Τόπος γέννησης	
3. Υψηκότητα	
4. Επίπεδο σπουδών	
5. Επάγγελμα	
6. Αριθμός παιδιών	
7. Τόπος γέννησής τους	
8. Υψηκότητα παιδιών	
9. Ημερομηνία εγκατάστασης στην Ελλάδα	
10. Διαμονή σε άλλη χώρα (πού και πόσο)	
11. Ποιοί άλλοι διαμένουν μαζί τους	
12. Τι εφημερίδες, περιοδικά διαβάζουν	
13. Πόσο συχνά πηγαίνουν στην Ελλάδα	
14. Τι κανάλια βλέπουν στην τηλεόραση	
15. Ποιές οι σχέσεις με συγγενείς στην Ελλάδα	
16. Πόσο συχνά έρχονται οι συγγενείς από την Γαλλία	
17. Ποιες σχέσεις διατηρούν με την γαλλική κοινότητα στην Ελλάδα	
18. Συμμετέχουν ενεργά σε οργανώσεις (πολιτιστικού χαρακτήρα ή άλλες)	
19. Ποιες γλώσσες μιλάτε:			
Γονείς	Γλώσσα	Επίπεδο	Πώς τη μάθατε;
Πατέρας	1.	ΜΚΔΓ	1.
	2.	ΜΚΔΓ	2.
	3.	ΜΚΔΓ	3.
	4.	ΜΚΔΓ	4.
Μητέρα	1.	ΜΚΔΓ	1.
	2.	ΜΚΔΓ	2.
	3.	ΜΚΔΓ	3.
	4.	ΜΚΔΓ	4.

(Μ=Μιλώ, Κ=Καταλαβαίνω, Δ=Διαβάζω, Γ=Γράφω)

20. Με ποιιά(ές) γλώσσα(ες) συνεννοείσθε; Εάν είναι πάνω από μία, τι είναι αυτό που καθορίζει κάθε φορά την επιλογή σας ή σας κάνει να αλλάζετε από τη μία γλώσσα στην άλλη; Ήταν πάντοτε έτσι; Εάν όχι, τι ήταν αυτό που επέφερε την αλλαγή;
- Πατέρας
-
- Μητέρα
-
21. Εσείς οι ίδιοι ανατραφήκατε σαν δίγλωσσοι; Εάν ναι, σε ποιές γλώσσες;
- Πατέρας
-
- Μητέρα
-
22. Είχατε επιλέξει εάν θα μεγαλώσετε τα παιδιά σας σαν δίγλωσσα ή μη δίγλωσσα; Γιατί;
- Πατέρας
-
- Μητέρα
-
23. Σε γενικές γραμμές, θεωρείτε ότι η διγλωσσία είναι
Πατέρας	Μητέρα
καλή-κακή-τίποτα από τα δύο	καλή-κακή-τίποτα από τα δύο
φυσιολογική-αφύσικη-τίποτα	φυσιολογική-αφύσικη-τίποτα
εύκολη-δύσκολη-τίποτα	εύκολη-δύσκολη-τίποτα
χρήσιμη-εμπόδιο-τίποτα	χρήσιμη-εμπόδιο-τίποτα
ευχάριστη-δυσάρεστη-τίποτα	ευχάριστη-δυσάρεστη-τίποτα
24. Έχετε ήδη κάποια σχέδια για το εάν θα μεγαλώσετε τα άλλα παιδιά σας σαν δίγλωσσα; Ποιά είναι αυτά τα σχέδια; Ποια είναι τα κύρια πλεονεκτήματά τους; Τι θα μπορούσε να τα διαταράξει; Ή θα αρκεστείτε στα ακούσματα;
- Πατέρας
-
- Μητέρα
-
25. Είχατε συμβουλευθεί (βιβλία, άλλους ανθρώπους, κ.λπ.) για την διγλωσσία; Εάν ναι, τι έλεγαν; Συμφωνείτε τώρα με αυτά; Τα ακολουθήσατε; Εάν όχι, για ποιά λόγο;
- Πατέρας
-
- Μητέρα
-
26. Οι εν λόγω γλώσσες είναι εξίσου χρήσιμες:
- στην οικογένειά σας; Πατέρας: Μητέρα:
 - στον κόσμο; Πατέρας: Μητέρα:
- Έχετε κάποιες έντονες συμπάθειες και αντιπάθειες σε ό,τι αφορά αυτές τις γλώσσες;
- Πατέρας: Μητέρα:
27. Όταν αποφασίσατε να μεγαλώσετε τα παιδιά σας σαν δίγλωσσα:
- αλλάξατε τη γλώσσα(ες) που μιλάγατε μεταξύ σας;

- Πατέρας: Μητέρα:
- μάθατε να μιλάτε και/ή να καταλαβαίνετε μία νέα γλώσσα;
28. Γνωρίζετε άλλες δίγλωσσες οικογένειες; Βρίσκονται στην ίδια θέση με σας; Βρίσκεστε σε επαφή;
- Πατέρας:
-
- Μητέρα
.....
29. Πέρα από το γεγονός ότι τα παιδιά σας φοιτούν στο Γαλλικό σχολείο, τι άλλο κάνετε για να διατηρήσετε την μη-κοινοτική γλώσσα(-ες) των παιδιών σας, τη γλώσσα(-ες) δηλαδή που δεν ομιλείται από την πλειοψηφία των ανθρώπων που τα περιστοιχίζουν; (Επισκέψεις σε και από συγγενείς, επισκέψεις στο σπίτι, βιβλία και κασέτες, τηλεόραση, κ.λπ.)
- Πατέρας
.....
- Μητέρα
.....
30. Χαίρεσθε που έχετε δίγλωσσα παιδιά ή το θεωρείτε κάπως ενοχλητικό ή έχετε ανάμικτα συναισθήματα;
- Πατέρας: Μητέρα:
31. Η πρώτη γλώσσα σας είναι η γλώσσα της κοινότητας στην οποία μεγαλώνουν τα παιδιά σας;
- Πατέρας: Μητέρα:

ΝΕΕΣ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΕΣ

NORMAN HAMPSON

Ο διαφωτισμός

Μια αποτίμηση για τις παραδοχές,
τις θέσεις και τις αξίες του

Μετάφραση: Δημήτρα Γ. Μαχλιανούδη

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

ΙΩΑΝΝΗΣ Σ. ΒΑΡΟΥΣΑΣ

ΠΡΟΣΕΥΧΑΝΤΑ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΨΥΧΑΙΤΙΚΗΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΔΙΕΘΝΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΕΚΣΕΚΣΕΩΝ

Οι Ελληνο-Βουλγαρικές Σχέσεις

Ευρωπαϊκές Οικονομικές και Πολιτικές Διαστάσεις

Λεωνίδας Μαρουδάς - Επιμέλεια
Χαράλαμπος Τσαρβανίδης

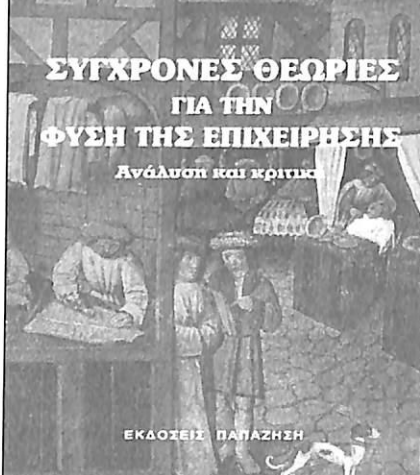

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

ΣΤΑΥΡΟΣ ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ

ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΦΥΣΗ ΤΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗΣ

Ανάλυση και κριτική

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

Η πολιτική ως σύμπτωμα στις κωμωδίες του ελληνικού θεάτρου και κινηματογράφου

Μαρία Παραδείση*

Περίληψη

Το άρθρο αυτό αποτελεί προσπάθεια ανίχνευσης του πολιτικού στοιχείου στις κωμωδίες του ελληνικού θεάτρου και κινηματογράφου (σκιαγράφηση των ανθρώπων που ασκούν την εξουσία και των πολιτικών ήθων του τόπου) και επισήμανση του έντονου ψυχαγωγικού χαρακτήρα τους.

Εισαγωγή

Το πολιτικό στοιχείο, εξ' ορισμού αποκλεισμένο από τη θεατρική και κινηματογραφική παραγωγή της μετεμφυλιακής Ελλάδας, καταφέρνει να παρεισφρύσει με τη μορφή σύντομων νύξεων σε σημαντικό αριθμό έργων. Στη δεκαετία του '60 όμως, σε περιορισμένο αριθμό κωμωδιών (το γένος των ταινιών ως ένα σημείο «νομιμοποιεί» την ένταση των σατιρικών καταγγελιών τους), η παρουσία του υπερβαίνει τα στενά αυτά όρια σε θεατρικά έργα και ταινίες που κριτικάρουν έντονα τα κοινοβουλευτικά μας ήθη. Ανάμεσα σ' αυτά έχουν επιλεγεί τρία θεατρικά έργα που έχουν μεταφερθεί και στον κινηματογράφο λόγω της μεγάλης εμπορικής τους επιτυχίας και μία ταινία σε πρωτότυπο σενάριο: α) ο *Τοπικός παράγων* του Παναγιώτη Καγιά που έχει μεταφερθεί στον κινηματογράφο με τίτλο *Οι εννιάκόσιοι της Μαρίνας* (1960) σε σενάριο

* Ειδικός επιστήμονας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Π. Καγιά, σκηνοθεσία Κ. Δούκα - Θ. Σαντά β) το *Ζητείται Ψεύτης* του Δημήτρη Ψαθά σε ομώνυμη κινηματογραφική διασκευή (1961) με σενάριο-σκηνοθεσία Γιάννη Δαλιανίδη γ) το *Υπάρχει και φιλότιμο* των Αλέκου Σακελλάρου - Χρήστου Γιαννακόπουλου με ομώνυμη και με τους ίδιους συντελεστές κινηματογραφική διασκευή (1965, σκηνοθεσία Α. Σακελλάρου) δ) η ταινία *Τζένη Τζένη* του Ντίνου Δημόπουλου (1966), σε σενάριο Ασημάκη Γιαλαμά - Κώστα Πρετεντέρη¹.

Στην ανάλυση που ακολουθεί έχει χρησιμοποιηθεί το θεατρικό κείμενο για το πρώτο έργο και οι κινηματογραφικές ταινίες για τα τρία επόμενα για καθαρά πρακτικούς λόγους. Η Ελλάδα είναι η μόνη ευρωπαϊκή χώρα που χαρακτηρίζεται από την έλλειψη κινηματογραφικού αρχείου αναγκάζοντας τον ερευνητή να συγκεντρώνει μόνος του και απ' όπου μπορεί το υλικό του². Στη συγκεκριμένη όμως περίπτωση η ανομοιογένεια του υλικού είναι σχετική, γιατί οι κινηματογραφικές διασκευές στον παλιό ελληνικό κινηματογράφο κρατούσαν όλα τα στοιχεία του θεατρικού έργου.

Και τα τέσσερα έργα διακρίνονται για την ευρηματική κωμική πλοκή, τους ευφρείς διαλόγους, και το αναγνωρίσιμο των τύπων και χαρακτήρων τους, και καταλήγουν σε κοινές διαπιστώσεις για τους κανόνες της εγχώριας πολιτικής ζωής: πρωταγωνιστές του πολιτικού παιχνιδιού είναι οι κομματάρχες της επαρχίας και οι ιδιαίτεροι γραμματείς των πολιτικών, ενώ ο ρόλος των τελευταίων είναι ουσιαστικά διακοσμητικός. Συνήθης είναι η προικοδότηση και των ψήφων του κομματάρχη πεθερού, καθώς και η αλλαγή κόμματος, ενώ οι πελατειακές σχέσεις αποτελούν καθοριστικό στοιχείο της εγχώριας πολιτικής ζωής. Τα αποτελέσματα της άσκησης της πολιτικής εξουσίας είναι καταστροφικά ιδίως στην «άλλη Ελλάδα» της επαρχίας. Αξίζει τέλος να σημειωθεί ότι και τα τέσσερα έργα καταφεύγουν στην ίδια δραματουργική μέθοδο περάτωσης της δράσης (στροφή στο ιδιωτικό), ενώ κυρίαρχος είναι ο ψυχαγωγικός χαρακτήρας τους.

Η παρουσίαση-ανάλυση θα γίνει συγκριτικά για όλα τα έργα βάσει των κοινών διαπιστώσεων-θεμάτων που περιέχουν αφού προηγηθεί μια σύντομη αναφορά στο θεματολογικό τους πλαίσιο. Πριν περάσουμε όμως στη συστηματική προσέγγιση των επιμέρους θεμάτων θα πρέπει να τονιστεί ότι τα παραπάνω έργα (και πολύ περισσότερο από τα υπόλοιπα σύγχρονά τους) λείπει οποιαδήποτε ουσιαστική πολιτική αναφορά. Η αιτία των οποίων προβλημάτων, που αναφέρονται εν παρόδω, παίρνει καθαρά προσωπική διάσταση: οι δυσλειτουργίες που προκύπτουν από την άσκη-

ση της πολιτικής εξουσίας αποδίδονται στην ανικανότητα των εκπροσώπων της, ή στη διαφθορά των συνεργατών τους και χρησιμεύουν περισσότερο για την παραγωγή γκαγκ παρά για μια στοιχειώδη πολιτική προσέγγιση. Κι όμως δημιουργούνται και παίρνουν αξιοσημείωτες διαστάσεις.

Θεματολογικό πλαίσιο

α) Ο Τοπικός παράγων

Ο Σπύρος Δαλέγκος, ένας πανίσχυρος κομματάρχης της επαρχίας (πρώτος διδάξας ο Βασίλης Λογοθετίδης), καθορίζει απόλυτα την εκλογική μάχη στην περιοχή της Αρκαδίας με την «περιουσία» των εννιακοσίων ψήφων που κληρονόμησε από τον πατέρα του και προορίζει για προίκα της κόρης του Αννίτσας.

β) Ζητείται Ψεύτης

Ο Θόδωρος Πάρλας ή Ψευτοθόδωρος (Ντίνος Ηλιόπουλος), ένας φιλόδοξος νέος από την επαρχία με ιδιαίτερο ταλέντο και εφευρετικότητα στις ψευτιές «αυτοδιορίζεται» ιδιαίτερος γραμματέας του βουλευτή Φερέκη (Παντελής Ζερβός) και πολύτιμος βοηθός του σε κάθε δύσκολη περίπτωση.

γ) Υπάρχει και φιλότιμο

Η ταινία αναφέρεται στη δραματική έκπληξη που δοκιμάζει ο Υπουργός Εθνικής Ανασυγκρότησης και Περιθάλψεως Ανδρέας Μαυρογιαλούρος (Λάμπρος Κωνσταντάρας), όταν αποκαλύπτει ότι στην άσκηση των καθηκόντων του είχε αποκατασταθεί τελείως από τον κομματάρχη της επαρχίας Γκρουέζα (Διονύσης Παπαγιαννόπουλος) και τον ιδιαίτερο γραμματέα του Γιωργάκη (Ανδρέας Ντούζος).

δ) Τζένη Τζένη

Η κωμωδία αυτή περιγράφει την κομματική αντιπαράθεση δύο ισχυρών οικογενειών ενός αιγιοπελαγίτικου νησιού: του κομματάρ-

χη Σκούταρη (Διονύσης Παπαγιαννόπουλος) και του εφοπλιστή Κασανδρή (Λάμπρος Κωνσταντάρας). Ο πρώτος υποστηρίζει από ιδεολογική πεποίθηση τον υποψήφιο Γκόρτσο ενώ ο δεύτερος προσπαθεί να βγάλει βουλευτή τον ανιψιό του Νίκο Μαντά (Ανδρέας Μπάρκουλης) για την προάσπιση και μέσω της πολιτικής των οικονομικών του συμφερόντων.

Οι κομματάρχες της επαρχίας και οι γραμματείς των πολιτικών

Και τα τέσσερα έργα τονίζουν τον καθοριστικό ρόλο στο πολιτικό παιχνίδι των κομματάρχων της επαρχίας που ανάγονται στους ουσιαστικούς κυβερνήτες της περιφέρειας, και των ιδιαίτερων γραμματέων των πολιτικών που αποτελούν το δεξί τους χέρι στις αθηναϊκές δραστηριότητές τους. Χαρισματικές προσωπικότητες με μεγάλη ακτινοβολία και δύναμη πειθούς στους ψηφοφόρους που τους πιστεύουν (αν δεν τους φοβούνται) διακρίνονται για την ρητορική τους ικανότητα, την εφευρετικότητα και την ικανότητά τους να μετατρέπουν το μαύρο σε άσπρο³. Αδίστακτοι, παμπόνηροι και με ιδιαίτερα ελαστική συνείδηση έχουν μετατρέψει την πολιτική σε «επάγγελμα» ιδιαίτερα προσοδοφόρο⁴. Ειδικότερα η εξουσία του Σπύρου Δαλέγκου είναι τέτοια που καταφέρνει να ανατρέψει και αυτή την μυστικότητα της ψήφου⁵. Στα ιδιαίτερα ταλέντα τους συμπεριλαμβάνονται η συγγραφή των λόγων των πολιτικών (*Ζητείται ψεύτης, Υπάρχει και φιλότιμο*), αν όχι η πλήρης υποκατάστασή τους (*Τζένη Τζένη*)⁶, η διοργάνωση άψογων πολιτικών συγκεντρώσεων η πρόκληση «αυθόρμητου» ενθουσιασμού στο πλήθος η ενημέρωση του τύπου κατά το δοκούν για τις δραστηριότητες των προϊσταμένων τους (*Ζητείται ψεύτης, Υπάρχει και φιλότιμο*).

Ο διακοσμητικός ρόλος των πολιτικών

Με σαφή εξαίρεση τον *Τοπικό παράγοντα* η σκιαγράφηση των πολιτικών είναι επιεικώς απογοητευτική. Ανίκανοι, ανεύθυνοι και παθητικοί σ' όλες τις εκδηλώσεις της ζωής τους οι πολιτικοί α-

φήνουν την προσωπική και δημόσια ζωή τους να διαμορφώνεται ερήμην τους. Οι συνέπειες της συμπεριφοράς τους (που προφανώς συνεχίζει μια μακροχρόνια πολιτική κατάσταση) θ' αποδειχθούν τόσο καταστροφικές για τη ζωή του τόπου που στις δύο από τις τρεις περιπτώσεις (*Υπάρχει και φιλότιμο* και *Τζένη Τζένη*) θα προκαλέσουν την οδυνηρή έκπληξη των ίδιων των κεντρικών ηρώων.

Καταρχήν στα δύο από τα τέσσερα έργα οι «επαγγελματίες» πολιτικοί βρίσκονται «τυχαία» ή και παρά τη θέλησή τους στη θέση που βρίσκονται: στο *Υπάρχει και φιλότιμο* ο Ανδρέας Μαυρογιαλούρος είναι πολιτικός καριέρας από «οικογενειακή παράδοση»⁷: στο *Τζένη Τζένη* διεκδικητής του βουλευτικού αξιώματος είναι άκων ο Νίκος Μαντάς γιατί αυτή είναι η επιθυμία του θείου του εφοπλιστή Κασσανδρή. Αλλά και όσοι βρίσκονται με τη θέλησή τους στην εξουσία όπως ο βουλευτής Φερέκης (*Ζητείται ψεύτης*) αποδεικνύονται εξίσου ανίκανοι με τους δύο παραπάνω όχι μόνο να πάρουν κάποια σωστή πολιτική πρωτοβουλία αλλά και να συντάξουν ή έστω να διαβάσουν σωστά τους λόγους που τους γράφουν οι συνεργάτες τους. Ειδικότερα στο πρόσωπο του γέρο-Δαμαλά, του ηλικιωμένου Φερέκη και του απόντος Γκόρτσου εκτός από τους πολιτικούς-μαριονέτες σατιρίζεται και η «γεροντοκρατία» της πολιτικής στην Ελλάδα⁸.

Στον αντίποδα από κάθε άποψη των παραπάνω πολιτικών βρίσκεται ο υποψήφιος βουλευτής Ντίνος Δεντράκης στον *Τοπικό παράγοντα*. Ούτε όμως οι λαμπρές σπουδές του στις πολιτικές επιστήμες στο εξωτερικό, ούτε οι εκσυγχρονιστικές τάσεις και το ήθος του μπορούν να συναγωνιστούν στο ελάχιστο την γνώση και εμπειρία του Δαλέγκου στις «εκλογικές επιστήμες». Και μόνο χάρη στη βοήθεια της αγαπημένης του Αντίσας θα κερδίσει, εν αγνοία του, την προεκλογική μάχη γιατί εκείνη ως «κόρη του πατέρα της» θα τον πολεμήσει με τα ίδια μέσα⁹.

- Οι ιδιαιτερότητες της πολιτικής μας ζωής:
- η προικοδότηση του υποψήφιου
 - με τις ψήφους του πεθερού του,
 - η αλλαγή κόμματος, οι πελατειακές σχέσεις

Στα δύο από τα τέσσερα έργα η προικοδότηση του υποψηφι-

ου με τις ψήφους του «πεθερού» του θα αποβεί αποφασιστική για την εκλογή του. Στον *Τοπικό παράγοντα* ο Δαλέγκος είναι αποφασισμένος να χρησιμοποιήσει τις ψήφους του για την καλύτερη αποκατάσταση της κόρης του¹⁰. Και χωρίς τη μεσολάβηση της Αντίσας και την αλλαγή των ψηφοδελτίων ο Δεντράκης, που επιδιώκει να εκλεγεί μόνον με «ψηφους κατά συνείδηση», θα έμενε εκτός Βουλής.

Όσον αφορά το *Τζένη Τζένη* ο εφοπλιστής Κασσανδρής βλέποντας ότι οι οικονομικές τους δυνατότητες δεν μπρούν να συναγωνιστούν την πολιτική υπεροχή του αντιπάλου του «σκηνοθετεί» έναν λευκό γάμο ανάμεσα στον ανιψιό του και την κόρη του Σκούταρη, Τζένη, έτσι ο Μαντάς παίρνει «προίκα» τις ψήφους του πατέρα της γεγονός που θα του εξασφαλίσει, μαζί με τη βοήθειά της (του γράφει τους εκλογικούς του λόγους), την βουλευτική έδρα. Το προξενείο αυτό δίνει άλλωστε την ευκαιρία στο Σκούταρη να αποδείξει όλο το μέγεθος της πολιτικής του δεξιοτεχνίας καθώς θα πρέπει να δικαιολογήσει στους οπαδούς του την «εν μια νυκτί» μεταστροφή του από το ένα κόμμα στο άλλο¹¹.

Εξίσου εύκολη όμως είναι και η αλλαγή κόμματος για ομάδες ολόκληρες ψηφοφόρων. Στον *Τοπικό παράγοντα* η σκληρή η συτηματική προσπάθεια του Δεντράκη να κερδίσει οπαδούς μιλώντας για βιομηχανική ανάπτυξη και κατάργηση του προσωπικού ρουσφετιού μένει άκαρπη. Αντίθετα αποτελεσματική αποδεικνύεται η πληρωμή από τον πατέρα του των χρεών των συμπατριωτών του στο καφενείο. Κι αυτή όμως η «πολιτική υποστήριξη» θα αποδειχθεί πύρρειος: οι «οπαδοί» του μόλις πληροφορηθούν ότι ο πανίσχυρος Δαλέγκος θα υποστηρίξει τελικά το Δαμαλά, τον εγκαταλείπουν υπέρ του τελευταίου αποδεικνύοντας την μεγαλύτερη εμπιστοσύνη τους στην συνήθη πολιτική της συναλλαγής. Και τα τέσσερα άλλωστε έργα παρουσιάζουν τις πελατειακές σχέσεις ως βασικό στοιχείο της πολιτικής μας ζωής: η ύπαρξη ή η απουσία τους είναι καθοριστική αυτές εξαρτάται η δυνατότητα απασχόλησης ή η ανεργία, η ύπαρξη έργων υποδομής και η κοινωνική πρόνοια¹².

Οι συνέπειες της άσκησης της πολιτικής εξουσίας

Με εξαίρεση το *Ζητείται ψεύτης* που διαδραματίζεται στην

Αθήνα και όπου η πολιτική διάσταση είναι σαφώς δευτερεύουσα οι αποκαλύψεις που κάνουν τα υπόλοιπα τρία έργα για τα αποτελέσματα της άσκησης της πολιτικής εξουσίας στην επαρχία είναι ιδιαίτερα ανησυχητικές. Η μεγαλύτερη κατάρπωση υπάρχει ασφαλώς στον *Τοπικό παράγοντα* όπου η φτώχεια, η αμάθεια και η έλλειψη υποδομής όχι μόνο δεν οδηγεί στη διαμαρτυρία και την προσπάθεια βελτίωσης των όρων ζωής των χωρικών αλλά και στην προσωπική διαφθορά τους. Και αποτελεί ασφαλώς τραγική ειρωνεία το γεγονός ότι ο Δεντράκης, που αγωνίζεται να θέσει ένα τέλος σ' όλα αυτά, θα εκλεγεί εν αγνοία του με τις παλιές μεθόδους που τα δημιούργησαν!

Αντίθετη τελείως είναι η στάση των χωρικών της εκλογικής περιφέρειας του Μαυρογιαλούρου. Όλα όμως τα διαβήματα και οι κινητοποιήσεις τους πέφτουν στο κενό καθώς απευθύνονται σε «ώτα μη ακουόντων» μεσαζόντων. Όταν ο υπουργός θα έρθει σε επαφή με την πραγματικότητα χωρίς τη μεσολάβηση των συνεργατών του (εξαιτίας ενός αυτοκινητιστικού δυστυχήματος), θα πληροφορηθεί με οδυνηρή έκπληξη: την πλήρη έλλειψη ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης και έργων υποδομής¹³· τις αισχροκέρδεις των μεσαζόντων και το μέγεθος των δικών του ευθυνών· τη γενικότερη εγκατάλειψη της επαρχίας από το κράτος, τη συνεπαγόμενη εξάρτηση των αγροτών από τους κομματάρχες και τους τοκογλύφους· την περιστασιακή απασχόληση και το ιδιαίτερα χαμηλό επίπεδο διαβίωσής τους.

Όσον αφορά το *Τζένη Τζένη* οι αποκαλύψεις θα έρθουν μετά τη γαμήλια τελετή όταν οι συγγενείς της Τζένης θα μεταφέρουν στο μέλλοντα βουλευτή τα αιτήματά τους. Έτσι ο κεντρικός ήρωας και μαζί του ο θεατής θα πληροφορηθεί ότι τα προβλήματα επιβίωσης στρέφουν τον κόσμο προς τη μετανάστευση με αποτέλεσμα την ερήμωση του τόπου ενώ οι κοινωνικές παροχές είναι εξευτελιστικές¹⁴. Αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι τα τρία προαναφερθέντα έργα είναι ανάμεσα στα ελάχιστα σύγχρονά τους όπου έστω και εμμέσως γίνεται αναφορά στα ουσιαστικά προβλήματα του τόπου και αυτά αποδίδονται στην ανυπαρξία της κρατικής μηχανής και την ανεπαρκεία των δημοκρατικών θεσμών· την έλλειψή τους «αντικαθιστούν» συγκεκριμένα άτομα που ασκούν την εξουσία ως «κράτος εν κράτει».

Δραματουργική μέθοδος περάτωσης της φιλικής δράσης. Η στροφή στο ιδιωτικό. Ο έντονος ψυχαγωγικός χαρακτήρας

Με εξαίρεση το *Ζητείται ψεύτης* όπου θα πρέπει να μιλήσουμε για σποραδικές «στροφές στο πολιτικό», τα υπόλοιπα τρία έργα περατώνονται με μια στροφή στο ιδιωτικό. Έτσι το κέντρο του ενδιαφέροντος του θεατή μεταφέρεται από τα πολιτικά προβλήματα του τόπου στα προσωπικά των κεντρικών ηρώων. Όσον αφορά τον *Τοπικό παράγοντα* το έργο τελειώνει με την αναγγελία των αρραβώνων του βουλευτή Δεντράκη (που ουδέποτε μαθαίνει τη μέθοδο με την οποία εξελέγη) με την Αννίτσα. Από την άποψη αυτή πρόκειται ίσως για το πιο διάτρητο “χάπυ έντ” γιατί στηρίζεται στην άγνοια του κεντρικού ήρωα και την αποστέρησή του από τη δυνατότητα να παρέμβει θετικά στα πράγματα ή τουλάχιστον να αποχωρήσει απ’ αυτό το στημένο παιχνίδι.

Αντίθετα άμεση συνέπεια των αποκαλύψεων της επαρχίας είναι αποχώρηση του Ανδρέα Μαυρογιαλούρου στο *Υπάρχει και φιλότιμο* από την πολιτική καθώς ανακαλύπτει ότι το «δύσκολο δεν είναι να είσαι υπουργός αλλά να είσαι κύριος». Την παραίτησή του «γιατί δεν είναι ικανός» για το λειτούργημα που του παραχωρήθηκε συνοδεύει όμως και η απόφασή του να τιμωρήσει δραστικά τους πρώην συνεργάτες τους με τη βοήθεια των χωρικών που του παρέχουν πληθώρα αποδεικτικών στοιχείων. Ταυτόχρονα ότι δεν είναι ικανός να κάνει στο δημόσιο βίο του είναι αποφασισμένος να το κάνει στον ιδιωτικό: «να κάνει κουμάντο στο σπίτι του».

Λιγότερο ριζική είναι απ’ αυτή την άποψη στο *Τζένη Τζένη* καθώς μετά το γάμο των δύο κεντρικών ηρώων έχουμε μια σταδιακή απομάκρυνση από το πολιτικό προς το ιδιωτικό: το κέντρο βάρους της φιλικής δράσης μετατοπίζεται από τη κομματική αντιπαράθεση στην εξέλιξη της σχέσης του νεαρού ζεύγους. Μέσω όμως της επαφής του με την πολιτική πραγματικότητα της γενέτειράς του και κυρίως μέσω της ουσιαστικής γνωριμίας του με τη Τζένη, ο Μαντάς φαίνεται για πρώτη φορά να συνειδητοποιεί τα όρια της «ευτυχίας και δυστυχίας» στον τόπο του και στην προσωπική του ζωή.

Τα παραπάνω παραδείγματα δείχνουν πόσο οι δυνατότητες που οι λίγοι πολιτικοί με καλές προθέσεις έχουν να παρέμβουν στο φαύλο κύκλο της πολιτικής είναι μηδαμινές: οι δομές του σαθρού πολιτικού μας συστήματος (συμπεριλαμβανομένης της νοο-

τροπίας των ψηφοφόρων) αποδεικνύονται τελικά τόσο σταθερές που δεν διαταράσσονται με ατομικές πρωτοβουλίες, ως μόνη ουσιαστική δυνατότητα διατήρησης της προσωπικής ηθικής του πολιτικού απομένει η εθελουσία έξοδός του απ' αυτό το σύστημα¹⁵.

Όμως η βαρύτητα αυτών των πολιτικών αποκαλύψεων μετατοπίζεται τελικά σε δεύτερη μοίρα με τη στροφή στο ιδιωτικό και το χάπυ εντ, ενώ πρωταρχικός παραμένει σ' όλη τη διάρκεια των έργων ο έντονος ψυχαγωγικός χαρακτήρας τους. Άλλωστε η ευστοχία των αλυσιδωτών γκαγκ επιτείνεται από τις ερμηνείες των άξιων κωμικών του θεάτρου που συνεισφέρουν στην απόδοσή τους όχι μόνο με τις γκριμάτσες και τις «μούτες» τους αλλά και μ' ολόκληρο το σώμα τους. Όλα τα επιμέρους στοιχεία αξιοποιούνται χιουμοριστικά, όπως για παράδειγμα οι «μακιαβελλικές» δυνατότητες των κομματάρχων και άλλων μεσαζόντων, η πλήρης ανικανότητα των «επαγγελματιών» πολιτικών ν' αυτοσχεδιάσουν ένα πολιτικό λόγο ή να διαβάσουν σωστά αυτούς που τους γράφουν άλλοι¹⁶· η υπεροχή του «θηλυκού μυαλού» απέναντι στα ανδρικά πολιτικά τερτίπια, το κλασσικό εύρημα της παρεξήγησης και αναγνώρισης¹⁷. Έτσι ίσως ο θεατής ν' «αποζημιώνεται» για τις αποκαλύψεις τους ή και να καθησυχάζεται για την ενδεχόμενη δική του εμπλοκή σε ανάλογες πελατειακές σχέσεις στη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία της μετεμφυλιακής εποχής. Όμως τελικά στο ιδιωτικό και το χάπυ εντ, ελλοχεύει προφανώς και η συντηρητική διάσταση που παρουσιάζει ως αναπόφευκτη τη διαιώνιση της υπάρχουσας κατάστασης.

Επίλογος

Η ανάλυση που προηγήθηκε παρά τις θεματολογικές διαφορές που διακρίνουν τα τέσσερα έργα οδηγεί σε ορισμένες κοινές διαπιστώσεις που τονίζουν την πλήρη αναξιοπιστία του πολιτικού λόγου: Οι «αντιπρόσωποι» του λαού χαρακτηρίζονται από την πλήρη ανικανότητά τους σε κάθε επίπεδο, οι «αντ' αυτών» ασκούντες την εξουσία κομματάρχες καθώς και τα μεσαία στελέχη της εξουσίας αποτελούν την προσωποποίηση της πολιτικής διαφθοράς και της αισχροκέρδειας που έχει αναχθεί σε «επιστήμη». Η εγκατάλειψη της επαρχίας από το κράτος είναι συντριπτική. Οι πελατειακές σχέσεις, η προικοδότηση του υποψήφιου με τις ψήφους

του πεθερού του, η προκλητική αλλαγή κόμματος αποτελούν χαρακτηριστικά στοιχεία της πολιτικής μας ζωής.

Όσον αφορά τη μορφή των ταινιών χαρακτηριστική είναι η ιδιαίτερα επιτυχής κωμική διάσταση που αμβλύνει, μαζί με τη στροφή στο ιδιωτικό και το χάρπυ εντ, την πολιτική κριτική.

Σημειώσεις

1. Σε προηγούμενο άρθρο μας με τίτλο «Η παρουσίαση της γυναίκας στις «κομεντί» του ελληνικού κινηματογράφου» (*Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τεύχος 11/Ιούλιος 1993, σελ. 186), το *Τζένη Τζένη* είχε εσφαλμένως, σύμφωνα με μεταγενέστερη έρευνα, αναφερθεί ως προερχόμενο από θεατρικό έργο. Απλώς εκμεταλλεύεται στον τίτλο την εμπορική επιτυχία του έργου *Μαίρη Μαίρη* της Τζην Κερ που παίχτηκε την προηγούμενη χρονιά με πρωταγωνίστρια την Τζένη Καρέζη.

2. Κύρια πηγή είναι οι βρίθουσες διαφημίσεων τηλεοπτικές προβολές. *Οι εννιάκοιοι της Μαρίνας* δεν έχουν τουλάχιστον τελευταία εμφανισθεί στην οθόνη μας.

3. Ο Σπύρος Δαλέγκος για παράδειγμα «τύπος μαλαγάνα κομματάρχη επαρχιώτη» (σύμφωνα με τις σημειώσεις του συγγραφέα στον *Τοπικό παράγοντα*), είναι κάτοχος πολλών «διπλωμάτων ευρεσιτεχνίας» δηλαδή νοθείας στο εκλογικό παιχνίδι. Αντίστοιχα ο Ψευτοθόδωρος στο *Ζητείται Ψεύτης* πείθει τους ψηφοφόρους του βουλευτή Φερέκη ότι τα αδύνατα ρουσφέτια τους βρίσκονται σε καλό δρόμο με βασικό όργανο ένα ψεύτικο τηλέφωνο.

4. Με εξαίρεση τον Σκούταρη που ασχολείται με την πολιτική από χόμπυ που όχι μόνο δεν του αποδίδει κανένα όφελος αλλά και τον γεμίζει χρέη, οι υπόλοιποι κομματάρχες και γραμματείς των πολιτικών επωφελούνται τα μέγιστα από την άσκηση των καθηκόντων τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι Γκρούεζας και Γιωργάκης στο *Υπάρχει και φιλότιμο*: αποκλείουν στους πάντες την πρόσβαση στον υπουργό ενώ προωθούν με αξιοσημείωτη δεξιότητα προς υπογραφή και εκτέλεση μόνο τα μεγάλα έργα από τα οποία τα προσωπικά τους οφέλη από τις προμήθειες και τις «μίξεις» θα είναι ιδιαίτερα ψηλά.

5. Οι κάτοικοι των χωριών που βρίσκονται υπό τον έλεγχο του ρίχνουν στην κάλπη τα έτοιμα ψηφοδέλτια που τους έχει στείλει σφραγισμένα την παραμονή των εκλογών χωρίς καν να ξέρουν το περιεχόμενό τους!

6. Ενδεικτική της εξουσίας του Σκούτερη είναι η φυσική απουσία του προστατευόμενου του Γκόρτσου από την προεκλογική καμπάνια (και την ταινία): ο Σκούταρης οργανώνει συγκεντρώσεις για λογαριασμό του, μιλάει αντ' αυτού, επιλέγει συνθήματα, «προγκάρει» τον αντίπαλό του, δε-

σμεύεται με υποσχέσεις για ικανοποίηση αιτημάτων, χρησιμοποιεί κάθε μέσον (από τις απειλές ως τα «καλοπιάσματα») για να υποβάλει τον υποψήφιό του.

7. Κατάγεται από μεγάλο «τζάκι» της επαρχίας, από πατέρα και παππού πολιτικούς.

8. Όταν ο Σκούταρης προτρέπει τους συμπολίτες του να ψηφίσουν «Γκόρτσο το παιδί του λαού», ένας υπερήλικας από τους παρισταμένους θα παρατηρήσει: «ε όχι και παιδί, αυτός είναι στην ηλικία μου». Ο κομματάρχης όμως θα τον βάλει αμέσως στη θέση του: «ε και, επειδή δηλαδή εσύ γέρασες από τα ογδόντα!».

9. Αφού ξεφύγει με πολύ έξυπνο τρόπο από την επιτήρηση του πατέρα της η Αννίτσα αντικαθιστά απλώς τα ψηφοδέλτια που εκείνος είχε ετοιμάσει με ισάριθμα του Δεντράκη.

10. Όπως αναφέρει προξενεύοντάς την εκτός από την προίκα της σε ρουχισμό έχει και «μετρητά» 900 ψήφους. Για να λογαριαστεί αυτή η προίκα αρκεί να πολλαπλασιάσει κανείς το 7 (βουλευτική αποζημίωση X 12 (μήνες) vx4 (χρόνια) βουλευτική θητεία).

11. Ο κομματάρχης πιστεύοντας ότι η κόρη του ερωτεύτηκε το Μαντά «εξηγεί» στο καφενείο ότι ο πρώην εκλεκτός του δεν εκπλήρωσε τις ανειλημμένες υποχρεώσεις του προς τους εκλογείς του και ότι προσπάθησε να εξαπατήσει και τον ίδιο τον κομματάρχη. Η επόμενη κίνησή του είναι να μετατρέψει τον Μαντά που περνάει «τυχαία» από κει από «ανιψιό του Κασσανδρή και εκπρόσωπο της πλουτοκρατίας» σε «γαμπρό του Σκούταρη» και «εκπρόσωπο του λαού».

12. Χαρακτηριστικά μπορούμε ν' αναφέρουμε ότι όταν ο Σκούταρης ψάχνει για εύσχημο αφορμή προσχώρησης στο αντίθετο κόμμα θα σκεφθεί να προσάψει στο Γκόρτσο ότι δεν ικανοποίησε συγκεκριμένα ρουσφέτια που βεβαίως εντάσσονται απολύτως στο κωμικό πνεύμα της ταινίας: «Διόρισε κυρία Γκόρτσο το γιο του Γιακουμή στη ΔΕΗ; Όχι. Έκανε παπά κυρία Γκόρτσο το Μήτρο τον Κούκουρα; Όχι. Γιατί κυρία Γκόρτσο; Γιατί λέει είχε κάνει μια πλαστογραφία στα παιδί στο παρελθόν!!». Εξίσου εύγλωττα παραδείγματα υπάρχουν και στις υπόλοιπες ταινίες με αποκορύφωμα τον *Τοπικό παράγοντα* όπου όλοι οι «οπαδοί» του Δεντράκη του ζητούν να ψηφίσει ένα νόμο που να τους κάνει όλους δημοσίους υπάλληλους!

13. Οι χωρικοί, θα προσπαθήσουν να περιποιηθούν την πληγή στο γόνατο της κόρης του βάζοντας επάνω στο τραύμα της καπνό ελλείψει οιαδήποτε άλλου αντισηπτικού.

14. «... έχει ερημώσει ο τόπος. Εδώ σήμερα θάμασταν πενήντα συγγενείς και είμαστε μόνο εννιά... τα ψάρια τα ψαρεύουμε και τα ξαναπτάμε στη θάλασσα». Ο ίδιος ο Μαντάς άλλωστε συνειδητοποιεί ότι οι χήρες παίρνουν σύνταξη «όσο στοιχίζει ένα ούισκυ στο Waldorf Astoria».

15. Το πολύ-πολύ να καταφέρει να τιμωρήσει τους διεφθαρμένους υφισταμένους του όπως ο Μαυρογιαλούρος στο *Υπάρχει και φιλότιμο* (οι οποίοι προφανώς θα δώσουν τη θέση τους σε παρόμοιους «συναδέλ-

φους» τους). Είναι χαρακτηριστικό άλλωστε πως οι αποκαλύψεις του στον επιστήθιο φίλο του υπουργό των Εσωτερικών δεν επιφέρουν ανάλογο αποτέλεσμα.

16. Χαρακτηριστικά μπορούμε να αναφέρουμε ότι ο Μαυρογιαλούρος σε πρόβα ενός λόγου του, που του έγραψε ο Γιωργάκης, θα μεταβάλλει στο «ζωογόνο αέρα» της επαρχίας του, σε «ζωοκτόνο» και θα μετατρέψει το ρήμα θα σας «εξασφαλίσωμεν» σε θα σας «εξαφανίσωμεν».

17. Οι αγρότες στο «Υπάρχει και φιλότιμο» αγνοώντας την πραγματική ταυτότητα του Μαυρογιαλούρου διανθίζουν την αφήγηση των προβλημάτων τους με «μούτζωμα» προς τη νοητή θέση του υπουργού, παιχνίδι στο οποίο συμμετέχει γρήγορα και ο ίδιος ο Μαυρογιαλούρος με μια έντονη διάθεση αυτοσαρκασμού.

Αξιολόγηση προγράμματος εισαγωγικής επιμόρφωσης. Η περίπτωση του περιφερειακού επιμορφωτικού κέντρου(ΠΕΚ) Αθηνών

Αναστασία Αθανασούλα - Ρέππα*

Περίληψη

Στην έρευνα αυτή παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της αξιολόγησης του προγράμματος εισαγωγικής επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών, που πραγματοποιήθηκε την περίοδο Σεπτεμβρίου - Νοεμβρίου 1992 στο περιφερειακό επιμορφωτικό κέντρο (ΠΕΚ) Αθηνών. Η μελέτη διαρθρώνεται σε τρία μέρη. Στο πρώτο περιγράφεται η φυσιογνωμία του ΠΕΚ.

Στο δεύτερο μέρος παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της εμπειρικής έρευνας που έγινε με βάση κατάλληλα σχεδιασμένου ερωτηματολογίου.

Στο τρίτο μέρος της έρευνας προτείνονται βελτιωτικά μέτρα για την αποδοτικότερη λειτουργία της εισαγωγικής επιμόρφωσης.

Εισαγωγή

Οι ραγδαίες αλλαγές που παρατηρούνται στις μέρες μας τόσο από την πλευρά της τεχνικοεπιστημονικής επανάστασης όσο και από την πλευρά των κοινωνικοοικονομικών χαρακτηριστικών των κοινωνιών επιφέρουν μια πλήρη ανατροπή στους όρους έρευνας, εργασίας και παραγωγής καθώς και στις κοινωνικές δομές. Οι ταχείς ρυθμοί μετασχηματισμού και αλλαγής των σχέσεων ανθρώπου και παραγωγικών αγαθών, η

* Διδάκτωρ Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.

διεπιστημονική προσέγγιση των γνωστικών αντικειμένων στους σύνθετους επιστημονικούς κλάδους, η αύξηση των γνώσεων και η ταχύτητα μετάδοσης των πληροφοριών καθώς επίσης και η μεταβολή των διαφόρων μεθόδων επίλυσης ζωτικών κοινωνικών προβλημάτων σε παγκόσμιο επίπεδο, δημιουργούν έντονες ανάγκες κατάρτισης και ενημέρωσης των εργαζομένων όλων των τομέων τόσο σε θεωρητικά όσο και πρακτικά θέματα.

Οι επιδράσεις που δέχεται ο τομέας της εκπαίδευσης από τις σύγχρονες εξελίξεις καθώς και από την τάση διεθνοποίησης που τον χαρακτηρίζει, δημιουργούν ανάγκες στελέχωσης των υπηρεσιών του με εξειδικευμένο και κατάλληλα επιμορφωμένο προσωπικό σε όλες τις ιεραρχικές κλίμακες (διευθυντές, προϊστάμενοι, σχολικοί σύμβουλοι, διοικητικό προσωπικό κ.λ.π.) και όχι μόνο στη μεσαία που περιλαμβάνει τους διδάσκοντες-εκπαιδευτικούς. Είναι γεγονός ότι μέχρι σήμερα δεν έγινε καμιά συστηματική προσπάθεια για σφαιρική αντιμετώπιση του θέματος της επιμόρφωσης και της ανάπτυξης των εκπαιδευτικών στελεχών όλων των ιεραρχικών βαθμίδων της εκπαίδευσης. Παράλληλα η αξιολόγηση εκπαιδευτικών προγραμμάτων ή του εκπαιδευτικού έργου γενικότερα είναι ίσως η πιο πενιχρή πτυχή της ελληνικής εκπαίδευσης εγκλωβισμένη σε μια στρεβλή οπτική αξιολόγησης - βαθμολόγησης προσώπων (κυρίως μαθητών). Όπου κατόρθωσε να υπερβεί αυτό το σχήμα έγινε κυρίως κατ' απαίτηση του φορέα που χρηματοδοτεί το πρόγραμμα (Κοινωνικό Ταμείο, UNESCO, CEDEFOP κ.λ.π.).

Σκοπός της παρούσας μελέτης δεν είναι βέβαια να καλύψει αυτό το κενό ούτε να αποδείξει ποσο ωφέλιμη είναι η άσκηση σφαιρικής επιμορφωτικής πολιτικής για την αποδοτικότητα - αποτελεσματικότητα του εκπαιδευτικού συστήματος, αλλά να συμβάλλει στο μέτρο του δυνατού στη βελτίωση του θεσμού της παρεχόμενης εισαγωγικής επιμόρφωσης μέσω των συμπερασμάτων εμπειρικής έρευνας που προέκυψαν από την αξιολόγηση μιας περίπτωσης εισαγωγικής επιμόρφωσης. Τα αποτελέσματα της αξιολόγησης έχουν διπλή σημασία, α) δίνουν τη δυνατότητα ποιοτικού και ποσοτικού ελέγχου και αποτίμησης του παραγόμενου εκπαιδευτικού έργου και β) εξασφαλίζουν τη συνεχή ανατροφοδότηση για όλη την εκπαιδευτική διαδικασία (σχεδιασμό, εφαρμογή, αποτελέσματα) με αντικειμενικό στόχο τη βελτίωση της προσπάθειας στο μέλλον και την αύξηση της αποτελεσματικότητας - αποδοτικότητας.

Με βάση αυτές τις σκέψεις ξεκίνησε η προσπάθεια αξιολόγησης του εκπαιδευτικού προγράμματος της εισαγωγικής επιμόρφωσης του ΠΕΚ Αθηνών κατά την πρώτη εφαρμογή του (Σεπτέμβριος-Νοέμβριος 1992). Η μελέτη περιλαμβάνει τρία κύρια μέρη. Στο πρώτο περιγράφεται η φυσιογνωμία του ΠΕΚ Αθηνών, στο δεύτερο παρουσιάζονται τα ευρήματα της εμπειρικής έρευνας και στο τρίτο προτείνονται βελτιωτικά μέτρα με βάση τα αποτελέσματα της έρευνας και τις παρατηρήσεις - εκτιμήσεις από διεξοδικές συζητήσεις με επιμορφούμενους λόγω της ιδιότητάς μου ως μέλος του διδακτικού προσωπικού του ΠΕΚ Αθηνών.

Φυσιογνωμία περιφερειακού επιμορφωτικού κέντρου (ΠΕΚ) Αθηνών

α) Ίδρυση και λειτουργία

Το ΠΕΚ Αθηνών ιδρύθηκε μαζί με άλλα δεκατρία, μετά από κυοφορία δέκα ετών τον Ιούλιο του 1992 με την κοινή απόφαση των υπουργών Οικονομικών και Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων αρ. 2047171/3557/0022 (ΦΕΚ 448/Β/10-7-92.) Η απόφαση εκδόθηκε με βάση τις εξουσιοδοτικές διατάξεις του Ν.1566/85, που θεσμοθέτησαν τα ΠΕΚ, όπως αυτές τροποποιήθηκαν από τις διατάξεις των Νόμων 1824/88 και 2009/92. Λειτουργήσε ένα μήνα αργότερα, το Σεπτέμβρη του 1992 με βάση το Π.Δ 250/92 με το οποίο ρυθμίζονται θέματα υποχρεωτικής επιμόρφωσης και λειτουργίας των ΠΕΚ, και την απόφαση του υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων αριθ. Γ2/4686/92 (ΦΕΚ 584Β/25-9-92) με την οποία επίσης ρυθμίζονται θέματα λειτουργίας των ΠΕΚ.

β) Εκπαιδευτική περιφέρεια ΠΕΚ Αθηνών

Η εκπαιδευτική περιφέρεια του ΠΕΚ Αθηνών καθορίζεται με την απόφαση του Υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων αριθ. Γ2/2468/4-5-92 (ΦΕΚ329Β/18-5-92) και περιλαμβάνει όλο το Νομαρχιακό Διαμέρισμα Αθηνών. Στην εισαγωγική επιμόρφωση επειδή οι υποψήφιοι τοποθετούνται με τη σειρά εγγραφής στους πίνακες διοριστέων και τη δήλωση της σειράς προτίμησης των διαφόρων ΠΕΚ περιλαμβάνονται και υποψήφιοι που ο τόπος διαμονής τους δεν είναι στο νομαρχιακό διαμέρισμα Αθηνών αλλά σε άλλο. Προτιμούν όμως το ΠΕΚ Αθηνών γιατί εξυπηρετούνται καλύτερα από ότι στο ΠΕΚ της περιφέρειάς τους. Το ΠΕΚ Αθηνών μαζί με το ΠΕΚ Θεσσαλονίκης είναι τα μόνα που δέχονται εκπαιδευτικούς της ειδικότητας των κοινωνιολόγων.

Τα δεκατέσσερα πρώτα ΠΕΚ ιδρύθηκαν κυρίως στις διοικητικές περιφέρειες και έτσι η έδρα και η περιφέρειά τους συμπίπτει με αυτή των διοικητικών περιφερειών. Εξάιρεση αποτελούν τα ΠΕΚ που λειτουργούν στην διοικητική περιφέρεια Αττικής.

γ) Νομική μορφή

Το ΠΕΚ Αθηνών όπως και τα άλλα ΠΕΚ λειτουργεί ως αυτοτελής δημόσια υπηρεσία υπαγομένη απευθείας στον Υπουργό Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων βάσει των διατάξεων του αρθρ.17 του Ν. 2009/92.

δ) Τόπος εγκατάστασης - Κτηριακή και τεχνολογική υποδομή

Το ΠΕΚ Αθηνών στεγάστηκε στο κτήριο του Ενιαίου Πολυκλαδικού Λυκείου Ηλιούπολης, το οποίο βρίσκεται στα νότια όρια της περιφέρειας του νομαρχιακού διαμερίσματος Αθηνών σχεδόν επαπτόμενο με την περιφέρεια του δήμου Αργυρουπόλεως που ανήκει διοικητικά στο νομαρχιακό διαμέρισμα του Πειραιά. Η επιλογή του τόπου εγκατάστασης και λειτουργίας του ΠΕΚ Αθηνών μακριά από το κέντρο, είχε θετικές και αρνητικές επιπτώσεις στους εργαζόμενους σ' αυτό. Θετικές γιατί δεν βρίσκεται στο βεβαρυσμένο ατμοσφαιρικά, κτηριακά και συγκοινωνιακά περιβάλλον του κέντρου των Αθηνών, με αποτέλεσμα οι συνθήκες εργασίας σ' αυτό να είναι ήπιες. Αρνητικές γιατί η συγκοινωνιακή πρόσβαση σ' αυτό με μαζικά μέσα μεταφοράς σχεδόν από όλα τα σημεία του νομαρχιακού διαμερίσματος Αθηνών (εκτός του δήμου Ηλιούπολης) γίνεται αναγκαστικά μέσω του κέντρου Αθηνών. Το γεγονός αυτό δημιούργησε αυξημένα προβλήματα στους εργαζόμενους γιατί αύξησε τον απαιτούμενο χρόνο, και τις οικονομικές δαπάνες τους, αφού όσοι διέμεναν σε αντίθετη φορά επέπαι να χρησιμοποιήσουν διπλή συγκοινωνία. Επί πλέον απαιτήθηκε η καταβολή μεγαλύτερων σωματικών και πνευματικών δυνάμεων που κατέστησε αρκετά δύσκολη την παρακολούθηση του προγράμματος αν συνδυάσουμε και το γεγονός της λειτουργίας του ΠΕΚ στον απογευματινό κύκλο μαθημάτων.

Η συστέγαση του ΠΕΚ με το Ενιαίο Πολυκλαδικό Λύκειο (ΕΠΛ) και η συλλειτουργία του με τον απογευματινό κύκλο των προαιρετικών μαθημάτων καθώς και των τμημάτων ειδίκευσης του ΕΠΛ, χωρίς την προηγούμενη προεργασία του κτηρίου για την υποδοχή και αλλης δημόσιας υπηρεσίας, δημιούργησε πολλά προβλήματα κυρίως κατά την έναρξη λειτουργίας του προγράμματος. Το ΠΕΚ λειτούργησε κυρίως περιφερόμενο και φιλοξενούμενο στα γραφεία, στις αίθουσες και στους εργαστηριακούς χώρους του Λυκείου.

Η τεχνολογική υποδομή του ΠΕΚ με την έναρξη του προγράμματος ήταν ανύπαρκτη. Η σταδιακή αποστολή εξοπλισμού κατά τη διάρκεια λειτουργίας του προγράμματος κατέστησε δυσχερή την εύρυθμη λειτουργία του γιατί δημιούργησε κενά μέχρι την ολοκλήρωση εγκατάστασης του εργαστηρικού εξοπλισμού των οργάνων φυσικής, χημείας Η/Υ κ.λ.π. Φάνηκε καθαρά η αδυναμία σωστού σχεδιασμού και η προχειρότητα αντιμετώπισης του θέματος της επιμόρφωσης. Όπως είναι φυσικό αφού το ΠΕΚ δεν διέθετε γραφεία για ιδιοχρησία δεν διέθετε και ανεξάρτητη τηλεφωνική και τηλεματική σύνδεση. Πολύ αργότερα και αφού είχε τελειώσει ο κύκλος της εισαγωγικής επιμόρφωσης παραχωρήθηκαν γραφεία, εξοπλισμός και τηλεφωνικό κέντρο καθώς και FAX. Το πρόβλημα της υποδομής, η μη ιδιοχρησία του χώρου και η έλλειψη βιβλιοθήκης θεωρήθηκαν από τα πλέον δύσκολα εγγενή προβλήματα για την εύρ-

ρυθμη και αποτελεσματική λειτουργία του ΠΕΚ. Αν αυτό συνδυαστεί τόσο με την ανεπάρκεια διοικητικού και την ανυπαρξία βοηθητικού προσωπικού όσο και με την έλλειψη διοικητικής και οικονομικής αυτονομίας του ΠΕΚ, για να μπορεί να καλύπτει λειτουργικές δαπάνες, γίνεται φανερό κάτω από ποιες συνθήκες λειτούργησε η εισαγωγική επιμόρφωση. Η συνεργασία του ΠΕΚ με τη σχολική επιτροπή για την κάλυψη των λειτουργικών δαπανών του ΠΕΚ και χρονοβόρος υπήρξε και τα αποτελέσματα δεν ήταν τα άριστα. Ας σημειωθεί ότι το ΠΕΚ χρηματοδοτείται από πιστώσεις του προϋπολογισμού των νομαρχιών με τη διαδικασία των χρηματικών ενταλμάτων πληρωμής. Τα δε τυχόν έσοδα του ΠΕΚ από προσφορά υπηρεσιών σε τρίτους, αποτελούν έσοδα του κρατικού προϋπολογισμού.

ε) Διοίκηση

Την ευθύνη λειτουργίας κάθε ΠΕΚ έχει πενταμελές συντονιστικό Συμβούλιο, τα μέλη του οποίου διορίζονται με απόφαση του Υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων (αρθ. 17. Ν.2009/92). Το συντονιστικό συμβούλιο απαρτίζεται από το διευθυντή ως πρόεδρο, δύο υποδιευθυντές και δύο εκπροσώπους των διδασκόντων στο ΠΕΚ, ως μέλη.

Το ΠΕΚ Αθηνών είχε την τύχη να έχει στο συντονιστικό του συμβούλιο άτομα κατ' εξοχήν έμπειρα στα θέματα της επιμόρφωσης τα οποία άσκησαν ήπια και ευέλικτη διοικητική πολιτική ενθαρρύνοντας το διάλογο με όλους όσους συμμετείχαν στο πρόγραμμα. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα το ΠΕΚ Αθηνών, σε σχέση με άλλα ΠΕΚ, να ξεπεράσει ευκολότερα και χωρίς μεγάλες τριβές τα ακανθώδη προβλήματα που προέκυψαν κατά τη λειτουργία του προγράμματος τόσο της εισαγωγικής, όσο και της πρώτης φάσης της περιοδικής επιμόρφωσης. Τα μεγαλύτερα προβλήματα δημιουργήθηκαν από τη διαφωνία μεταξύ κυβέρνησης και εκπαιδευτικών για τον τρόπο άσκησης της εκπαιδευτικής πολιτικής. Σημεία αιχμής θεωρήθηκαν, το θέμα της αξιολόγησης - βαθμολόγησης των επιμορφωθέντων, η "σχολειοποίηση" της επιμόρφωσης και η κατάργηση κάθε κριτικής στάσης των εκπαιδευτικών στο περιεχόμενο της επιμόρφωσης. Συνακόλουθο αυτής της κατάστασης ήταν η δημιουργία αρνητικής στάσης των εκπαιδευτικών στο θεσμό του ΠΕΚ στον οποίο έβλεπαν, με τον τρόπο που σχεδιάστηκε και λειτουργούσε, να ενσαρκώνεται η αυταρχική και υπερσυγκεντρωτική κυβερνητική εκπαιδευτική πολιτική. Η κατάσταση ομαλοποιήθηκε πολύ αργότερα όταν το υπουργείο Παιδείας κατήργησε τη βαθμολόγηση και τον υποχρεωτικό χαρακτήρα των εργασιών και διδασκαλιών.

στ) Γραμματειακή υποστήριξη

Τη γραμματεία του ΠΕΚ στελέχωσαν τρεις αποσπασμένοι εκπαιδευτι-

κοί δύο για τα διοικητικά θέματα και ένας για την οικονομική διαχείριση. Οι εκπαιδευτικοί αυτοί επιφορτίστηκαν με όλα τα καθήκοντα και με επί πλέον έργο που απαιτεί η λειτουργία μιας δημόσιας υπηρεσίας με ανθρώπινο δυναμικό 500 περίπου ατόμων. Ας προστεθεί στο σημείο αυτό ότι το ΠΕΚ δεν διέθετε καθόλου βοηθητικό προσωπικό (κλητήρα, φύλακα, καθαρίστρια κ.λ.π.). Η ανεπαρκής κάλυψη σε διοικητικό και βοηθητικό προσωπικό καθώς και οι διαφοροποιημένες διοικητικές και γραφειοκρατικές απαιτήσεις της νεοσύστατης δημόσιας υπηρεσίας, του ΠΕΚ, σε συνδυασμό, όπως και πριν αναφέρθηκε, της έλλειψης διοικητικής και οικονομικής αυτονομίας του ΠΕΚ, είχαν ως αποτέλεσμα τη μειωμένη αποδοτικότητα της γραμματείας (καθυστερήσεις στην καταβολή αποζημιώσεων, στη διακίνηση εγγράφων και σημειώσεων, στη χορήγηση των πιστοποιητικών και βεβαιώσεων κ.λ.π.). Η ικανότητα και κυρίως η προθυμία των αποσπασμένων εκπαιδευτικών καθώς επίσης και η κατανόηση εκ μέρους των εκπαιδευτικών, βοήθησε ώστε να ξεπεραστούν σε μεγάλο βαθμό τα προβλήματα της δυσλειτουργίας της γραμματείας.

ζ) Σύνθεση και προέλευση διδακτικού προσωπικού

Από την επεξεργασία των στοιχείων των αποφάσεων του ΥΠΕΠΘ που αφορούν στην ανάθεση διδασκαλίας μαθημάτων στο ΠΕΚ Αθηνών (Υ.Α. Δ3/296/30-10-92, και Δ3/314/24-11-92) καθώς και στην απόσπαση εκπαιδευτικών στο ΠΕΚ Αθηνών (Υ.Α. Δ3/295/30-10-92) προέκυψε ότι ο σχεδιασμός πρόσληψης διδακτικού προσωπικού περιλάμβανε 88 άτομα από τα οποία 79 (89,7%) με ανάθεση διδασκαλίας και 9 (10,3%) με απόσπαση. Επειδή όμως από την επαλήθευση των στοιχείων από τις μισθοδοτικές καταστάσεις προέκυψε ότι 9 άτομα δεν ανέλαβαν υπηρεσία η τελική σύνθεση και προέλευση του διδακτικού προσωπικού του ΠΕΚ Αθηνών κατά τη λειτουργία της πρώτης περιόδου της εισαγωγικής επιμόρφωσης διαμορφώθηκε ως εξής. Συνολικά δίδαξαν 79 εκπαιδευτικοί εκ των οποίων 9 με απόσπαση (11,4%) και 70 με ανάθεση διδασκαλίας (88,6%). Στους δίδαξαν με ανάθεση περιλαμβάνονται και τα μέλη του Συντονιστικού Συμβουλίου. Στην κατά φύλο σύνθεση του διδακτικού σώματος περιλαμβάνονται 55 άνδρες (69,6%) και 24 γυναίκες (30,4%).

Όπως προκύπτει από τα δεδομένα της έρευνας το μεγαλύτερο ποσοστό συμμετοχής (25,3%) στους διδάσκοντες ανήκει στην κατηγορία των σχολικών συμβούλων πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Ακολουθεί η κατηγορία των ιδιωτών (17,7%) και των εκπαιδευτικών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (16,5%) ενώ στην τέταρτη θέση κατατάσσεται η κατηγορία ΔΕΠ ΑΕΙ με ποσοστό συμμετοχής (10,1%). Οι σύμβουλοι και οι πάρεδροι του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου ως σύνολο α-νέρχονται στο 12,6 %.

η) Σύνδεση των ΠΕΚ με την τοπική κοινωνία

Εκτός από τη συνεργασία του συντονιστικού συμβουλίου με τη σχολική επιτροπή η οποία διαχειρίζεται κονδύλια της τοπικής αυτοδιοίκησης για τις λειτουργικές δαπάνες του ΠΕΚ και του ΕΠΛ, άλλος τρόπος σύνδεσης του ΠΕΚ με την κοινότητα είναι οι διάφορες εκδηλώσεις. Το συντονιστικό συμβούλιο θεώρησε σκόπιμο "για την ευρύτερη ευαισθητοποίηση του κοινού της περιφέρειας και τη σύνδεση του ΠΕΚ με την "κοινότητα" τα μαθήματα που περιλαμβάνει η κατηγορία Ειδικά θέματα και σύγχρονα προβλήματα (περιβαλλοντική εκπαίδευση, θεατρική παιδεία, αγωγή υγείας κ.λ.π.), να γίνουν υπό μορφή διαλέξεων με τη συμμετοχή και του ευρύτερου κοινού της περιοχής. Το πρόγραμμα εξετάσεων και οι ειδικές συνθήκες λειτουργίας που αναφέρθηκαν και πριν δεν επέτρεψαν την επιτυχία των επιθυμητών στόχων. Ωστόσο το ΠΕΚ έκανε αρκετές προσπάθειες για το άνοιγμά του στην τοπική κοινωνία πράγμα που φάνηκε αργότερα με τη διοργάνωση έκθεσης ζωγραφικής στο πνευματικό κέντρο του Δήμου Ηλιούπολης από τους εκπαιδευτικούς των Καλλιτεχνικών μαθημάτων καθώς και άλλων εκδηλώσεων. Στην εισαγωγική επιμόρφωση το ΠΕΚ Αθηνών συνεργάστηκε και με τον τομέα Παιδαγωγικής της Φιλοσοφικής σχολής Αθηνών, ειδικότερα με το Εργαστήριο Πειραματικής Παιδαγωγικής.

Με βάση τα όσα αναφέρθηκαν γενικά για τη φυσιογνωμία του ΠΕΚ διαπιστώνεται ότι οι συνθήκες λειτουργίας καθώς και το γενικότερο κλίμα που επικράτησε δεν ήταν ιδιαίτερα ευνοϊκά για την επιτυχία του προγράμματος της εισαγωγικής επιμόρφωσης. Ο συσχετισμός δυνάμεων που εκφραζόταν από τη σύνθεση του συντονιστικού συμβουλίου βοήθησε στη διατήρηση μιας διακριτικής ισορροπίας με παράλληλη διεκδίκηση βελτίωσης των κακών κειμένων.

Η Εμπειρική έρευνα

Σχεδιασμός και μεθοδολογία της έρευνας.

α) Πληθυσμός

Υποκείμενα της έρευνας αποτέλεσαν οι εκπαιδευτικοί πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης του προγράμματος εισαγωγικής επιμόρφωσης του ΠΕΚ Αθηνών (Σεπτέμβριος - Δεκέμβριος 1992).

Στο σύνολο των 419 επιμορφωθέντων απάντησαν 146, ποσοστό 34,8% από το οποίο 9,5% αντιστοιχεί στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση και 25,3% στη δευτεροβάθμια. Το δείγμα θεωρείται τυχαίο γιατί το ερωτηματολόγιο διανεμήθηκε σε όλους τους επιμορφωθέντες επιστράφηκε ό-

μως μόνο από τους 146. Οι λόγοι της απώλειας του 65,2% των επιμορφωθέντων πιθανόν να είναι αρκετοί, κυριότερο όμως θεωρούμε το χρόνο διενέργειας της έρευνας (βλ. παρακάτω). Ειδικότητες που συμμετέχουν στην έρευνα με ποσοστό πάνω από 50% στο σύνολό τους, και επομένως η ανάλυσή τους παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, όπως προκύπτει από τα δεδομένα της έρευνας, είναι των Αγγλικών 56%, των Γαλλικών 78,9% και των Κοινωνιολόγων 86,7%. Ακολουθούν οι δάσκαλοι με 40%, τα συμπεράσματα των οποίων λαμβάνονται υπόψη επειδή είναι το μόνο ικανοποιητικό ποσοστό της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Τα ποσοστά των υπόλοιπων ειδικοτήτων είναι πολύ χαμηλότερα και απο το συνολικό ποσοστό συμμετοχής δηλ το 34,8% γι αυτό σε πολλές απ αυτές το δείγμα δεν θεωρείται αντιπροσωπευτικό για ανάλυση κατά ειδικότητα αν και υπολογίζεται στο σύνολο του πληθυσμού. Και στην περίπτωση αυτή βασικό λόγο αποχής θεωρούμε το χρόνο διενέργειας της έρευνας. Γίνεται φανερό δηλαδή ότι η συμμετοχή των ειδικοτήτων που σχετίζονται με θετικές επιστήμες (φυσικοί, μαθηματικοί, χημικοί) είναι πολύ χαμηλή στο δείγμα μας γι' αυτό και δεν συμπεριλαμβάνονται στην κατά ειδικότητα ανάλυση παρά μόνο στο γενικό σύνολο του πλυσμμού.

β) Τρόπος και χρόνος διενέργειας της έρευνας

Η συλλογή των στοιχείων έγινε με τη βοήθεια ειδικά σχεδιασμένου ερωτηματολογίου για τους μετέχοντες της εισαγωγικής επιμόρφωσης. Οι πόλοι γύρω από τους οποίους στράφηκαν οι ερωτήσεις είναι: 1) Τα οικονομικοκοινωνικά χαρακτηριστικά των επιμορφωθέντων και 2) Η αξιολόγηση του προγράμματος της επιμόρφωσης. Η συμπλήρωση των ερωτηματολογίων έγινε σε τρεις φάσεις. Σε μια πρώτη φάση ορισμένοι επιμορφωθέντες συμπλήρωσαν το ερωτηματολόγιο μετά το πέρας κάποιας διδακτικής ώρας κανονικού ωραρίου, σε μια δεύτερη ορισμένοι κατά την πρώτη ημέρα των τελικών εξετάσεων και σε μια τρίτη ανάλαβαν να τα επιστρέψουν οι ίδιοι μετά από τρεις μέρες αφότου τους διανεμήθηκαν, πάλι σε περίοδο τελικών εξετάσεων. Είναι επομένως αυτονόητο ότι όσοι δεν τα συμπλήρωσαν μετά το πέρας του μαθήματος στη συνέχεια τα αγνόησαν είτε λόγω φόρτου εργασίας και πίεσεως των εξετάσεων, είτε λόγω μη αποδοχής της σπουδαιότητας του εγχειρήματος, είτε τέλος λόγω άγνοιας της συμβολής των εμπειρικών ερευνών των κοινωνικών επιστημών και των επιστημών της αγωγής στην προώθηση των αντικειμενικών στόχων και στη βελτίωση των όρων και των συνθηκών της επιμόρφωσης. Αξίζει νά σημειωθεί εδώ ότι απο τις ειδικότητες που εμφανίζουν υψηλό ποσοστό συμμετοχής μόνο ένα τμήμα των δασκάλων (Δ1) και ένα τμήμα της Αγγλικής Φιλολογίας (Α1) συμπλήρωσαν το ερωτηματολόγιο μετά το πέρας του μαθήματος στο καθημερινό ωράριο. Το άλλο τμήμα της Αγγλικής Φιλολογίας (Α2) και το δεύτερο τμήμα των δασκάλων (Δ2) καθώς και οι Κοινωνιολόγοι και της Γαλλικής Φιλολογίας το

συμπλήρωσαν την πρώτη ημέρα των εξετάσεων. Ενώ στους υπόλοιπους διανεμήθηκε σταδιακά στις πρώτες μέρες της εξεταστικής περιόδου ώστε να το επιστρέψουν έγκαιρα όσο θα βρίσκονται στο ΠΕΚ.

Η έρευνα είχε σχεδιαστεί να διενεργηθεί την τελευταία εβδομάδα των μαθημάτων γιατί τότε κρίθηκε ότι θα ήταν η καταλληλότερη περίοδος μιας και οι εκπαιδευτικοί θα είχαν ολοκληρώσει τον κύκλο του προγράμματος εκτός των εξετάσεων. Παρ'όλα αυτά όμως δεν τηρήθηκε αυτό το χρονοδιάγραμμα. Σημειώνουμε δε ότι την πρώτη ημέρα των εξετάσεων διανεμήθηκε στους επιμορφούμενους ταυτόχρονα με το παρόν και δεύτερο ερωτηματολόγιο με παρόμοιο περιεχόμενο του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, γεγονός που δημιούργησε δυσφορία στους εκπαιδευτικούς για τη συμπλήρωσή τους λόγω του πλήθους και της ομοιότητας των ερωτημάτων που συμπεριλάμβαναν και τα δύο ερωτηματολόγια.

Τα ερωτήματα που περιέχουν τα ερωτηματολόγια είναι ανοικτού, κλειστού και διχοτομικού χαρακτήρα. Στα περισσότερα χρησιμοποιείται η πενταβάθμια κλίμακα μέτρησης. Οπου έγινε σκωπτική αντιμετώπιση της έρευνας ή των ερωτημάτων τα ερωτηματολόγια ή τα ερωτήματα εξαιρέθηκαν από την ανάλυση.

Η επεξεργασία των στοιχείων έγινε με το πρόγραμμα SPSS (Statistical Package for the Social Sciences) και η στατιστική ανάλυση περιστράφηκε γύρω από τις κατανομές και τις συσχετίσεις των δεδομένων.

Παρουσίαση και ανάλυση αποτελεσμάτων

Τα ερωτηματολόγια στα οποία βασίζονται τα συμπεράσματα της έρευνας είναι 130 (31,0% του συνόλου των επιμορφωθέντων) αφού αφαιρέθηκαν από τα 146 δύο των νηπιαγωγών και τρία των καθηγητών φυσικής αγωγής λόγω μικρού δείγματος και ένδεκα (11) που θεωρήθηκαν άκυρα. Ίσως θα ήταν σκόπιμο να μη περιληφθούν και τα 6 ερωτηματολόγια των φιλολόγων γιατί και αυτά δεν είναι αντιπροσωπευτικά της ειδικότητας αλλά όμως διατηρούνται στο γενικό σύνολο του πληθυσμού για γενικές ανάλυσεις. Σχετικά με την κατά ειδικότητα ανάλυση λαμβάνονται υπόψη 28 ερωτηματολόγια της Αγγλικής φιλολογίας, 29 της Γαλλικής, 12 των Κοινωνιολόγων και 32 των Δασκάλων. Για τις τρεις πρώτες ειδικότητες το ποσοστό των ερωτηματολογίων υπερβαίνει το 50% του συνόλου των συμμετεχόντων στην αντίστοιχη ειδικότητα ενώ για τους δασκάλους το ποσοστό καλύπτει το 40%.

α) Κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά επιμορφωθέντων

Η σύνθεση του τελικού δείγματος περιλαμβάνει 44 άνδρες (33,8%)

και 86 γυναίκες (66,2%). Η συμμετοχή των γυναικών των ειδικοτήτων της Β/μιας εκπαίδευσης φτάνει σε πολύ υψηλά επίπεδα που κυμαίνεται από 75%-100%, ενώ αντίθετα η συμμετοχή των γυναικών της Α/μιας εκπαίδευσης δεν ξεπερνά το 35% με αποτέλεσμα στην ειδικότητα αυτή το 65% να καλύπτεται από άνδρες.

Όπως προκύπτει από τα στοιχεία της ηλικιακής σύνθεσης οι νεώτεροι σε ηλικία είναι οι δάσκαλοι εκ των οποίων το 86% είναι ηλικίας μικρότερης των 28 ετών. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι οι δάσκαλοι, σε σύγκριση με τις υπόλοιπες ειδικότητες, προέρχονται ακόμα από πτυχιούχους των παιδαγωγικών ακαδημιών, δηλαδή από σπουδές μικρότερης διάρκειας, και από πίνακες διοριστέων με μικρότερο πληθυσμό. Ας σημειωθεί ότι η κατάσταση αυτή διαφοροποιείται μετά την αναβάθμιση των παιδαγωγικών ακαδημιών και την εισροή των πτυχιούχων από τις χώρες της ανατολικής Ευρώπης.

Ελαφρά μεγαλύτερης ηλικίας εμφανίζονται οι κοινωνιολόγοι οι οποίοι στο σύνολό τους καλύπτουν τις ηλικίες 28-31 ετών. Η μικρή διακύμανση των ηλικιών των εκπαιδευτικών αυτής της ειδικότητας οφείλεται στο ότι τα τμήματα κοινωνιολογίας των πανεπιστημίων μας έχουν ελάχιστα χρόνια λειτουργίας και είναι επόμενο οι πρώτοι απόφοιτοι να είναι νέοι στην ηλικία. Αντίθετα για το 80% περίπου των εκπαιδευτικών των ξένων γλωσσών τα όρια ηλικίας τους κυμαίνονται από 31 έως 38 ετών πράγμα που φανερώνει τον κορεσμό των πινάκων διοριστέων και την μακροχρόνια αναμονή για διορισμό.

Σχετικά με την οικογενειακή κατάσταση των συμμετεχόντων, προκύπτει ότι το υψηλότερο ποσοστό το συγκεντρώνουν οι κατηγορίες άγαμος (36,2%) και *έγγαμος με δύο παιδιά* (25,4 %). Στην κατά ειδικότητα διάρθρωση της οικογενειακής κατάστασης παρατηρούμε ότι το (40%) όλων των ειδικοτήτων πλὴν των δασκάλων ανήκει στην κατηγορία των *έγγαμων με δύο παιδιά*. Επειδή όπως αναφέρθηκε και προηγούμενα η πλειοψηφία στις ειδικότητες αυτές είναι γυναίκες, προφανώς οργάνωσαν τον κύκλο της οικογενειακής τους ζωής ανεξάρτητα από το διορισμό τους στο δημόσιο. Δεν ισχύει όμως το ίδιο και για τους δασκάλους που είναι άνδρες και νέοι στην ηλικία. Το μεγαλύτερο ποσοστό (77%) των δασκάλων ανήκει την κατηγορία των *αγάμων*, οι οποίοι δήλωσαν σε ποσοστό (23%) ότι επιβαρύνονται και με προστατεύομενα μέλη. Το ποσοστό των επιβαρυνόντων μελών στις άλλες ειδικότητες είναι περίπου στο (7,5%). Επίσης ένα ποσοστό (10,3%) της Αγγλικής φιλολογίας, (14,3%) της Γαλλικής φιλολογίας και (16,7%) της κοινωνιολογίας δήλωσαν ότι έχουν και άλλη οικονομική ενίσχυση πέραν των δικών τους εσόδων και του/της συζύγου.

Οι εκπαιδευτικοί των ειδικοτήτων της κοινωνιολογίας και των δασκάλων δήλωσαν έτος κτήσης πτυχίου σε ποσοστό περίπου (98%) το 1986. Της Αγγλικής φιλολογίας το (71,5%) απέκτησε πτυχίο το έτος 1982 δηλ. δέκα χρόνια πριν, το (18%) δήλωσε κτήση πτυχίου το έτος 1981, ενώ το υπόλοιπο ποσοστό κυμαίνεται μεταξύ των ετών 1980-1974. Τέλος από

τους πτυχιούχους της Γαλλικής φιλολογίας το (36%) δήλωσε κτήση πτυχίου το έτος 1984, το (25%) το έτος 1983, το (21,5%) το έτος 1982 και το υπόλοιπο κατανέμεται μεταξύ των ετών 1980-1972.

Στο γενικό σύνολο του δείγματος ένα ποσοστό (7,7%), έχουν και δεύτερο πτυχίο, ενώ ποσοστό (10,8%) είναι κάτοχοι masters. Αντίθετα στο δείγμα δεν υπάρχει κανείς με διδακτορικό δίπλωμα. Η κατανομή κατά ειδικότητες έχει ως εξής: 3 της Αγγλικής φιλολογίας, 2 της Γαλλικής, 1 της Κοινωνιολογίας και 2 των δασκάλων έχουν και δεύτερο πτυχίο, ενώ 6 της Αγγλικής, 1 της Γαλλικής και 3 της Κοινωνιολογίας έχουν masters.

Οι εκπαιδευτικοί δήλωσαν όλοι απασχολούμενοι πριν έρθουν στο ΠΕΚ εκτός 6 περιπτώσεων (4,6%) εκ των οποίων 3 δάσκαλοι, 1 κοινωνιολόγος, 1 φυσικός και 1 της Γαλλικής φιλολογίας που καθένας δήλωσε αντίστοιχα διάρκεια ανεργίας 2, 3, 10, 12, 15, και 60 μήνες.

Από τα δεδομένα της έρευνας σχετικά με τη συνάφεια της απασχόλησης με την εκπαίδευση προκύπτει ότι το 79,2% των επιμορφωθέντων που συμμετείχαν στην έρευνα εργάζεται σε απασχόληση απόλυτα συναφή με την εκπαίδευση. Αν λάβουμε υπόψη μας ότι το 64,6% του συνόλου των μετεχόντων εργάζεται στο δημόσιο τομέα, τα ίδια περίπου ποσοστά ισχύουν και κατά ειδικότητες εκτός των κοινωνιολόγων, τότε οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι οι περισσότεροι εργάζονται ως αναπληρωτές εκπαιδευτικοί στο δημόσιο. Μόνο το 24,6% εργάζεται στον ιδιωτικό τομέα και το 6,9% και στους δύο τομείς. Επίσης ένα ποσοστό 3,8% του δείγματος δεν δήλωσε τομέα απασχόλησης.

Στην ερώτηση αν αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν την απασχόλησή τους για να παρακολουθήσουν το ΠΕΚ το 30,8% του γενικού δείγματος απάντησε αρνητικά ενώ το 66,9% θετικά. Υψηλά είναι επίσης τα ποσοστά που εγκατέλειψαν την απασχόλησή τους και κατά ειδικότητα, με μεγαλύτερο το ποσοστό της Αγγλικής φιλολογίας (86%) και μικρότερο των δασκάλων (47%). Παράλληλα υπήρξε και ένα ποσοστό (2,3%) που δεν απάντησε στο ερώτημα αυτό. Από το συνδυασμό των παραπάνω στοιχείων ενισχύεται το προηγούμενο συμπέρασμα και οδηγούμαστε επίσης στην άποψη ότι αυτοί που εγκατέλειψαν είναι αναπληρωτές εκπαιδευτικοί του δημοσίου. Το φαινόμενο αυτό της απασχολησής τους ως αναπληρωτών θεωρείται φυσιολογικό αφού και για την πρόσληψη των αναπληρωτών ισχύει πίνακας διοριστέων με αντίστοιχα κριτήρια όπως και στον κεντρικό - εθνικό πίνακα. Αρα προσλαμβάνονται όσοι βρίσκονται πιο κοντά στο μόνιμο διορισμό.

Σχετικά με το ύψος των αποδοχών αν ήταν μεγαλύτερες, μικρότερες ή ίσες με την αποζημίωση του ΠΕΚ το υψηλότερο ποσοστό απάντησε ότι ήταν μεγαλύτερες, 61% της Αγγλικής, 58% της Γαλλικής, 59% των δασκάλων, ενώ αντίθετα στους κοινωνιολόγους μόνο το 37,5% εισέπρατε μεγαλύτερη αμοιβή. Το γεγονός της χαμηλότερης αμοιβής δημιούργησε έντονες κοινωνικές αντιδράσεις και αποθάρρυνση παρακολούθησης του προγράμματος. Οι αντιδράσεις και η απροθυμία υπήρξαν εντονότε-

ρες στις κατηγορίες των επιμορφωθέντων που ήταν έγγαμοι με δύο παιδιά και σ' αυτούς που είχαν προστατεύομενα μέλη.

β) Αξιολόγηση εκπαιδευτικού προγράμματος Αναγκαιότητα της επιμόρφωσης

Στη γενική ερώτηση αν οι προς διορισμό εκπαιδευτικοί κρίνουν αναγκαία την επιμόρφωση για την αποτελεσματικότερη άσκηση των καθηκόνων τους ως εκπαιδευτικών, η απάντηση που δόθηκε ήταν θετική σε ποσοστό 91,5%. Υπήρξαν όμως και 11 περιπτώσεις (8,5%) μεταξύ των οποίων 4 δάσκαλοι και 4 της Γαλλικής φιλολογίας, που απάντησαν αρνητικά. Οι κοινωνιολόγοι και της Αγγλικής φιλολογίας έδωσαν ποσοστό 100% στη θετική απάντηση. Φαινόμενο που ερμηνεύεται για μεν τους κοινωνιολόγους από το γεγονός ότι δεν προέρχονται από καθηγητική σχολή άρα θεωρούν σημαντική την επιμόρφωση κυρίως για να καλύψουν παιδαγωγικά και διδακτικά κενά, για δε της Αγγλικής φιλολογίας από το γεγονός ότι α) έχουν ήδη μια δεκαετία εκτός πανεπιστημίου άρα επιθυμούν την ενημέρωση με τα νέα δεδομένα και β) το δείγμα αποτελείται μόνο από γυναίκες που σχεδόν όλες είναι έγγαμες και με παιδιά, πράγμα που σημαίνει ότι λόγω οικογενειακών υποχρεώσεων δεν είχαν πολλές ευκαιρίες για ενημέρωση στο επάγγελμα.

Αξιολόγηση επί μέρους στόχων του προγράμματος

Στους συμμετέχοντες τέθηκε το ερώτημα σε ποιο βαθμό η επιμόρφωση του ΠΕΚ βοήθησε στην επίτευξη τριών βασικών στόχων που απορρέουν από το σκοπό της επιμόρφωσης σύμφωνα με το αρθ. 28 παρ.1α του Ν.1566/85. Οι απαντήσεις που δόθηκαν από το σύνολο των ερωτηθέντων δίνουν τη μεγαλύτερη μέση τιμή 3,1, στο στόχο 1, δηλ. «στην κατανόηση των στόχων κάθε μαθήματος». Η τιμή προσδιορίζεται στη βάση πενταβάθμιας κλίμακας με άριστα το 5. Αξίζει να σημειωθεί το γεγονός ότι η εκπαιδευτικοί της ειδικότητας της Αγγλικής φιλολογίας δίνουν μέση τιμή στο στόχο αυτό, όχι μόνο υψηλότερη από τη μέση τιμή του γενικού συνόλου και των άλλων ειδικοτήτων, αλλά και πολύ υψηλή (4). Αντίθετα οι άλλες ειδικότητες δίνουν μέση τιμή ή ίση με τη μέση τιμή του συνόλου ή μικρότερη απ' αυτή.

Σχετικά με την επίτευξη του δεύτερου στόχου, «την κατανόηση της σημασίας και του ρόλου των αναλυτικών προγραμμάτων», παρατηρούμε ότι η μέση τιμή του γενικού συνόλου είναι 2,4. Οι μέσες τιμές των ειδικοτήτων είναι ελάχιστα χαμηλότερες από τη μέση τιμή που δίνει το σύ-

νολο, εκτός από την ειδικότητα της κοινωνιολογίας που δίνει υψηλότερη 2,8. Αν και τα αναλυτικά προγράμματα θεωρούνται από τα βασικότερα εργαλεία του εκπαιδευτικού, παρατηρούμε ότι η κατανόηση της σημασίας και του ρόλου τους δεν ήταν αρκετά ικανοποιητικά από την πλευρά των εκπαιδευτικών. Πιθανόν το γεγονός αυτό να οφείλεται στην ανεπαρκή κατάρτιση των επιμορφωτών στο θέμα των αναλυτικών προγραμμάτων.

Τέλος όσον αφορά «την επαφή των εκπαιδευτικών με τα διδακτικά βιβλία και το χειρισμό διαφόρων διδακτικών ενοτήτων» (στόχος 3), η μέση τιμή του γενικού συνόλου είναι 2,7. Αρκετά υψηλότερες εμφανίζονται οι μέσες τιμές των καθηγητών με πιο υψηλή τη μέση τιμή της ειδικότητας των Αγγλικών (3,7), ενώ αντίθετα οι δάσκαλοι δίνουν την πιο χαμηλή μέση τιμή (1,6). Παρατηρούμε δηλαδή ότι ο βασικότερος ίσως από τους στόχους στην περίπτωση των δασκάλων επιτεύχθηκε ελάχιστα.

Συμπερασματικά παρατηρούμε ότι από τους τρεις στόχους μόνο ο πρώτος επιτεύχθηκε σε υψηλό βαθμό τόσο για το γενικό σύνολο όσο και για τις ειδικότητες. Μόνο μια ειδικότητα, η των κοινωνιολόγων, εμφανίζει τη μεγαλύτερη μέση τιμή της σε σχέση με τους στόχους, στο στόχο 3, που σημαίνει ότι εμεινε περισσότερο ικανοποιημένη με την ανάπτυξη δεξιοτήτων που προήλθαν από την επαφή με τα διδακτικά βιβλία και το χειρισμό των διαφόρων διδακτικών ενοτήτων.

Αξιολόγηση γνώσεων και δεξιοτήτων που αποκτήθηκαν με το πρόγραμμα

Η ερώτηση που απευθύνθηκε στους επιμορφωθέντες αφορούσε στην αξιολόγηση δέκα υποερωτημάτων (μεταβλητών) τα οποία προκύπτουν με βάση το αναλυτικό πρόγραμμα εισαγωγικής επιμόρφωσης του Π.Δ. 250/92 για να διαπιστωθεί ο βαθμός ανάπτυξης γνώσεων και δεξιοτήτων.

Σχετικά με το πόσο ενημερώθηκαν οι μετέχοντες σε θέματα οργάνωσης και διοίκησης του εκπαιδευτικού συστήματος (X1) μέσω του προγράμματος του ΠΕΚ η μέση τιμή του συνόλου διαμορφώθηκε στο 2,8. Μέση τιμή υψηλότερη της μέσης του συνόλου δίνουν όλες οι ειδικότητες εκτός των δασκάλων. Αρκετά ικανοποιημένες εμφανίζονται οι ειδικότητες της Γαλλικής και της Κοινωνιολογίας με ίδια μέση τιμή 3,4 και οι δύο.

Η πληροφόρηση σε βασικά ζητήματα της θεωρίας της αγωγής (X2) αξιολογείται από το σύνολο των εκπαιδευτικών μέ μέση τιμή 2,6. Τη μεγαλύτερη ικανοποίηση εμφανίζει η ειδικότητα της Αγγλικής φιλολογίας με μέση τιμή 3,5, η οποία θεωρείται πολύ υψηλή σε σχέση με τις μέσες τιμές τόσο του συνόλου όσο και των υπολοίπων ειδικοτήτων.

Στο θέμα της άσκησης στη διδακτική των μαθημάτων και σχεδιασμού

διδασκαλιών (X3), η μέση τιμή διαμορφώνεται σε αρκετά υψηλό επίπεδο (3,5) ίση με τη μέση τιμή της ειδικότητας των κοινωνιολόγων. Υψηλότερες τιμές δίνουν οι ειδικότητες Αγγλικής και Γαλλικής φιλολογίας, 4,1 και 4,0 αντίστοιχα, ενώ αισθητά χαμηλή είναι η μέση τιμή που δίνουν οι δάσκαλοι 2,2.

Σχετικά με την ενημέρωση σε βασικά θέματα ψυχολογίας (X4), την μεγαλύτερη ικανοποίηση έχουν οι εκπαιδευτικοί της ειδικότητας Αγγλικής φιλολογίας (4,1), σχεδόν μια μονάδα πάνω από τη μέση τιμή υοθ συνόλου που είναι 3,3. Εξίσου ικανοποιημένες από το πρόγραμμα εμφανίζονται και οι ειδικότητες Γαλλικής φιλολογίας και κοινωνιολογίας με μέσες τιμές 3,8 και 3,9 αντίστοιχα.

Όσον αφορά την εκπαίδευση σε βασικά θέματα παιδαγωγικής (X5) οι απόψεις των εκπαιδευτικών δίστανται. Οι δυο ειδικότητες των ξένων γλωσσών εμφανίζονται ιδιαίτερα ικανοποιημένες με μέσες τιμές 4,0 και 3,8 αντίστοιχα, τιμές αρκετά μεγαλύτερες της μέσης του γενικού συνόλου που είναι 3,0. Αντίθετα οι Κοινωνιολόγοι και οι Δάσκαλοι δεν δείχνουν ιδιαίτερα ικανοποιημένοι αφού οι μέσες τιμές τους είναι 2,0 και 2,5 αντίστοιχα. Ας σημειωθεί ότι στην περίπτωση αυτή η ειδικότητα των κοινωνιολόγων έδωσε μικρότερη τιμή απ' αυτή των δασκάλων ενώ συνήθως συμβαίνει το αντίθετο. Η τόσο μεγάλη διάσταση μεταξύ των μέσων τιμών των ειδικοτήτων μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πέραν του ενδιαφέροντος των εκπαιδευτικών, σημαντικό ρόλο θα πρέπει να έπαιξε και ο διδάσκων, που δεν ήταν ο ίδιος στις διάφορες ειδικότητες.

Στην υποερώτηση κατά πόσο η επιμόρφωση βοήθησε στην αξιοποίηση των εποπτικών μέσων (X6) οι μέσες τιμές είναι πολύ χαμηλές κάτω του 2,1, γεγονός που φανερώνει την πενιχρότητα στον τομέα αυτό. Εξαιρέση παρουσιάζει η ειδικότητα της Γαλλικής, η οποία δίνει μέση τιμή 3,1. Το φαινόμενο αυτό ερμηνεύεται από το γεγονός ότι η ειδικότητα αυτή μεσω του διδάσκοντος συνδέθηκε με το πρόγραμμα Lingua από το οποίο χρησιμοποιήθηκε αρκετό εποπτικό υλικό. Η ειδικότητα της Αγγλικής φιλολογίας είχε την ευκαιρία να χρησιμοποιήσει τους χώρους της Ελληνοαμερικανικής Ένωσης που διαθέτει εποπτικά μέσα, φαίνεται όμως πως οι απαιτήσεις των εκπαιδευτικών ήταν αυξημένες και διαφοροποιημένες.

Η μέση τιμή του συνόλου του εκπαιδευτικών διαμορφώνεται στο 3,0 για την ικανοποίηση που απορρέει από την πρακτική άσκηση στη διδασκαλία (X7). Οι ειδικότητες ξένων γλωσσών δίνουν την ίδια τιμή 3,5 ενώ αρκετά υψηλή 4,2 τιμή δίνει η ειδικότητα των κοινωνιολόγων. Η τιμή αυτή ενισχύει και την αξιολόγηση που έδωσε η ίδια ειδικότητα στο στόχο 3 (βλ. ανάλυση προηγούμενης παραγράφου).

Για τα επόμενα τρία υποερωτήματα (μεταβλητές X8, X9, X10), οι μέσες τιμές εμφανίζονται χαμηλές τόσο για το σύνολο όσο και για τις ειδικότητες. Αυτό σημαίνει ότι οι εκπαιδευτικοί δεν ικανοποιήθηκαν και δεν εξασκήθηκαν αρκετά τόσο στην αξιολόγηση των μαθητών και στη χρήση τεχνικών αξιολόγησης (X8), όσο και στην επιλογή θεμάτων για τις εξετάσεις (X9) και στη βαθμολόγηση γραπτών (X10). Τα συμπεράσματα αυ-

τά μαζί με την επισήμανση της έλλειψης εποπτικών μέσων διδασκαλίας καθώς και οι επί μέρους παρατηρήσεις κατά ειδικότητα, θα πρέπει να ληφθούν υπόψη για τη βελτίωση του προγράμματος εισαγωγικής επιμόρφωσης.

Γνώμες εκπαιδευτικών για το πρόγραμμα μαθημάτων

Ένα άλλο ερώτημα στο οποίο κλήθηκαν να απαντήσουν οι εκπαιδευτικοί ήταν η γνώμη τους για το ποιά μαθήματα θα πρέπει ή όχι να συμπεριληφθούν σε μια μελλοντική επανάληψη της επιμόρφωσης. Στο ερώτημα σε ποιά μαθήματα που παρακολουθήσατε θα επιδιώκατε μια περαιτέρω εκπαίδευση, οι προτιμήσεις των εκπαιδευτικών των ξένων γλωσσών στρέφονται κυρίως στη ψυχολογία και την διδακτική. Αντίθετα η ειδικότητα των δασκάλων προτιμά τη διδακτική και τα μαθήματα ειδικότητας, ίσως γιατί στη βασική τους κατάρτιση παρακολούθησαν αρκετά μαθήματα παιδαγωγικής και ψυχολογίας. Επίσης οι κοινωνιολόγοι προτιμούν να εξειδικευτούν στην ψυχολογία και στα γνωστικά αντικείμενα του κλάδου τους. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι με εξαίρεση τους δασκάλους, κανένας από τους υπόλοιπους εκπαιδευτικούς δεν ζήτησε τα μαθήματα της αγωγής και της οργάνωσης και διοίκησης.

Οι ειδικότητες των ξένων γλωσσών είναι οι μόνες που προτείνουν να συμπεριληφθούν σε μια μελλοντική επανάληψη της επιμόρφωσης και άλλα μαθήματα με κύρια προτίμηση την εκπαίδευση στους Η.Υ. Όλοι όμως οι εκπαιδευτικοί και ιδιαίτερα οι δάσκαλοι δείχνουν να προτιμούν τα μαθήματα της ειδικότητάς τους. Επίσης μαθήματα που όλες σχεδόν οι ειδικότητες εκπαιδευτικών δεν θεωρούν αναγκαίο να συμπεριληφθούν, είναι τα μαθήματα Θεωρία της Αγωγής και της Οργάνωσης και Διοίκησης Εκπαιδευτικού Συστήματος.

Σχετικά με το αν χρειάζεται να αυξηθούν ή να μειωθούν οι ώρες διδασκαλίας στα διάφορα μαθήματα που διδάχθηκαν, οι απαντήσεις που δόθηκαν είναι ίδιες με αυτές που δόθηκαν για την αύξηση - μείωση μαθημάτων. Δηλαδή αύξηση ωρών στα μαθήματα ειδικότητας, στη διδακτική και στην ψυχολογία και μείωση των ωρών της Παιδαγωγικής, της Αγωγής και της Οργάνωσης και Διοίκησης.

Αξιολόγηση εκπαιδευτών

Ένας άλλος τομέας που κλήθηκαν οι συμμετέχοντες εκπαιδευτικοί

να αξιολογήσουν είναι είναι ο τομέας των επιμορφωτών που δίδαξαν τα μαθήματα: Θεωρία της Αγωγής, Οργάνωση και Διοίκηση εκπαιδευτικού συστήματος, Παιδαγωγική, Ψυχολογία και Διδακτική, τα βασικότερα δηλαδή μαθήματα. Θα πρέπει να σημειωθεί το γεγονός ότι σε καθένα από τα παραπάνω μαθήματα δεν ήταν ο ίδιος διδάσκων για όλες τις ειδικότητες, εκτός εξαιρέσεων που μπορεί και να συμπίπτει. Αυτό σημαίνει ότι κάθε ειδικότητα αξιολογεί διαφορετικό διδάσκοντα για το ίδιο μάθημα.

Μια πρώτη γενική παρατήρηση που γίνεται με βάση τα στοιχεία που έδωσαν οι ερωτηθέντες, είναι η μεγάλη συνέπεια που εμφανίζουν οι απαντήσεις σε συσχέτισμό με αυτές των προηγούμενων αναλύσεων, αφού τόσο στο μάθημα της Θεωρίας της Αγωγής όσο και σ' αυτό της Οργάνωσης και Διοίκησης σχεδόν όλοι οι εκπαιδευτικοί έδωσαν χαμηλές μέσες τιμές σε σχέση με αυτές των μαθημάτων Ψυχολογίας και Διδακτικής. Το γεγονός αυτό ενισχύει την άποψη ότι η αρνητική ή έστω ουδέτερη στάση των εκπαιδευτικών απέναντι στα μαθήματα αυτά οφείλεται και στο διδάσκοντα. Το ίδιο πιθανόν να ισχύει και για τη ζήτηση των μαθημάτων Ψυχολογίας και Διδακτικής, η οποία μπορεί να μην οφείλεται τόσο στις πραγματικές ανάγκες των εκπαιδευτικών όσο στην ικανότητα που είχε ο διδάσκων να προκαλέσει το ενδιαφέρον τους γι' αυτά τα μαθήματα.

Επίσης μια άλλη γενική παρατήρηση που εξάγεται από τα δεδομένα της έρευνας, είναι ότι οι ειδικότητες των ξένων γλωσσών δίνουν, σε όλες τις μεταβλητές, πολύ υψηλότερες τιμές σε σχέση με τους κοινωνιολόγους και τους δασκάλους για τα χαρακτηριστικά των εκπαιδευτών του μαθήματος της Παιδαγωγικής.

Τέλος αρκετά ικανοποιημένοι εμφανίζονται όλοι οι εκπαιδευτικοί όσον αφορά τη πληροφόρηση που λάμβαναν από όλους ανεξάρτητα τους διδάσκοντες. Αντίθετα δεν έμειναν ικανοποιημένοι από τη χρήση εποπτικών μέσων διδασκαλίας, θέση που ενισχύεται και από τα αποτελέσματα ανάλυσης σε προηγούμενη παράγραφο.

Αξιολόγηση βοηθημάτων και σημειώσεων

Οι προτιμήσεις του συνόλου του πληθυσμού για την αξιολόγηση των βοηθημάτων και σημειώσεων εκφράζονται με τη μέση τιμή 2,5 με άριστα το 5. Οι μέσες τιμές αξιολόγησης που δίνουν οι εκπαιδευτικοί κατά ειδικότητα κυμαίνονται από 2,1 των δασκάλων μέχρι 2,9 της Γαλλικής φιλολογίας, γεγονός που σημαίνει ότι οι εκπαιδευτικοί δεν έμειναν ιδιαίτερα ικανοποιημένοι από τα βοηθήματα που τους δόθηκαν.

Βαθμός χρησιμότητας της επιμόρφωσης για την άσκηση εκπαιδευτικού έργου

Η μέση τιμή που δίνουν οι εκπαιδευτικοί στην ερώτηση "σε ποίο βαθμό πιστεύετε ότι η επιμόρφωση που πήρατε στο ΠΕΚ θα βοηθήσει το έργο σας ως εκπαιδευτικού" είναι 2,7 με βάση την πενταβάθμια κλίμακα. Από τις κατά ειδικότητα μέσες τιμές την υψηλότερη την δίνουν οι εκπαιδευτικοί της Αγγλικής φιλολογίας (3,0) και την χαμηλότερη (2,1) οι δάσκαλοι. Με δεδομένη την θετική γνώμη που έχουν εκφράσει οι εκπαιδευτικοί για την αναγκαιότητα της επιμόρφωσης στην άσκηση του εκπαιδευτικού τους έργου οι παραπάνω χαμηλές σχετικά τιμές μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι προσδοκίες τους δεν εκπληρώθηκαν σε ικανοποιητικό βαθμό.

Χαρακτηρισμός της επιμόρφωσης που αποκτήθηκε στο ΠΕΚ

Από την επεξεργασία των στοιχείων της έρευνας, προκύπτει ότι το υψηλότερο ποσοστό των εκπαιδευτικών (32,3%) χαρακτηρίζει την επιμόρφωση που απόκτησε στο ΠΕΚ ως μία ενδιαφέρουσα πληροφόρηση, ενώ το αμέσως επόμενο υψηλότερο ποσοστό (26,2%) θεωρεί ότι ήταν μια επανάληψη των πανεπιστημιακών τους σπουδών. Αντίθετα μόνο το 6,2% των εκπαιδευτικών θεωρεί την επιμόρφωση ως μια ουσιαστική προετοιμασία για την είσοδο κάθε νέου εκπαιδευτικού στο σχολείο. Όσον αφορά την κατά ειδικότητα αξιολόγηση, η μόνη διαφορά που παρατηρείται προέρχεται από τους εκπαιδευτικούς της Αγγλικής φιλολογίας που το 41,4% θεωρούν την επιμόρφωση ως "μια παρότρυνση για εξειδίκευση, παραπέρα ενασχόληση - εμβάθυνση". Η διαφοροποίηση αυτή πιθανό να δικαιολογείται όχι τόσο από το πρόγραμμα σπουδών, που ήταν ίδιο για όλους, όσο από τον τρόπο διεξαγωγής και πραγματοποίησής του σε κάθε μία από τις ειδικότητες.

Προτάσεις και απόψεις επιμορφωθέντων για καλύτερη και αποδοτικότερη λειτουργία της επιμόρφωσης

Μετά την τρίμηνη συμμετοχή τους στο πρόγραμμα εισαγωγικής επι-

μόρφωσης, οι εκπαιδευτικοί με την εμπειρία που απέκτησαν διατύπωσαν σε ανοικτή ερώτηση που τους τέθηκε διάφορες απόψεις για την βελτίωση του θεσμού. Τα συμπεράσματα του ερωτήματος αυτού στηρίζονται στις απόψεις 85 μόνο επιμορφωθέντων γιατί 45 (36,6%) δεν απάντησε σ'αυτό. Από την ομαδοποίηση των προτάσεων τη μεγαλύτερη συχνότητα τόσο στο γενικό σύνολο όσο και στις ειδικότητες συγκεντρώνει η πρότασή τους για καλύτερη οργάνωση και λειτουργία του ΠΕΚ. Εξαιρέση αποτελεί η ειδικότητα των δασκάλων που ως βασικότερο λόγο αποδοτικής λειτουργίας της επιμόρφωσης θεωρεί την καλύτερη οργάνωση των πρακτικών ασκήσεων και ως δεύτερο την καλύτερη οργάνωση του ΠΕΚ.

Δεύτερη σε σειρά προτίμησης έρχεται η πρόταση για βελτίωση του δικτύου επικοινωνιακών σχέσεων μεταξύ των μελών της κοινότητας του ΠΕΚ. Η θέση αυτή βρίσκεται σε αρμονία με την απάντηση που δόθηκε σχετικά με την χρησιμότητα της επιμόρφωσης και με την δυσλειτουργία των υπηρεσιών του ΠΕΚ. Η μόνη ειδικότητα που διαφοροποιείται σ'αυτό το σημείο είναι της Αγγλικής φιλολογίας που ως δεύτερη βελτιωτική πρόταση θεωρεί τους ικανότερους και καταλληλότερους επιμορφωτές. Η ίδια ειδικότητα, σχετικά με τις άλλες, δίνει υψηλό ποσοστό στην πρόταση για αύξηση του χρόνου επιμόρφωσης.

Συμπεράσματα και προτάσεις

Από τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν τη φυσιογνωμία του ΠΕΚ Αθηνών καθώς και από την περιγραφή του ευρύτερου κοινωνικο-οικονομικού περιβάλλοντος στο οποίο πραγματοποιήθηκε η εισαγωγική επιμόρφωση, προέκυψε ότι δεν προηγήθηκε κανενός είδους σχεδιασμός έστω και βραχυχρόνιος που να στηρίζεται στη βάση ενός αναπτυξιακού επιμορφωτικού προγράμματος. Αποτέλεσμα αυτής της παράλειψης ήταν ο αιφνιδιασμός, οι σπασμωδικές και πολλές φορές αντιφατικές ενέργειες της κεντρικής διοίκησης που επιδεινώναν την αποτελεσματική λειτουργία του ΠΕΚ.

Τα βασικότερα προβλήματα εύρυθμης λειτουργίας του ΠΕΚ εντοπίστηκαν στην έλλειψη κτιριακής και τεχνολογικής υποδομής καθώς και διοικητικής και οικονομικής αυτονομίας. Το πρόβλημα του τόπου (περιοχή) και του χώρου (κτίριο) εγκατάστασης του ΠΕΚ καθώς και η διοικητική και οικονομική του αυτονομία θα πρέπει να αποτελέσουν τις σοβαρότερες παραμέτρους σε ένα μελλοντικό σχεδιασμό του ΠΕΚ Αθηνών. Γιατί αν τελικά κύριος φορέας εισαγωγικής επιμόρφωσης παραμείνει το ΠΕΚ, θα πρέπει τουλάχιστον να αλλάξει νομική μορφή και να αποδεσμευθεί από την απευθείας υπαγωγή του στον Υπουργό Παιδείας ώστε να αποσυμφωρηθεί ο υπερσυγκεντρωτισμός και ο γραφειοκρατισμός που το διακρίνει μέχρι σήμερα. Η απλούστευση διαδικασιών και αποκέντρωση αποφασιστικών αρμοδιοτήτων για λήψη αποφάσεων που αφορούν θέματα λειτουργίας του ΠΕΚ, είναι οι κύριες παράμετροι για αναβάθμιση τουλάχιστον

των διοικητικών του εργασιών. Ίσως η μορφή σχεδιασμού του ΠΕΚ ως ΝΠΔΔ να έλυνε πολλά από τα συσσωρευμένα προβλήματα. Εξ'άλλου η καλύτερη οργάνωση του ΠΕΚ είναι και η βασικότερη πρόταση που έκαναν οι εκπαιδευτικοί για την αποδοτικότερη λειτουργία της επιμόρφωσης.

Η αντίληψη που επικράτησε στο Συντονιστικό Συμβούλιο του ΠΕΚ Αθηνών καθώς και στο γενικότερο περιβάλλον του ΠΕΚ για τη σύνδεση της επιμόρφωσης με την τοπική κοινωνία, θεωρούμε ότι είναι από τις πλέον φιλόδοξες και καινοτόμες προσπάθειες, οι οποίες θα πρέπει να ενισχυθούν με όλα τα απαραίτητα μέσα αν θέλουμε τα οφέλη από την επιμόρφωση να διαχέονται στο ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον.

Από την ανάλυση των κοινωνικοοικονομικών χαρακτηριστικών των εκπαιδευτικών προέκυψε ότι οι υποψήφιοι για διορισμό εκπαιδευτικοί έχουν κατά πλειοψηφία ανηλεημένες οικογενειακές υποχρεώσεις που καθιστούν προβληματική την περίοδο της εισαγωγικής επιμόρφωσης. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να ληφθεί υπόψη και ο παράγοντας της αβεβαιότητας για άμεση απασχόληση στον τόπο κατοικίας της οικογένειας. Γιατί παρά το γεγονός ότι υπάρχει πρόβλεψη πρόσληψης εκπαιδευτικών για αντικατάσταση αυτών που θα συμμετάσχουν στο πρόγραμμα της περιοδικής επιμόρφωσης, δεν είναι σίγουρο ότι τα κενά που θα προκύψουν θα καλύπτουν και τις προτιμήσεις των εκπαιδευτικών που προέρχονται από την εισαγωγική επιμόρφωση.

Αυτά όλα συν το γεγονός ότι οι περισσότεροι εκπαιδευτικοί έχουν ηλικία άνω των τριάντα ετών επιβαρύνουν και αποθαρρύνουν τους εκπαιδευτικούς για πρόθυμη συμμετοχή στην εισαγωγική επιμόρφωση. Για να εξουδετερωθούν πολλά από αυτά τα αρνητικά σημεία η πιό κατάλληλη ίσως λύση θα ήταν η εισαγωγική επιμόρφωση να έπεται του διορισμού και να προηγείται της ανάληψης των διδακτικών καθηκόντων. Ο υποχρεωτικός χαρακτήρας της εισαγωγικής επιμόρφωσης καθώς και το γεγονός ότι αυτή αποτελεί προϋπόθεση και προσόν διορισμού για όλους τους εκπαιδευτικούς μετά το 1993, προκάλεσε σημαντικές αναστατώσεις στους προς διορισμό εκπαιδευτικούς.

Από την αξιολόγηση του προγράμματος φάνηκε ότι οι εκπαιδευτικοί κρίνουν αναγκαία την επιμόρφωση για την αποτελεσματικότερη άσκηση του έργου τους. Το πρόγραμμα όμως που παρακολούθησαν δεν φαίνεται να έχει εκπληρώσει τις προσδοκίες τους. Οι λόγοι που οι ίδιοι επικαλούνται είναι τόσο το περιεχόμενο σπουδών του αναλυτικού προγράμματος όσο και ο τρόπος εκτέλεσής του. Θεώρησαν ως μη αναγκαία μερικά από τα μαθήματα (π.χ. Θεωρία της Αγωγής, Οργάνωση και Διοίκηση της Εκπαίδευσης), ενώ αντίθετα επισήμαναν άλλα όπου θεώρησαν απαραίτητα (π.χ. επί πλέον μαθήματα ειδικότητας, Η/Υ, αύξηση των ωρών διδασκαλίας στη Ψυχολογία και Διδακτική). Είναι γεγονός ότι επειδή οι ανάγκες των εκπαιδευτικών δεν είναι ίδιες, ούτε για όλες τις ειδικότητες ούτε για όλους τους εκπαιδευτικούς, θα πρέπει να ληφθεί μέριμνα ώστε να υπάρχει δυνατότητα συμμετοχής του εκπαιδευτικού στην κατάρτιση του προγράμματος σπουδών. Δηλαδή να μπορεί να επιλέγει μαθήματα ή

δραστηριότητες που είναι πιά κοντά στα ενδιαφέροντά του ή στις ανάγκες του. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί μόνο αν τροποποιηθεί το ισχύον αναλυτικό πρόγραμμα και συμπεριλάβει στους κόλπους του και επιλεγόμενα μαθήματα ή δραστηριότητες.

Γενικά η συμμετοχή του εκπαιδευτικού στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων ενισχύει τα εσωτερικά του κίνητρα για μάθηση και την αυτοπεποίθεσή του και βελτιώνει τα τελικά αποτελέσματα. Αντίθετα με την επιβολή υποχρεωτικών προγραμμάτων και δράσεων μέσω αυταρχικών, συγκεντρωτικών και γραφειοκρατικών διαδικασιών, χωρίς περιθώρια κριτικής στάσης του εκπαιδευτικού, εκτός του ότι καταστέλλει την επιθυμία για μάθηση δημιουργεί και έντονες αντιδράσεις και αντιδικίες. Εγκλωβισμένος ο εκπαιδευτικός σ'ένα άτεγκτο αναλυτικό πρόγραμμα και δρώντας σ'ένα έντονα "σχολειοποιημένο" περιβάλλον, που τελικό στόχο έχει τη βαθμολόγησή του που θα του δώσει προβάδισμα για τις ποσοτικές αντιπαραθέσεις προσόντων, ανατρέπονται όλοι οι όροι και οι συνθήκες για ποιοτική αναβάθμιση και ουσιαστική αξιολόγηση των παραμέτρων της επιμόρφωσης και του συνολικού εκπαιδευτικού έργου.

Η διεξαγωγή του προγράμματος σε απογευματινό ωράριο, χωρίς την υποστήριξη βιβλιοθήκης και με την παντελή σχεδόν απουσία εποπτικού και διδακτικού υλικού, δημιούργησε σοβαρές απώλειες γνώσεων και δεξιοτήτων, όπως αποκάλυψαν οι ίδιοι οι εκπαιδευτικοί εκφράζοντας τη δυσαρέσκειά τους μέσω των χαμηλών τιμών στην κλίμακα αξιολόγησης αυτών των μεταβλητών. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημανθεί ότι επιμόρφωση και γενικότερα αναβάθμιση της εκπαίδευσης δεν γίνεται μόνο με την "ευπατρία" αλλά και με την οικονομική συνδρομή και υποστήριξη στη βάση ενός καλά σχεδιασμένου αναπτυξιακού προγράμματος επιμόρφωσης.

Όπως προέκυψε από τις απαντήσεις των εκπαιδευτικών σχετικά με την αξιολόγηση των εκπαιδευτών τους και τις προτάσεις τους για αποδοτικότερη λειτουργία της επιμόρφωσης για πολλούς από αυτούς κρίνεται απαραίτητη η προηγούμενη κατάρτισή τους σε θέματα σχετικά με την επιμόρφωση ενηλίκων.

Για να μην επαναληφθεί το φαινόμενο η εισαγωγική επιμόρφωση να χαρακτηριστεί ως μία απλή ενδιαφέρουσα πληροφόρηση και μια επανάληψη των πανεπιστημιακών σπουδών, θα πρέπει το ΠΕΚ Αθηνών:

1. Να εξασφαλίσει τις προϋποθέσεις εκείνες που θα το βοηθήσουν να ξεπεράσει οργανωτικά και λειτουργικά προβλήματα καθώς και τα προβλήματα υλικοτεχνικής υποδομής .

2. Να αναπτύξει σε μεγαλύτερο βαθμό το δίκτυο επικοινωνιακών σχέσεων με δυνατότητα συμμετοχής στη λήψη αποφάσεων και των ίδιων των εκπαιδευτικών στη βάση των αρχών της συμμετοχικής διοίκησης, της αυτονομίας και της δημιουργικότητας.

3. Να καθιερώσει μηχανισμό προσέλκυσης και πρόσληψης καταλληλότερων και ικανότερων επιμορφωτών.

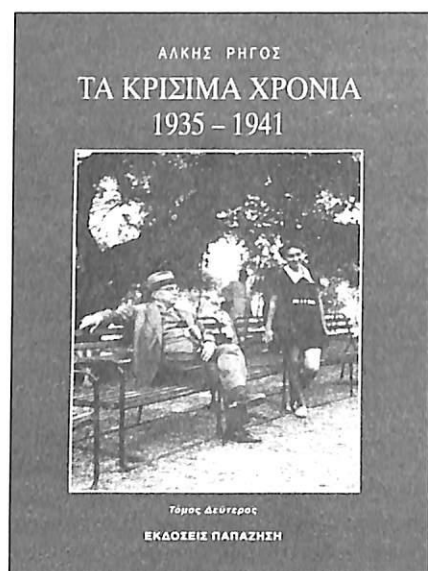
4. Να εξασφαλίσει σύγχρονο εργαστηριακό χώρο και εποπτικό υλικό ώστε οι πρακτικές ασκήσεις να γίνονται πιά αποτελεσματικά.

Τόσο από τις προτάσεις των εκπαιδευτικών του ΠΕΚ Αθηνών όσο και τη γενικότερη λειτουργία του διαβλέπει κανείς τη δημιουργία μιας άλλης δυναμικής σχετικά με την εκπαίδευση των εκπαιδευτικών και την κοινωνική λειτουργία της εισαγωγικής επιμόρφωσης. Ελπίζουμε αυτό να αποτελέσει τη βάση ενός γόνιμου διαλόγου και προβληματισμού για τη βελτίωση των όρων και των συνθηκών της εισαγωγικής επιμόρφωσης όχι μόνο τοπικά στο ΠΕΚ Αθηνών αλλά γενικά σε εθνική κλίμακα.

Βιβλιογραφία

- Ανδρέου Α. "Η επιμόρφωση των εκπαιδευτικών: προς την πολυτυπία και την πολυμορφία" στο πρακτικά του διημέρου της ΟΙΕΛΕ *Αξιολόγηση του Εκπαιδευτικού Έργου Βασική Κατάρτιση και Επιμόρφωση των Εκπαιδευτικών*, εκδοτικός όμιλος συγγραφέων καθηγητών, Αθήνα 1992.
- Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης, Πρακτικά διεθνούς σεμιναρίου *Αποκέντρωση και Λαϊκή Επιμόρφωση: Η Συμβολή του Επιμορφωτή στην Τοπική Ανάπτυξη*, ΓΓΛΕ/ΥΠΕΠΘ και ΝΕΛΕ Ιωαννίνων 1985.
- Δημητρόπουλος Ε. *Εκπαιδευτική αξιολόγηση*, Παπαζήσης, ανατύπωση 1989.
- ΔΟΕ "Οι θέσεις της ΔΟΕ για την επιμόρφωση", *Ενημερωτικό Δελτίο ΔΟΕ*, Αθήνα Ιαν. 1993,
- Έκθεση λειτουργίας ΠΕΚ Αθηνών* που υποβλήθηκε στον Υπουργό Παιδείας 10-3-93, πολυγραφημένο.
- Μαυρογιώργος Γ. *Εκπαιδευτικοί και διδασκαλία* Εκδ. Σύγχρονη Εκπαίδευση, Αθήνα 1992.
- Μαυρογιώργου Γ. "Συνάντησα (και) τρομοκρατημένους εκπαιδευτικούς στα περιφερειακά επιμορφωτικά κέντρα" περιοδικό *Σύγχρονη Εκπαίδευση* τεύχ. 67, Νοεμ.- Δεκ. 1992 .
- Ντεμουντέρ Πωλ, "Εκπαίδευση συνεχής εκπαίδευση και τοπική ανάπτυξη", στα πρακτικά του διεθνούς σεμιναρίου, *Λαϊκή Επιμόρφωση Διεθνής Εμπειρίες και Προοπτικές*, Μάης 1982, Κέντρο Μελετών και Αυτομόρφωσης, OCDE, *In-service education and training of teachers. A contitional for educational change*, Paris 1983.
- ΟΛΜΕ "Έκτιμήσεις, κριτική, θέσεις, προτάσεις της ΟΛΜΕ για... επιμόρφωση - μετεκπαίδευση", *Ενημερωτικό Δελτίο ΟΛΜΕ*, Αθήνα, Οκτ. 1992,
- Παπαδόπουλος Ν. "Κρίσεις και προτάσεις για την επιμόρφωση εκπαιδευτικών. Εμπειρική έρευνα σε καθηγητές της ΣΕΛΜΕ Αθηνών 1981-82", *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τευχ. 11, Μάρτιος - Απρίλιος 1983.
- Παπαδόπουλος Ν. *Ψυχολογία. Σύγχρονα Θέματα*, Αθήνα 1991.
- Παπακωνσταντίνου Π. *Εκπαιδευτικό έργο και αξιολόγηση στο σχολείο*, Εκφραση, 1993.
- Παπακωνσταντίνου Π. "Η επιμόρφωση ως θεσμός σύνδεσης της επιστημονικής έρευνας με την εκπαιδευτική πράξη", στο συλλογικό έργο: Θ. Γκοτοβος, Γ. Μαυρογιώργος, Π. Παπακωνσταντίνου *Κριτική παιδαγωγική και εκπαιδευτική πράξη*, εκδόσεις Σύγχρονη Εκπαίδευση, Αθήνα 1986.
- Σιάνου Ε. "Το νέο σύστημα επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών: επιστημονική ανανέωση ή επαγγελματική τυποποίηση;", *Εκπαιδευτική Κοινότητα*, Σεπτ. - Οκτ. 1992.

ΝΕΕΣ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΕΣ

Οι χημικές ουσίες, το περιβάλλον και ο σύγχρονος πολίτης

Χριστίνα Σολομωνίδου*
Ελένη Σταυρίδου**

Περίληψη

Η εργασία αυτή επιτρέπει να κατανοήσουμε τις αιτίες για τις οποίες οι κοινές αντιλήψεις και νοητικές παραστάσεις που αναπτύσσονται στο πλαίσιο της καθημερινής ζωής αναφορικά με τις ουσίες, τις μεταβολές και τις αλληλεπιδράσεις τους δεν διευκολύνουν το μαθητή και τον πολίτη να κατανοήσει με ικανοποιητικό τρόπο ποικίλα προβλήματα του περιβάλλοντος που σχετίζονται με την ευρεία χρήση ενός μεγάλου αριθμού χημικών ουσιών και προϊόντων.

Από τα αποτελέσματα έρευνας που διεξαγάγαμε με φοιτητές-υποψηφίους δάσκαλους έγινε φανερό ότι το σχολείο δεν πετυχαίνει να μεταβάλει ικανοποιητικά τις αρχικές αυθόρμητες – και λανθασμένες – ιδέες των μαθητών αναφορικά με τις χημικές ουσίες και τις μετατροπές τους, και συνεπώς δεν συμβάλλει στη δημιουργία της επιθυμητής νοητικής οργάνωσης. Υποστηρίζεται η ανάγκη αλλαγής των αναλυτικών προγραμμάτων για τη διδασκαλία των Φυσικών Επιστημών σύμφωνα με την εποικοδομητική θεωρία για τη μάθηση και προς την κατεύθυνση των *STES curricula (Science, Technology, Environment and Society)*.

Το πρόβλημα

Ο άνθρωπος ανέκαθεν χρησιμοποιούσε και εξακολουθεί να χρησι-

* Λέκτορας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

** Επίκουρη καθηγήτρια στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

μπορεί πολυάριθμες χημικές ουσίες προκειμένου να επιλύσει προβλήματα που σχετίζονται με τις ποικίλες ανάγκες του για τροφή, ένδυση, κατασκευές, θεραπεία από ασθένειες, κ.λπ. Είναι ευνόητο ότι η επαρκής – σε κοινωνικό επίπεδο – γνώση των χημικών ουσιών, των ιδιοτήτων και των αλληλεπιδράσεών τους, συντελεί στον ορθό και συνετό χειρισμό τους, γεγονός που αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση για τη διασφάλιση και την επιβίωση του ανθρώπου. Η γνωριμία με τις ουσίες αποτελεί επίσης ουσιώδη διάσταση της εκπαίδευσης της νέας γενιάς κάθε κοινωνίας, προκειμένου να εξασφαλιστεί και των νεοτέρων η επιβίωση και η ευημερία.

Σε παλιότερες εποχές, όταν ο αριθμός, των γνωστών και ευρέως χρησιμοποιούμενων ουσιών ήταν περιορισμένος, το πρόβλημα της μετάδοσης των σχετικών γνώσεων από τη μια γενιά στην άλλη ήταν απλούστερο σε σχέση με την εποχή μας, όπου ο αριθμός των ουσιών που χρησιμοποιούνται σε κοινωνικό επίπεδο είναι σημαντικά αυξημένος.

Πράγματι, στη βιομηχανική και τεχνολογική εποχή που ζούμε, η ανάπτυξη της χημείας οδήγησε στην ανακάλυψη εκατομμυρίων ουσιών πολλές από τις οποίες παράγονται από τη χημική βιομηχανία σε τεράστιες ποσότητες (Collongues, 1981). Τα προϊόντα αυτά προορίζονται να έχουν ευρεία κοινωνική χρήση, είτε στο πλαίσιο της καθημερινής ζωής, είτε στη βιομηχανία, καθώς και σε πλήθος τομέων της ανθρώπινης δραστηριότητας όπως η ιατρική, η φαρμακευτική, οι κατασκευές, οι οικοδομικές εργασίες, οι αγροτικές καλλιέργειες, η επεξεργασία τροφίμων, οι υπηρεσίες, οι μεταφορές, η τέχνη, ο αθλητισμός, κ.λπ. Η ανθρωπότητα επωφελείται από τα πλεονεκτήματα της χρήσης των ουσιών και κυρίως των νέων υλικών.

Δυστυχώς όμως το ζήτημα δεν τελειώνει εδώ. Ταυτόχρονα με την παραγωγή και την κυκλοφορία στο εμπόριο νέων ή ήδη γνωστών χημικών προϊόντων, τίθεται παράλληλα και το πρόβλημα των συνεπειών της ευρείας χρήσης των προϊόντων αυτών (Solomonidou, 1991). Ορισμένες από τις ουσίες που χρησιμοποιούνται σε ευρεία κλίμακα, συνήθως για μια συγκεκριμένη ιδιότητα, συσσωρεύονται στο περιβάλλον δίχως να μεταβάλλονται, ενώ κάποιες άλλες αλληλεπιδρούν, είτε μεταξύ τους, είτε με άλλες ουσίες ή/και με την ενέργεια, άμεσα ή μετά την πάροδο ενός ορισμένου χρονικού διαστήματος (π.χ. οι χλωροφθοράνθρακες αντιδρούν με το όζον όταν ανέλθουν σε ανώτερα στρώματα της ατμόσφαιρας) και παράγουν νέες ουσίες.

Η επιβάρυνση του περιβάλλοντος με πληθώρα χημικών ουσιών που χρησιμοποιούνται ευρέως θέτει σε σοβαρό κίνδυνο τις λεπτές ισορροπίες που υπάρχουν στο περιβάλλον. Η ανθρωπότητα κινδυνεύει να χάσει τον πλήρη έλεγχο των ουσιών και των αλληλεπιδράσεών τους και δεν αρκεί, όπως φαίνεται, το γεγονός ότι ένας περιορισμένος αριθμός ειδικών και επιστημόνων γνωρίζουν σε βάθος τα σχετικά προβλήματα και ζητήματα. Όταν τίθεται σε κίνδυνο η επιβίωση της ίδιας της ανθρωπότητας, η ίδια μας η ύπαρξη, τότε τα θέματα αυτά αφορούν το

σύνολο των πολιτών που καταναλώνουν και χρησιμοποιούν αυτές τις χημικές ουσίες.

Τα τελευταία χρόνια η ανθρωπότητα άρχισε να συνειδητοποιεί το γεγονός ότι κινδυνεύει να χάσει τον πλήρη, σε κοινωνικό επίπεδο, έλεγχο των χημικών ουσιών και άρχισε να αντιδρά, με στόχο την επίλυση των σχετικών προβλημάτων. Η ανάπτυξη διαφόρων πρωτοβουλιών για την προστασία των φυσικών πόρων και τη διατήρηση των ισορροπιών στο περιβάλλον, τα οικολογικά κινήματα, καθώς και η περιβαλλοντική εκπαίδευση, αποτελούν ενδείξεις προς αυτή την κατεύθυνση.

Ο ρόλος του Σχολείου

Ο κατεξοχήν κοινωνικός μηχανισμός που αναπτύσσει πρωτοβουλίες για τη διαμόρφωση του αυριανού πολίτη είναι το σχολείο. Μέσα από την εκπαίδευση που θα πάρουν οι σημερινοί μαθητές πρέπει να καταστούν ικανοί/ές να αντιλαμβάνονται, να κρίνουν και να παίρνουν αποφάσεις που αφορούν στην ασφαλή επιβίωσή τους σε ένα περιβάλλον συνεχώς υποβαθμιζόμενο από τη διαρκή ανάπτυξη αγροτικών, βιομηχανικών και αστικών περιοχών. Η περιβαλλοντική εκπαίδευση ειδικότερα είναι μια βασική συνιστώσα της διαδικασίας διαμόρφωσης του αυριανού πολίτη (Παπαδημητρίου 1989, 1992).

Κατά τη γνώμη μας, η συμβολή της εκπαίδευσης, συμπεριλαμβανομένης και της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης, οφείλει να στοχεύει σε τρία επίπεδα:

- στο επίπεδο της διαμόρφωσης στάσεων (*attitudes*) απέναντι στο περιβάλλον, ευαισθητοποιώντας τους μαθητές και τις μαθήτριες σε θέματα σχετικά με το περιβάλλον,
- στο νοητικό-γνωστικό επίπεδο (*cognitive*), συμβάλλοντας στην κατανόηση από μέρους τους της σημασίας και της πολυπλοκότητας των προβλημάτων τους περιβάλλοντος,
- στο επίπεδο λήψης αποφάσεων (*decision making*), βοηθώντας τους μαθητές και τις μαθήτριες να αναπτύξουν κριτικό πνεύμα, ώστε να αντιμετωπίζουν κριτικά την πληροφόρηση που υπάρχει σε σχέση με το περιβάλλον και που θα τους/τις καθιστά ικανούς/ές να παίρνουν ορθολογικές αποφάσεις για την επίλυση προβλημάτων σχετικών με το περιβάλλον και τη διαβίωσή τους μέσα σ' αυτό.

Αλλά με ποιόν τρόπο παρεμβαίνει η εκπαίδευση προκειμένου να εκπληρώσει τους προαναφερθέντες στόχους και να διαμορφώσει τον αυριανό πολίτη; Κύριοι τρόποι παρέμβασης της εκπαίδευσης γενικά είναι η διδασκαλία των Φυσικών Επιστημών (για τη διαμόρφωση κυρίως στο γνωστικό) και η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση (για τη διαμόρφωση κυρίως σε επίπεδο στάσεων και λήψης αποφάσεων).

Παίρνοντας υπόψη μας το γεγονός ότι ο μαθητής και η μαθήτρια είναι οι αποδέκτες των διδακτικών παρεμβάσεων, και παραφράζοντας την γνωστή φράση για την περιβαλλοντική εκπαίδευση – «εκπαίδευση μέσα στο περιβάλλον, δια μέσου του περιβάλλοντος και για χάρη του περιβάλλοντος» – θα λέγαμε ότι, εφόσον ο/η μαθητής/τρια νοηθεί ως το «περιβάλλον» της εκπαίδευσης στο οποίο διεξάγεται όλη η εκπαιδευτική διαδικασία, τότε μέσα από αυτό το περιβάλλον οφείλει να αντλείται γνώση για να χρησιμοποιηθεί προς όφελος αυτού του περιβάλλοντος.

Στα πλαίσια λοιπόν αυτής της συλλογιστικής, το ερώτημα που θέτουμε για την εκπαιδευτική διαδικασία εστιάζεται στην ανάγκη άντλησης γνώσης από το μαθητικό περιβάλλον, ώστε αυτή να χρησιμοποιηθεί προς όφελος αυτού του περιβάλλοντος, το διατυπώνουμε δε ως εξής:

Τί γίνεται με το μαθητή και τη μαθήτρια; Ποιά είναι τα αποτελέσματα των διαφόρων παρεμβάσεων στους μαθητές και τις μαθήτριες σε επίπεδο στάσεων, στο γνωστικό επίπεδο και στο επίπεδο λήψης αποφάσεων;

Γιατί θεωρούμε καθοριστική την παρέμβαση της εκπαίδευσης στο γνωστικό επίπεδο;

Κατά την άποψή μας η παρέμβαση της εκπαίδευσης στο γνωστικό επίπεδο είναι καθοριστική διότι όπως είναι γνωστό αντιλαμβανόμαστε την πραγματικότητα μέσα από το πλέγμα των Ιδεών-Εννοιών-Παραστάσεων (ΙΕΠ) που έχουμε γι' αυτή την πραγματικότητα (είναι γνωστή η φράση «*observation is theory leaden*»). Το ζητούμενο λοιπόν για τον αυριανό πολίτη είναι, μεταξύ άλλων, να αποκτήσει την κατάλληλη εννοιολογική συγκρότηση. Πόσο εύκολο όμως είναι αυτό με τις παραδοσιακές διαδικασίες διδασκαλίας και μάθησης (δασκαλοκεντρικό σύστημα, αποστήθιση, κ.λπ.) που λειτουργούν ακόμα στο εκπαιδευτικό μας σύστημα;

Σύμφωνα με σύγχρονες ψυχολόγων όπως ο Ausubel (1968) και με την εποικοδομητική θεωρία για τη μάθηση «*constructivism*» (ενδεικτικά δεξ: Driver & Bell 1986), η γνώση δεν μεταδίδεται αλλά οικοδομείται από κάθε άτομο χωριστά, καθώς αυτό αλληλεπιδρά με το περιβάλλον του, που περιλαμβάνει αντικείμενα, ουσίες, φαινόμενα, διαδικασίες, κ.λπ. (Martinand 1986). Οι ιδέες-έννοιες-παραστάσεις που δημιουργούνται με βάση την εμπειρία από την καθημερινή ζωή συγκροτούν ένα νοητικό πλέγμα που ονομάζουμε κοινό νου. Στις ιδέες αυτές αποδίδονται τα εξής χαρακτηριστικά: – έχουν χαρακτήρα συλλογικών αληθειών, παρόλο που είναι ατομικές κατασκευές,

- είναι συνήθως λανθασμένες από επιστημονική άποψη,
- δεν αλλάζουν εύκολα και αντιστέκονται σε κάθε προσπάθεια που γίνεται από την εκπαίδευση γι' αυτό το σκοπό και για τη δημιουργία νέων εννοιών και παραστάσεων, συνεπέστερων από επιστημονική άποψη,
- μπορούν με κατάλληλη εκπαιδευτική διαδικασία να αλλάξουν και να μετατραπούν σε ένα ενιαίο σύνολο ενοποιημένων, αναδομημένων και ορθών από επιστημονική άποψη Ιδεών-Εννοιών-Παραστάσεων, που είναι και το ζητούμενο στην εκπαίδευση.

Πολυάριθμες έρευνες στο χώρο της Διδακτικής των Φυσικών Επιστημών υποστηρίζουν τις παραπάνω απόψεις. Ενδεικτικά αναφέρουμε ορισμένα παραδείγματα: μαθητές/τριες δημιουργούν αυθόρμητα Αριστοτελικές ιδέες για την κίνηση, λανθασμένες από επιστημονική άποψη (π.χ. Viennot 1979, McDermott 1983), ενώ αντιλαμβάνονται φυσικές και χημικές μεταβολές της ύλης, οι οποίες ως γνωστόν διέπονται από την αρχή της αφθαρσίας της ύλης, ως καταστροφή και εξαφάνιση της ύλης (Stavridou 1990, Stavridou & Solomonidou 1989, Σταυρίδου 1992), κ.λπ. Όταν η διδασκαλία δεν ασχοληθεί ειδικά με τις λανθασμένες απόψεις των μαθητών/τριών, αυτές διατηρούνται αναλλοίωτες ακόμα και μετά το πέρας των σπουδών της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης (West & Pines 1985, Giorden & de Vecchi 1987, Osborne & Fryberg 1985, κ.ά.).

Η εκπαίδευση σε οποιαδήποτε βαθμίδα είναι επομένως σε θέση να παρεμβαίνει αποτελεσματικά και να συμβάλλει στη δημιουργία επιστημονικών Ιδεών-Εννοιών-Παραστάσεων, υπό την προϋπόθεση ότι γνωρίζει και παίρνει υπόψη τη γνωστική κατάσταση αφετηρίας των εκπαιδευομένων, δηλαδή τις προϋπάρχουσες αρχικές τους ιδέες, φροντίζοντας για τη σταδιακή μετάβαση στο γνωστικό επίπεδο των επιστημονικών εννοιών και γεφυρώνοντας το χάσμα που συνήθως υπάρχει ανάμεσα στο επίπεδο της αυθόρμητης, καθημερινής γνώσης (κοινός νους) και αυτό της επιστημονικής γνώσης και του επιστημονικού τρόπου σκέψης.

Αυτή η γενική θέση οφείλει να καθοδηγεί και την εκπαίδευση των μαθητών/τριών και στο θέμα των χημικών ουσιών και των αλληλεπιδράσεών τους, ώστε να συμβάλλει αποτελεσματικά στη διαμόρφωση της γνωστικής συγκρότησης, που έχει ανάγκη τόσο ο σύγχρονος όσο και ο αυριανός πολίτης.

Η έννοια της χημικής ουσίας στο επιστημονικό πλαίσιο σκέψης και στην καθημερινή ζωή

Ποια είναι όμως τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της έννοιας της χημι-

κής ουσίας στο πλαίσιο της καθημερινής ζωής και σ' αυτό της επιστημονικής γνώσης;

Για τους/ις χημικούς, μια ουσία καθορίζεται-ταυτοποιείται από ένα σύνολο ιδιοτήτων, η κάθε μια από τις οποίες εκφράζει την αλληλεπίδραση της ουσίας με μια ή περισσότερες ή/και με την ενέργεια. Μέσα στο πλαίσιο της επιστημονικής σκέψης υπάρχει επίσης εκείνο το νοητικό σχήμα της αλλαγής που είναι η χημική αντίδραση, σύμφωνα με το οποίο μια ή περισσότερες (αρχικές) ουσίες μετατρέπονται σε μια ή περισσότερες άλλες ουσίες (τελικές), οι οποίες εντελώς διαφορετικές ιδιότητες.

Στο πλαίσιο της καθημερινής ζωής το νοητικό πλαίσιο αναφορικά με τις χημικές ουσίες είναι εντελώς διαφορετικό. Οι ουσίες καθορίζονται-αναγνωρίζονται με βάση τα εξωτερικά τους χαρακτηριστικά γνωρίσματα, τις άμεσα αντιληπτές τους ιδιότητες, και όχι με το σύνολο των ιδιοτήτων-αλληλεπιδράσεών τους. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, οι ουσίες όχι μόνο αναγνωρίζονται, αλλά και χρησιμοποιούνται ως αντικείμενα, για μια μόνο ιδιότητα χρήσης, ενώ ταυτόχρονα αγνοείται συνήθως το σύνολο των ιδιοτήτων-αλληλεπιδράσεών τους. Για παράδειγμα τα υγρά καύσιμα, όπως η βενζίνη, χρησιμοποιούνται ευρέως στην καθημερινή ζωή για μια μόνο ιδιότητά τους: για το σημαντικό ποσό θερμότητας που παράγεται κατά την καύση τους στον αέρα. Τα ποικίλα όμως προϊόντα της καύσης (διοξείδιο του άνθρακα, οξείδια του αζώτου, στερεά υπόλοιπα, κ.ά.) δεν λαμβάνονται συνήθως υπόψη, τουλάχιστον μέχρις ότου η ατμόσφαιρα μιας μεγαλούπολης ή μιας περιοχής ρυπανθεί σοβαρά. Τα φυτοφάρμακα χρησιμοποιούνται ευρέως για την ιδιότητά τους να σκοτώνουν τα παράσιτα και να συμβάλουν στην αύξηση και βελτίωση της αγροτικής παραγωγής, ενώ την ίδια στιγμή αγνοούνται οι παρενέργειες της πλατιάς τους χρήσης, π.χ. στη μόλυνση υπόγειων υδάτων, κ.ο.κ. (Solomonidou, 1991). Στην καθημερινή ζωή επίσης αγνοείται συνήθως η δυνατότητα μετατροπής των ουσιών σε άλλες, εντελώς διαφορετικές, χημικές ουσίες. Αποτέλεσμα της αντίληψης αυτής είναι να αντιμετωπίζονται οι χημικές ουσίες συνήθως ως αδρανείς, και κάθε ενέργεια ανάμειξής τους να θεωρείται ως ενέργεια δημιουργίας αδρανείς, και κάθε ενέργεια ανάμειξής τους να θεωρείται ως ενέργεια δημιουργίας αδρανούς μίγματος. Επιπλέον, η συμβολή της καθημερινής γλώσσας που εκφράζει τις υλικές μεταβολές φαίνεται να είναι σ' αυτό το σημείο καθοριστική και να συντελεί στη δημιουργία εσφαλμένων αντιλήψεων όσον αφορά τις χημικές μετατροπές (Σολομωνίδου, Σταυριδου 1991).

Αλλά οι ουσίες δεν είναι αντικείμενα. Η εξωτερική μορφή των αντικειμένων είναι μια πολύ ουσιαστική ιδιότητά τους που επιτρέπει την αναγνώρισή τους. Η μορφή όμως των ουσιών και τα εξωτερικά τους χαρακτηριστικά δεν παίζουν καθοριστικό ρόλο για την αναγνώρισή τους (π.χ. λευκές κρυσταλλικές σκόνες υπάρχουν πολλές και όχι μόνο το γνωστό μας αλάτι ή ζάχαρη). Κάθε αντικείμενο (π.χ. ένα τραπέζι) έχει μια συγκεκριμένη ιδιότητα χρήσης, μια λειτουργία, που σχετίζεται άμεσα με τη μορφή του. Αν διχοτομηθεί το αντικείμενο, τότε καταστρέφε-

ται η λειτουργία του. Αν όμως μια ουσία διχοτομηθεί ή ακόμα αν ληφθεί μια μικρή ποσότητα από αυτή, δεν παύει να διατηρεί όλες τις ιδιότητές της, φυσικές και χημικές.

Η οικοδόμηση της έννοιας της χημικής ουσίας σημαίνει κατά συνέπεια ότι θα πρέπει να συντελεστεί εννοιολογική αλλαγή (conceptual change), ώστε να μεταβληθούν οι αρχικές απόψεις των μαθητών/τριών σε πιο επιστημονικές απόψεις αναφορικά με τις ουσίες, τις ιδιότητες και τις μεταβολές τους.

Η έρευνα που διεξαγάγαμε και ορισμένα αποτελέσματά της

Το ερώτημα που μας απασχόλησε ήταν το ακόλουθο: ποιά είναι τα αποτελέσματα της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης όσον αφορά στην οικοδόμηση των εννοιών της χημικής ουσίας και της χημικής μεταβολής, εκ μέρους των μαθητών/τριών; Κατορθώνει το σχολείο να βοηθήσει τους/ις μαθητές/τριες ώστε:

- να αναγνωρίζουν σε ουσίες πλατιάς καθημερινής χρήσης, εκτός από την κύρια ιδιότητα χρήσης τους, και μια δεύτερη ιδιότητα, για την διδασκαλία της οποίας στο σχολείο αφιερώθηκε σημαντικός χρόνος (όπως είναι π.χ. ο οξίνος, βασικός ή ουδέτερος χαρακτήρας των ουσιών);

- να ταξινομούν γνωστά καθημερινά φαινόμενα σε φυσικά και χημικά, με κριτήριο τη μετατροπή ή όχι των αρχικών ουσιών σε νέες, διαφορετικές ουσίες;

Η προσπάθειά μας να δώσουμε απαντήσεις στα ερωτήματα που διατυπώσαμε προηγουμένως μας οδήγησε στην πραγματοποίηση των δύο ερευνών που περιγράφουμε στη συνέχεια. Ο στόχος ήταν να ανιχνεύσουμε τις Ιδέες-Έννοιες-Παραστάσεις που έχουν απόφοιτοι/ες Λυκείου, φοιτητές/τριες Παιδαγωγικών Τμημάτων Δημοτικής Εκπαίδευσης, πριν να διδαχθούν στο Πανεπιστήμιο μαθήματα των Φυσικών Επιστημών σχετικά με τις έννοιες: α) οξέα-βάσεις-ουδέτερα σώματα και β) φυσικά-χημικά φαινόμενα. Στόχος ήταν επίσης να διαπιστώσουμε εάν είναι σε θέση να εφαρμόζουν γνώσεις Χημείας που δέχθηκαν στην Πρωτοβάθμια και τη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση σχετικά με τις έννοιες αυτές, σε ουσίες και φαινόμενα γνωστά από την καθημερινή ζωή.

α. Διάκριση γνωστών φαινομένων σε φυσικά και χημικά

Στην πρώτη έρευνα δόθηκε στους/ις φοιτητές/τριες ένα σύνολο α-

πό γνωστά φαινόμενα της καθημερινής ζωής και τους ζητήθηκε να τα κατατάξουν σε φυσικά, χημικά φαινόμενα ή άλλα φαινόμενα. Είναι προφανές ότι, προκειμένου να απαντήσουν σ' αυτήν την έρώτηση, οι φοιτητές/τριες έπρεπε να απαντήσουν προηγουμένως στο ερώτημα: σε ποιές περιπτώσεις οι αρχικές ουσίες μετατρέπονται σε άλλες, διαφορετικές ουσίες, και τότε διατηρούνται;

71 φοιτητές/τριες του ΠΤΔΕ του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ) και 36 φοιτητές/τριες του ΠΤΔΕ του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας (ΠΘ) απάντησαν γραπτά σε ερωτηματολόγια όπου τους/ις ζητήθηκε να κατατάξουν 19 καθημερινά φαινόμενα σε φυσικά (Φ), χημικά (Χ) ή άλλα. Στον πίνακα 1 που ακολουθεί αναφέρουμε ενδεικτικά ορισμένα αποτελέσματα.

Πίνακας 1

Φαινόμενα	Ορθός χαρακτηρισμός	Λανθασμένος χαρακτηρισμός	
		ΑΠΘ (71)	ΠΘ (36)
Νερό που βράζει	(Φ)	28% (Χ)	69% (Χ)
Κολώνια που εξατμίζεται	(Φ)	49% (Χ)	36% (Χ)
Αλάτι που διαλύεται στη σούπα	(Φ)	41% (Χ)	72% (Χ)
Αυγό που έβρασε	(Χ)	48% (Φ)	67% (Φ)
Μήλο που σαπίζει	(Χ)	48% (Φ)	58% (Φ)
Φύλλα που κιτρινίζουν	(Χ)	69% (Φ)	72% (Φ)
Ξύλο που καίγεται	(Χ)	32% (Φ)	31% (Φ)

Όταν παρουσιάζονται τόσο αυξημένα ποσοστά λανθασμένων απαντήσεων σε σχέση με απλά φαινόμενα της καθημερινής ζωής, όταν το νερό που βράζει, η κολώνια που εξατμίζεται, το αλάτι που διαλύεται στη σούπα, που αποτελούν κλασικά παραδείγματα φυσικών μεταβολών, χαρακτηρίζονται ως χημικά φαινόμενα από μεγάλο αριθμό φοιτητών, ενώ αντίθετα χαρακτηριστικές περιπτώσεις χημικών φαινομένων, όπως το ξύλο που καίγεται, τα φύλλα που κιτρινίζουν, το αυγό που έβρασε, κατατάσσονται στα φυσικά φαινόμενα, τότε είναι ολοφάνερο ότι το σχολείο, παρόλο που δίδαξε κατ' επανάληψη τις σχετικές έννοιες, εν τούτοις δεν κατόρθωσε να φέρει τα επιθυμητά αποτελέσματα από πλευράς μάθησης. Όπως και σε άλλες έρευνες που πραγματοποιήσα-

με (Stavridou, Solomonidou 1989, Σολομωνίδου, Σταυρίδου 1991, Stavridou, Solomonidou, Papadimitriou 1993), έτσι και σ' αυτή την περίπτωση διαπιστώσαμε ότι τα κριτήρια της καθημερινής ζωής είναι συνεχώς παρόντα για την κατηγοριοποίηση των υλικών μεταβολών. Π.χ. ένα φαινόμενο είναι φυσικό «διότι συμβαίνει στη φύση» ή «διότι δεν παρεμβαίνει ο άνθρωπος», ή είναι χημικό διότι «συμβαίνει στο εργαστήριο» ή «με την παρέμβαση του ανθρώπου», κ.λπ. Το γεγονός αυτό δυσχεραίνει τη λειτουργία των επιστημονικών εννοιών.

β. Αναγνώριση του όξινου-βασικού χαρακτήρα γνωστών ουσιών

Με τη δεύτερη έρευνα θελήσαμε να διαπιστώσουμε κατά πόσον απόφοιτοι/ες Λυκείου, φοιτητές/ριες ΠΤΔΕ, είναι σε θέση να αναγνωρίσουν τον όξινο ή βασικό χαρακτήρα είκοσι (20) ουσιών ευρείας καθημερινής χρήσης. Αναγκαία προϋπόθεση γι' αυτή την αναγνώριση είναι ο εντοπισμός, για κάθε μια ουσία μιας επιπλέον ιδιότητας εκτός από την κύρια ιδιότητα χρήσης της.

Πίνακας 2

ΟΥΣΙΕΣ	ΟΞΥ	ΒΑΣΗ	ΟΥΔΕΤΕΡΟ	ΔΕΝ ΞΕΡΩ
Νερό	4%	21%	48%	27%
Αλατόνερο	11%	39%	23%	27%
Αμμωνία	36%	33%	7%	24%
Χλωρίνη	73%	16%	3%	9%
Άζαχ για τα άλατα του μπάνιου	66%	14%	6%	14%
Φυσικός χυμός λεμονιού	59%	3%	19%	20%
Φυσικός χυμός πορτοκαλιού	27%	7%	40%	26%
Coca-cola	74%	2%	9%	15%
Ξύδι	77%	11%	1%	11%

Εβδομήντα (70) φοιτητές/τριες του ΠΤΔΕ του Α.Π.Θ. απάντησαν σε γραπτό ερωτηματολόγιο. Ενδεικτικά αναφέρουμε ορισμένα αποτελέσματα στον Πίνακα 2 που ακολουθεί, όπου φαίνονται απαντήσεις των φοιτητών/τριών και όπου με έντονους χαρακτήρες σημειώνονται οι ορθές απαντήσεις.

Διαπιστώνουμε ότι οι φοιτητές/τριες αγνοούν στοιχειώδεις ιδιότητες (όξινη, βασική, ουδέτερη συμπεριφορά) γνωστών από την καθημερινή ζωή ουσιών. Το νερό χαρακτηρίζεται ως βασικό σώμα από το 21% των φοιτητών/τριών, ενώ άλλο 27% δεν γνωρίζει αν το νερό είναι όξινο ή βασικό σώμα. Οι απαντήσεις σχετικά με την αμμωνία, τη χλωρίνη, το azax για τα είδη υγιεινής, υποδηλώνουν ότι οι φοιτητές/τριες γνωρίζουν ότι τα σώματα δεν είναι ουδέτερα, δεν ξέρουν όμως ποιά από αυτά είναι βασικά και ποιά όξινα (η χλωρίνη για παράδειγμα θεωρείται από τη μεγάλη πλειοψηφία ως όξινη). Ακόμα και η γεύση κοινών ουσιών, όπως είναι ο φυσικός χυμός του λεμονιού και του πορτοκαλιού, δεν είναι σε θέση να κατατοπήσει τους/ις φοιτητές/τριες ως προς τον όξινο χαρακτήρα τους (που για ασθενή οξέα σημαίνει πρώτα απ' όλα όξινη γεύση). Παρόλα αυτά, τα τρία τέταρτα των φοιτητών/τριών γνωρίζουν ότι η coca-cola και το ξύδι είναι όξινες ουσίες.

Συζήτηση - Συμπεράσματα

Η ευρεία χρήση χημικών ουσιών έχει άμεσες δυσμενείς επιπτώσεις στο περιβάλλον. Για την επιτυχή αντιμετώπιση των σχετικών προβλημάτων, η εκπαίδευση καλείται να παίξει καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση του αυριανού πολίτη, με στόχο να αλλάξει την εννοιολογική του συγκρότηση ώστε να μην αποτελούν αφετηρία για τις ενέργειές του σκέψεις, έννοιες, αντιλήψεις προ- και αντι-επιστημονικές. Οι ενέργειες του αυριανού πολίτη οφείλουν να καθοδηγούνται όσο το δυνατό περισσότερο από έννοιες, κριτήρια, αντιλήψεις επιστημονικής προέλευσης.

Τα αποτελέσματα όμως των προαναφερθεισών ερευνών υποδηλώνουν ότι το σχολείο και η διδασκαλία των Φυσικών Επιστημών δεν συμβάλλει ικανοποιητικά στη γεφύρωση του χάσματος μεταξύ καθημερινής και επιστημονικής γνώσης, και κατά συνέπεια δεν εξασφαλίζει την δημιουργία εκείνης της νοητικής οργάνωσης που χρειάζεται ο σύγχρονος πολίτης, ώστε να είναι σε θέση να αντιληφθεί και να χειριστεί τις ουσίες και τις αλληλεπιδράσεις τους με τρόπο που να εξασφαλίζει την προστασία του περιβάλλοντος αλλά και την ίδια του την επιβίωση.

Οι δραστηριότητες της Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης όσο κι αν είναι πολύτιμες, από μόνες τους δεν επαρκούν για να καλύψουν μια τόσο τεράστια ανάγκη όπως αυτή της διαμόρφωσης της νοητικής συγκρότησης του αυριανού πολίτη. Το τελευταίο διάστημα συνειδητοποιείται όλο και περισσότερο η ανάγκη ριζικής αναμόρφωσης των αναλυτικών προγραμμάτων και των μεθόδων διδασκαλίας των Φυσικών Επιστημών.

Τα νέου τύπου αναλυτικά προγράμματα για τις Φυσικές Επιστήμες που άρχισαν τελευταία να εφαρμόζονται και να αξιολογούνται, εστιά-

ζουν το ενδιαφέρον τους στη σύζευξη μεταξύ Επιστήμης, Τεχνολογίας και Κοινωνίας (STS science curricula: Science, Technology, Society), ενώ στην πιο σύγχρονη εκδοχή τους συνδυάζουν με τα προηγούμενα και τη μελέτη προβλημάτων του περιβάλλοντος, την ανάπτυξη δεξιοτήτων επίλυσης κοινωνικών και άλλων προβλημάτων και λήψης αποφάσεων (STES: Science, Technology, Environment, Society, - PS: Problem Solving, - DM: Decision Making Act) (Zoller et al. 1991, McFadden 1991). Εφόσον στις κατευθύνσεις αυτές αξιοποιηθούν κατάλληλα και δεδομένα από τη Διδακτική των Φυσικών Επιστημών, πιστεύουμε ότι η Εκπαίδευση στις Φυσικές Επιστήμες θα μπορέσει πράγματι να προσεγγίσει τους στόχους της και να συμβάλει στη διαμόρφωση της κατάλληλης εννοιολογικής συγκρότησης που έχει ανάγκη ο σύγχρονος πολίτης γενικότερα, και ειδικότερα σε ό,τι αφορά τις ουσίες και τις αλληλεπιδράσεις τους.

Βιβλιογραφία

- Ausubel D.P., *Educational psychology: A cognitive view*, New York, Holt, Rinehart & Winston, 1968.
- Collongues R., "Les matériaux", στο *La matière aujourd' hui*, Paris, Seuil, σελ. 196-209, 1981.
- Driver R., Bell B., «Students' thinking and the learning of science, a constructivist view», *School Science Review*, 67 (640), 443-456, 1986.
- Giordan A., de Vecchi G., 1987, *Les origines du savoir*. Berne, Peter Lang Martinand J. - L., 1986. *Connaître et transformer la matière*. Paris, Delachaux et Niestlé.
- McDermott L., «Critical review of research in the domain of mechanics», in *Research on Physics Education*, Paris, CNRS, 139-182, 1983.
- McFadden C., «Towards an STS School Curriculum», *Science Education*, 75 (4), 457-469, 1991.
- Osborne R., Fryberg P., *Learning in Science. The implications of children's science*. London, Heinemann, 1985.
- Παπαδημητρίου Β., «Προβληματισμοί γύρω από την Περιβαλλοντική Εκπαίδευση». *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 44 (1), 57-62, 1989.
- Παπαδημητρίου Β., Φυσικές Επιστήμες του σχολείου και Περιβαλλοντική Εκπαίδευση. *Νέα Παιδεία*, 61 (1), 129-140, 1992.
- Solomonidou C., *Comment se représenter les substances et leurs interactions? Etude chez de jeunes élèves du collège*. Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Paris 7, 1991.
- Σολομωνίδου Χ., Μαθησιακές δυσκολίες νεαρών μαθητών/τριών κατά την πειραματική διδασκαλία των χημικών αντιδράσεων, στο Δημητρί-

- ου Α., Ευκλείδη Α., Γωνίδα Ε., Βακάλη Μ., (εκδ.) *Ψυχολογικές Έρευνες στην Ελλάδα*, Τόμος 1, Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ, Art of Text, σελ. 91-112, 1992.
- Σολομωνίδου Χ., Σταυρίδου Ε., «Ιδέες μαθητών/τριών για τις υλικές μεταβολές: ο ρόλος της καθημερινής γλώσσας στη διαμόρφωσή τους. *Επιθεώρηση Φυσικής (ειδικό αφιέρωμα στη Διδακτική της Φυσικής)*, Τόμος Ζ', 20, 11-16, 1991.
- Stavridou H., *Le concept de réaction chimique dans l'enseignement secondaire. Etude des conceptions des élèves*. Διδακτορική διατριβή. Πανεπιστήμιο Paris 7, 1990.
- Σταυρίδου Ε., «Φυσικές και χημικές μεταβολές της ύλης: η ύλη καταστρέφεται;» στο Δημητρίου Α., Ευκλείδη Α., Γωνίδα Ε., Βακάλη Μ., (εκδ.) *Ψυχολογικές Έρευνες στην Ελλάδα*, Τόμος 1, Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ, Art of Text, 113-130, 1992.
- Stavridou H., Solomonidou C. «Psychical phenomena-Chemical phenomena: do pupils make the distinction?» *International Journal of Science Education*, 11 (1), 83-92, 1989.
- Stavridou H., Solomonidou C., Papadimitriou V., «Student-teachers conceptions about physical and chemical transformations of matter», *Proceedings 2nd European Conference on Research in Chemical Education (2nd ECRICE)*, 235-240, 1993.
- Viennot L, *Le raisonnement spontané en dynamique élémentaire*, Paris, Hermann, 1979.
- West L., Pines L., *Cognitive structure and conceptual change*, London, Academic Press, 1985.
- Zoller U., Donn S., Wild R., Beckett P., «Teachers' beliefs and view on selected Science-Technology-Society topics: a probe into STS literacy versus indoctrination», *Science Education*, 75 (5), 541-561, 1991).

Ελληνική βιβλιογραφία για το γυναικείο ζήτημα: Μια προσπάθεια καταγραφής από το 1970 μέχρι σήμερα

Κική Λαλαγιάννη - Χουλιάρα*

Η παρουσίαση μιας ελληνικής βιβλιογραφίας για το γυναικείο ζήτημα επιδιώκει να διευκολύνει, με δεδομένη την απουσία καταγραμμένου βιβλιογραφικού υλικού (εργογραφίες, αναλυτικές βιβλιογραφίες, κ.λπ.),¹ τη διεπιστημονική έρευνα στη θεματική αυτή. Η καταγραφή περιορίζεται στην περίοδο 1970-1995, όταν δηλαδή η παραγωγή έργων για το γυναικείο ζήτημα στην Ελλάδα είναι σημαντικότερη. Η βιβλιογραφία αυτή περιλαμβάνει βιβλία και μεταφράσεις που πραγματεύονται άμεσα το θέμα της θέσης της γυναίκας και όχι εκείνα που περιλαμβάνουν κεφάλαια αφιερωμένα σ' αυτό. Δεν συμπεριλαμβάνει βιοϊστορίες (life histories) και τη σχετική αρθρογραφία σε περιοδικά. Η καταγραφή των περιοδικών που ασχολούνται με το γυναικείο ζήτημα συνάντησε πολλά εμπόδια: αφενός λόγω της ακανόνι-

στης περιοδικότητάς τους (πολλά έχουν σταματήσει εδώ και χρόνια να εκδίδονται) και αφετέρου λόγω της πολύ μικρής κυκλοφορίας τους.² Η ταξινόμηση του υλικού σε δύο ευρείες κατηγορίες, Κοινωνία και Εκπαίδευση, έχει ως στόχο –εις βάρος, ίσως, της επιστημονικής αυστηρότητας–, να το καταστήσει εύχρηστο σε κάθε ερευνητή/τρια. Αυτός, άλλωστε, είναι και ο στόχος αυτής της βιβλιογραφίας: η διεύρυνση του προβληματισμού γύρω από το γυναικείο ζήτημα.

1. Βιβλία

Α. Γυναίκα και Κοινωνία

(Γυναίκες και Ιστορία, προβληματική του γυναικείου ζητήματος, εργασιακές σχέσεις, οικογένεια, πολιτική)

* Λέκτορας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

α. Βιβλία Ελλήνων/Ελληνίδων
Συγγραφέων

- Αβδελά Έφη, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού – Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλο στον δημόσιο τομέα, 1908–1955*, Ίδρυμα Έρευνας της Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα, 1990.
- Αβδελά Έφη, Ψαρρά Αγγέλικα, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Μια ανθολογία*, Αθήνα, 1985
- Ανδρουλιδάκη-Δημητριάδου Ι., *Η εξώγαμη συμβίωση*, Σάκκουλας, Αθήνα, 1983.
- Ανδρουλιδάλη-Δημητριάδου Ι., *Οι ισότιμοι σύζυγοι*, Αθήνα, 1977.
- Αυδή-Καλκάνη Ίρις, *Η επαγγελματικά εργαζόμενη Ελληνίδα*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1978.
- Αυδή-Καλκάνη Ίρις, *Φεμινισμός και Εργασία στην Ελλάδα σήμερα*, Νέοι Καιροί, 1988.
- Βαρίκα Ελένη, *Αόρατη εργασία και επιδεικτική κατανάλωση. Δίχως ρολόι – ούτε μισθό. Εικόνες και πραγματικότητα των γυναικών των μεσαίων στρωμάτων στην Αθήνα (1833-1870)*, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας: Νεοελληνική Πόλη – Οθωμανικές κληρονομίες και Ελληνικό κράτος, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα, 1985.
- Βαρίκα Ελένη, *Η εξέγερση των Κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα (1833-1907)*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα, 1987.
- Βερβενιώτη Αναστασία, *Οι συναγωνίστριες. Τα αίτια της συμμετοχής και η δράση των γυναικών στις εαμικές αντιστασιακές οργανώσεις, 1941-44*, Αθήνα, 1991.
- Βερβενιώτη Τασούλα, *Η γυναίκα της Αντίστασης*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1994.
- Γιωτοπούλου Μ., *Η γυναίκα και ο κόσμος της*, Μήνυμα, Αθήνα, 1977.
- Δημοκρατική Ένωση Νέων Γυναικών, *Η γυναίκα και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης*, Πύλη, Αθήνα, 1979.
- Δουλκέρη Τέσσα, *Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας και Ισότητα των Δύο Φύλων*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1990.
- Δουλκέρη Τέσσα, *Η συμμετοχή της Ελληνίδας στην Οικογένεια και την Εργασία*, Σάκκουλας, Αθήνα - Κομοτηνή, 1986.
- Δουμάνη-Χρηστέα Μ., *Η Ελληνίδα μητέρα άλλοτε και σήμερα*, Κέδρος, Αθήνα, 1989.
- Ένωση Γυναικών Ελλάδας, *Φεμινισμός – σοσιαλισμός: Πορεία για κοινωνική απελευθέρωση*, Αθήνα, 1984.
- Ζησιμόπουλος Α., *Προσδιοριστικοί παράγοντες της γυναικείας απασχόλησης*, ΚΕΠΕ, Αθήνα, 1975.
- Ιγγλέση Χρύση, *Πρόσωπα γυναικών – προσωπεία της συνείδησης: Συγκρότηση της γυναικείας ταυτότητας στην ελληνική κοινωνία*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1990.
- Κακλαμανάκη Ρούλα, *Η θέση της Ελληνίδας στην οικογένεια, κοινωνία, πολιτεία, Παιδεία*, Αθήνα, 1979.
- Καρζής Θ., *Η γυναίκα στο Μεσαίωνα: Χριστιανισμός - Δυτική Ευρώπη - Βυζάντιο - Ισλαμισμός*, Φιλιππότης, Αθήνα, 1989.
- Καρρά Μ., *Προβλήματα της εργαζόμενης γυναίκας*, Αθήνα, 1977.
- Κέντρο Έρευνας και Τεκμηρίωσης, *Αναπαραστάσεις της Θηλυκότητας – Φεμινιστικές Προσεγγίσεις*, Κείμενα Συμποσίου, 11 Νοεμβρίου 1993, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 1994.

- Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών, *Σύγχρονοι Προβληματισμοί του Γυναικείου Κινήματος*, Αθήνα, 1979.
- Κόμμα Προλεταριακής Ενότητας (PDUP) - Εργατική πρωτοπορία, (*Avanguardia operaia*), *Για το Κράτος, το Σχολείο, το Γυναικείο Κίνημα, το Κόμμα*, Εισαγωγή-Μετάφραση: Dario Fornani, Στοχαστής, Αθήνα, 1982.
- Λαμπροπούλου Βούλα, *Αντιφεμινιστικά και φεμινιστικά*, Αθήνα, 1983.
- Λεκατσάς Παναγής, *Η Μητριαρχία*, Καστανιώτης, Αθήνα, 1970.
- Λεοντίδου Ευτυχία και Siorid Amer, *Η Ελλάδα των γυναικών: διαδρομές στο χώρο και το χρόνο*, Γαία: Εναλλακτικές εκδόσεις, Αθήνα, 1992.
- Λογοθέτη Σοφία-Σύλβια, *Ρόλος γυναικών και ολοκλήρωση της προσωπικότητας*, Αθήνα, 1985.
- Μαντζιάφου-Κανελλοπούλου Μαρία, *Οικογένειες με έναν γονέα*, Αθήνα, 1981.
- Μαρματάλη Ν., Πετρινώτη Ξ., *Γυναίκες, Εργασία, Νέες Τεχνολογίες*, Έκδοση του Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας, Αθήνα, 1989.
- Μηνιάτη Αγγ., *Ιστορία της γυναικείας ψήφου στη χώρα μας*, Αθήνα, 1982.
- Μόσχου-Σακοράφου Σοφία, *Ιστορία του Ελληνικού φεμινιστικού κινήματος*, Αθήνα, 1990.
- Μόσχου-Σακοράφου Σοφία, *Νομικές σχέσεις των συζύγων*, Αθήνα, 1975.
- Μούσουρου Λ., *Γυναίκα και Απασχόληση*, Gutenberg, Αθήνα, 1993.
- Μούσουρου Λ., *Γυναικεία Απασχόληση και Οικογένεια*, Εστία, Αθήνα, 1985.
- Μούσουρου Λ., *Σύγχρονη Ελληνίδα*, Αθήνα, 1978.
- Νικολαΐδου Μ., *Η γυναίκα στην Ελλάδα. Δουλειά και χειραφέτηση*, Καστανιώτης, Αθήνα, 1978.
- Ξηραδάκη Κούλα, *Γυναίκες στη Φιλική Εταιρεία - Φαναριώτισσες*, Αθήνα, 1971.
- Ξηραδάκη Κούλα, *Το Φεμινιστικό Κίνημα στην Ελλάδα. Πρωτοπόρες Ελληνίδες, 1830-1936*, Γλάρος, Αθήνα, 1988.
- Παλαιολόγος Παύλος, *Η Γυναίκα σε ελληνικά σχήματα*, Αστέρι, Αθήνα, 1975.
- Πανταζή-Τζίφα Κωνσταντίνα, *Η Θέση της Γυναίκας στην Ελλάδα*, Νέα Σύνορα, Αθήνα, 1984.
- Παντελίδου-Μαλούτα Μ., *Γυναίκα και Πολιτική*, Gutenberg, Αθήνα, 1992.
- Παπαδημητρίου-Μαρουδής Ειρήνη, *Γυναίκες στην εξορία*, Κέδρος, Αθήνα, 1979.
- Παπαδοπούλου Κούλα, *Αγώνες και νίκες της Ελληνίδας*, Πύλη, 1981.
- Παπαδούκα Όλ., *Γυναικείες Φυλακές Αβέρωφ*, Κέδρος, Αθήνα, 1986.
- Παπανδρέου Μαργαρίτα, *Επειδή είμαστε γυναίκες*, Κάκτος, Αθήνα, 1990.
- Παπαρήγα Αλέκα, *Για την απελευθέρωση της Γυναίκας*, Σύγχρονη Εποχή, 1984, Αθήνα.
- Παπαταξιάρχης Ευθ., Παραδέλλης Θεόδ., *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα. Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Καστανιώτης και Πανεπιστήμιο του Αιγαίου, Αθήνα, 1992.
- Πυργιωτάκη Γ., *Ελλιπείς οικογένειες και κοινωνική παιδαγωγική*, Αθήνα, 1982.
- Σαράφη Μ., *Από την Αντίσταση στον Εμφύλιο πόλεμο*, Νέα Σύνορα, Αθήνα, 1982.

- Σκαλτσά Μαρία, *Κοινωνική ζωή και δημόσιοι χώροι κοινωνικών συναθροίσεων στην Αθήνα του 19ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη, 1983.
 - Σκόρδα Ελ., *Η ψυχολογία της Γυναίκας*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1993.
 - Σκουτέρη-Διδασκάλου Νόρα, *Ανθρωπολογικά για το γυναικείο ζήτημα*, Πολίτης, Αθήνα, 1991.
 - Στρατίκη Ειρήνη, *Δικαιώματα της γυναίκας νομοθετημένα από την ΠΕΕΑ και το Εθνικό Συμβούλιο*, Γυναίκες και Αντίσταση, Αθήνα, 1982.
 - Τάκαρη Ντ., *Η γυναίκα από την αρχαιότητα ως την τεχνολογική επανάσταση*, Αθήνα, 1984.
- β. Μεταφράσεις στα ελληνικά
- Αλζόν Κλωντ, *Η διπλή καταπίεση της γυναίκας*, Ράππας, Αθήνα, 1977.
 - Γκοϊλέβσκαγια, *Οι γυναίκες σήμερα*, Σύγχρονη Εποχή, 1975.
 - Γκόρντον Λίντα, *Γυναικείο κίνημα και έλεγχος των γεννήσεων. Κοινωνική ιστορία του κινήματος για τον έλεγχο των γεννήσεων στην Αμερική*, μετάφραση Γιάννης Περδικογιάννης, Γνώση, Αθήνα.
 - Γκουλότε Γουλιέλμο, *Κωμωδίες και δράματα του γάμου*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1979.
 - Γκρουντ Μπενουάτ, *Γεννηθήτω το θέλημά της*, Στοχασμός, Αθήνα, 1976.
 - Έραϊχ Κ., *Φάρραιο Λην, Φεμινισμός και αναρχισμός*, Ελευθέρος Τύπος, 1980.
 - Έρενραϊχ Μπ., Ίνγκλις Ντ., *Για το καλό της. 100 χρόνια συμβουλές των ειδικών προς τις γυναίκες*, μετάφραση Μιλ. Κρητικός, Γνώση, Αθήνα, 1992.
 - Λεκλέρ Ανί, *Γυναικείες κουβέντες*, Ωκεανός, Αθήνα, 1982
 - Μίτσελ Τζούλιετ, *Η εποχή της γυναίκας*, Πύλη, Αθήνα, 1976.
 - Μόργκαν Ελεϊν, *Η καταγωγή της γυναίκας*, Ράππας, Αθήνα, 1973.
 - Μπέμπελ Α., *Γυναίκα και σοσιαλισμός*, Ιστορικές εκδόσεις, Αθήνα, 1981.
 - Ντράϊκορς Ρούντολφ, *Κοινωνική Ισοτιμία. Το Πρόβλημα της εποχής μας*, μετάφραση Τιτίνας Πανταζή, Κέδρος, 1973.
 - Ομάδα Ρώσων Συγγραφέων, *Οι γυναίκες σήμερα*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1977.
 - Ουόκερ Λενόρ, *Η κακοποιημένη γυναίκα*, μετάφραση Τάσος Ανθούλας, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1989.
 - Πιетроπίνιο Α., και Σιμενάουερ Σ., *Πίσω από το μύθο του άνδρα*, Νέα Σύνορα, Αθήνα, 1978.
 - Ράϊνερ Γότσεφ, *Η ψυχολογία της γυναίκας*, Μπουκουμάνης, Θεσσαλονίκη, 1970.
 - Ρηντ Έβελυν, *Ο μύθος της μητρότητας*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1980.
 - Ρηντ Έβελυν, *Προβλήματα πάλης για την απελευθέρωση της γυναίκας*, Πύλη, 1980.
 - Ροουμπόθαμ Σίλα, *Στο Περιθώριο της Ιστορίας, 300 χρόνια γυναικείας καταπίεσης και αγώνων*, μετάφραση Ελένη Βαρίκα, Γνώση, σειρά γυναικείου βιβλίου, Αθήνα, 1984.
 - Ροουμπόθαμ Σίλα, *Η συνείδηση της γυναίκας μέσα στον ανδρικό κόσμο*, Κύπταρο, Αθήνα, 1979.
 - Ροσάνα Ροσάντα, *Γυναίκες και πολιτική*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1980.
 - Σβάρτσερ Άλις, *Η μικρή διαφορά και οι μεγάλες της συνέπειες*, μετάφραση Λήδα Μοσχονά, Γνώση, Αθήνα, 1993.
 - Ταρέτσκι Ελί, *Καπιταλισμός, οικογένεια, προσωπική ζωή*, Στοχαστής, 1979.
 - Τσέτκιν Κλάρα, *Ο Λένιν και η γυναίκα*, Μνήμη, Αθήνα, 1975.
 - Φαλκωνέ Ζωρζ, *Λεφωσέρ*

Χαντίν, *Ο άντρας και πως κατασκευάζεται*, Φασουλής, Αθήνα 1977.

– Φλεβίλ Ζαν, *Γυναίκα και Κομμουνισμός*, Γνώση, Αθήνα.

– Χουήλερ-Φεντερίκι Σ., *Πολιτική οικονομία της γυναικείας απελευθέρωσης*, Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα, 1991.

– Comer Lee, *Ο μύθος της μητρότητας*, Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα, χ.χ.

– De Beauvoir Simone, *Μήπως πρέπει να κάψουμε τον μαρκήσιο Ντε Σαντ;*, μετάφραση Εβελίνα Χατζηδάκη, Γλάρος, 1980.

– De Beauvoir Simone, *Το Δεύτερο Φύλο*, μετάφραση Κυριάκος Σκμόπουλος, Γλάρος, Αθήνα, 1979.

– De Gouges Olympe, Wolistonecraft Mary, κ.ά., *Η εξέγερση αρχίζει από παλιά. Σελίδες από τα πρώτα βήματα του γυναικείου κινήματος*, μετάφραση Ελένη Βαρίκα και Κωστούλα Σκλαβενίτη, Εκδοτική Ομάδα Γυναικών, Αθήνα, 1981.

– Duby Georges, Perrot Michelle, επιμ., *Γυναίκες και Ιστορία*, Πρακτικά Συμποσίου, Σορβόννη, 13-14 Νοεμβρίου 1992, μετάφραση Κ. Καρλαύτη, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1995.

Goldman Emma, *Η κόκκινη Έμμα μιλάει*, μετάφραση Κατερίνα Παπαθανασίου, Μπαρμπουνάκης, Θεσσαλονίκης, 1984.

– Handman M.E., *Βία και πορνεία. Άνδρες και γυναίκες σ' ένα ελληνικό χωριό*, Καστανιώτης, Αθήνα, 1987.

– Kollondai Alexandra, *Οικονομική και σεξουαλική απελευθέρωση της γυναίκας*, μετάφραση Μαρίνα Λώμη, Πύλη Αθήνα, 1982.

– Malinowski B., *Σεξουαλικότητα και καταπίεση στην πρωτόγονη κοινωνία*, μετάφραση Α. Σταματοπούλου-Παραδέλλη, Καστανιώτης, Αθήνα, 1976.

– Mill John Stewart, Engels Friedrich, κ.ά., *Η αξία της γυναίκας*, μετάφραση Δημήτρης Κωστελένος και Μαρίνα Λώμη, Γλάρος, Αθήνα, 1983.

– Parturier Françoise, *Ανοιχτό γράμμα στους άντρες*, μετάφραση Σίνου Κίρα, Αθήνα, Μπογιάτης, 1978.

– Pino Karlos Kastillia Del, *Η Αλλοτρίωση της γυναίκας*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1978.

– Ravayoli Carla, *Το γυναικείο ζήτημα*, μετάφραση Τούλα Δρακοπούλου, Θεμέλιο, Αθήνα, 1979.

– Texier Jaques, Davis Angela, κ.ά., *Το γυναικείο πρόβλημα*, Μνήμη, Αθήνα, 1980.

Β. Γυναίκα και εκπαίδευση

(Ιστορία της γυναικείας εκπαίδευσης, εκπαιδευτική πολιτική, σχολικά βιβλία και φύλο, σεξισμός και γλώσσα/λογοτεχνία/τέχνες).

– *Γυναίκα, Λογοτεχνία, Θεωρία*, Πρακτικά συμποσίου, που οργανώθηκε από τον τομέα Αγγλικής Λογοτεχνίας του Α.Π.Θ. και το Βρετανικό Συμβούλιο, Θεσ/νίκη, 14-15 Μαΐου 1992, εκδ. Α.Π.Θ., Θεσ/νίκη, 1993.

– Δεληγιάννη Β., Ζιώγου Σ., *Εκπαίδευση και φύλο: Ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1993.

– Δεληγιάννη Β., Ζιώγου Σ., *Εκπαίδευση και Φύλο – Ειδική Βιβλιογραφία*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και Γενική Γραμματεία Ισότητας, Αθήνα, 1994.

– Ελεγκίτου Ελ., Μπακαλάκη Αλ., *Εγχειρίδια Οικιακής Οικονομίας. Παλιές και νέες εκδοχές των γυναικείων καθηκόντων*, Ανάτυπο από τα Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου "Ιστορικότητα της Παιδικής Ηλικίας και της Νεότητας", Αθήνα, 1986.

- Ζιώγου-Καραστεργίου Σιδ., *Γυναίκα και Ανώτατη Εκπαίδευση στην Ελλάδα: Οι πρώτες φοιτήτριες στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1890–1920)*, Θεσσαλονίκη, 1988.
- Ζιώγου-Καραστεργίου Σιδ., *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα, 1830-1983*, Θεσσαλονίκη, 1983, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς, Αθήνα, 1986.
- Ζυμάρης Ευάγ., *Σχέση φύλου σε ορισμένες ηλικίες και επίδοση στα ελληνικά και μαθηματικά*, Φιλοτεχνικός Όμιλος Χίου, Χίος, 1983.
- Ηλιού Μαρία, *Εκπαιδευτική και κοινωνική δυναμική*, Πορεία, Αθήνα, 1984.
- Κανταρτζή Ε., *Η εικόνα της γυναίκας. Διαχρονική έρευνα των αναγνωστικών βιβλίων του Δημοτικού Σχολείου*, Αδελφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 1991.
- Κατή Δήμητρα, *Νοημοσύνη και φύλο: Ο σεξισμός στις επιστημονικές ιδέες για τη γνωστική ικανότητα*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1980.
- Κατσαρή Ξανθή, επιμ., *Γυναίκα και Λογοτεχνία*, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Κομοτηνής, Κομοτηνή, 1995 (Πρακτικά Περιφερειακού Συνεδρίου που διοργάνωσε στις 29, 30 Νοεμβρίου και 1 Δεκεμβρίου 1991 ο Δήμος Κομοτηνής).
- Κολοβός Νίκος, *Η γυναίκα στον κινηματογράφο*, Αιγόκερως, Αθήνα, 1989.
- Κουκουλομάτης Δημήτρης, *Η Μαγδαληνή στη Λογοτεχνία*, Ψυχοτεχνική, Αθήνα, 1989.
- Κουντουράς Μίλτος, *Διδασκαλείο Θηλέων Θεσσαλονίκης, 1927-1930*, Αθήνα, 1976.
- Κροντήρη Τίνα, επιμ., *Γυναίκα, Λογοτεχνία, Θεωρία*, μετάφραση Γιάννης Κρητικός, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1994 (Πρακτικά Συμποσίου που διοργάνωσε ο Τομέας Αγγλικής Λογοτεχνίας του Α.Π.Θ. στη Θεσσαλονίκη στις 14 και 15 Μαΐου 1992).
- Κωνσταντινίδου Λούλα, *Καλλιρόη Παρρέν*, Νέα Σκέψη, Αθήνα, 1986.
- Λαμπράκη-Παγανού Αλεξάνδρα, *Η εκπαίδευση των ελληνίδων κατά την οθωμανική περίοδο*, Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, Αθήνα, 1988.
- Λαμπροπούλου Βούλα, *Οι Γυναίκες στο έργο του Παπαδιαμάντη*, Αθήνα, Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1992.
- Μαραγκουδάκη Ελ., *Εκπαίδευση και διάκριση των φύλων*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1993.
- Μαράς Σ., επιμ., *Η Γυναίκα. Ελληνίδες ποιήτριες*, Καστανιώτης, Αθήνα, 1990.
- Μπακαλάκη Αλ., Ελεγγίτου Ελ., *Η εκπαίδευση "εις τα του οίκου" και τα γυναικεία καθήκοντα. Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας της Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς, Αθήνα, 1987.
- Ξηραδάκη Κούλα, *Ευανθία Καϊρη (1799-1860)*, Αθήνα, 1984.
- Ξηραδάκη Κούλα, *Παρθενάγωγγεία Υπόδουλου Ελληνισμού*, Αθήνα, 1973.
- Συμβούλιο Ισότητας Δύο Φύλων, *Πρακτικά του Συνεδρίου "Ισότητα των Δύο Φύλων και Εκπαίδευση"*, 5-8 Μαΐου 1985, Αθήνα, 1985.
- Τζομελέα Σ.Γ. και Παναγόπουλου Π.Δ., *Η εκπαίδευσή μας στα τελευταία 100 χρόνια*, Δημητράκος, Αθήνα, 1933.
- Φουρναράκη Ελ., *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί Προβληματισμοί (1830-1910)*. Ένα ανθολόγιο, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα, 1987.
- Φραγκουδάκη Αν., *Τα αναγνωστικά βιβλία του Δημοτικού*

σχολείου. *Ιδεολογικός πειθαναγκασμός και παιδαγωγική βία*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1978.

– Φραγκουδάκη Αν., *Γλώσσα και ιδεολογία*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1987.

– Φραντζή Άντεια, Αγγελάκη-Ρουκ, κ.ά., *Υπάρχει, λοιπόν, γυναικεία ποίηση;*, Ετ. Σπουδών Σχ. Μωραϊτή, 1990.

– Χαρίτος Χαρ., *Το Παρθεναγωγείο και τα "Αθεικά" του Βόλου. Η αλληλογραφία των πρωταγωνιστών*, Εταιρεία Θεσσαλικών Μελετών (Γρηγόρης), Βόλος, 1980.

2. Περιοδικές εκδόσεις

α. Περιοδικά φεμινιστικού περιεχομένου

Ανοιχτό παράθυρο, έκδοση της Ένωσης Γυναικών Ελλάδας, από το Σεπτέμβριο του 1979 μέχρι το 1988, επανεκδόθηκε τον Απρίλιο του 1994.

Γαία, εκδόθηκε από Ομάδα Γυναικών από το Σπίτι Γυναικών Θεσσαλονίκης, έχουν κυκλοφορήσει δύο τεύχη: το 1983 και το 1985.

Για την απελευθέρωση των γυναικών, έκδοση της Κίνησης για την Απελευθέρωση των Γυναικών, 3 τεύχη το 1978.

Δίνη, φεμινιστικό περιοδικό, εκδίδεται μια φορά το χρόνο, από το 1986., 7 τεύχη.

Κατίνα, έκδοση της Αυτόνομης Ομάδας Γυναικών Θεσσαλονίκης, 6 τεύχη.

Η Πόλη των Γυναικών, εκδότρια η Ντίνα Μαλιάκου και μια ανοικτή ομάδα, εκδόθηκε από το Δεκέμβριο του 1981 για τέσσερα χρόνια, 17 τεύχη.

Σκούπα, έκδοση "Συντακτικής Επιτροπής δέκα γυναικών", 3 τεύχη το 1979, 1 τεύχος το 1980, 1

τεύχος το 1981.

Σφίγγα, έκδοση ομάδας γυναικών, 1 τεύχος το 1980.

Στα παραπάνω θα πρέπει να προσθέσουμε και τα *Δελτία* του Συνδέσμου Ελληνίδων Επιστημόνων, και της Αδέσμευτης Κίνησης Γυναικών, τη *Σύγχρονη Ελληνίδα* (εκδ. "Παναθηναϊκής"), την *Τελέσιλα* (εκδ. του Κέντρου Τεκμηρίωσης και του Φεμινιστικού Δικτύου "Τελέσιλα"), τους *Νέους Ορίζοντες* της ΧΕΝ, το *Δελτίο Ελληνίδας Νοικοκυράς*, τον *Αγώνα της Γυναίκας*, και τη *Σύγχρονη Γυναίκα* της Ομοσπονδίας Γυναικών Ελλάδας.

β. Αφιέρωματα περιοδικών στο γυναικείο ζήτημα

Διαβάζω, Αριθμός 198, 14/9/1988, Αφιέρωμα: "Το ελληνικό φεμινιστικό έντυπο", σελ. 5-65.

Νέα Εστία, Χριστούγεννα 1982, Αφιέρωμα: "Η προσφορά της γυναίκας στον πολιτισμό".

Σημειώσεις

1. Μια πρώτη προσπάθεια καταγραφής έγινε από τις Άννα Μαρκουλιδάκη και Άννα Μιχοπούλου στο *Διαβάζω*, αρ. 198, 14-9-1988, σελ. 64-65. Για θέματα εκπαίδευσης παραπέμπουμε στο "Εκπαίδευση και φύλο – Ειδική βιβλιογραφία" της Γενικής Γραμματείας Ισότητας, Μάρτιος 1995.

2. Οφείλω να ευχαριστήσω την κα Γιώτα Αβραμίδου, υπεύθυνη του παραρτήματος Θεσσαλονίκης του Κέντρου Έρευνας για θέματα Ισότητας της Γενικής Γραμματείας Ισότητας, για την πολύτιμη βοήθεια που μου προσέφερε, καθώς και την κα Άννα Μιχοπούλου από το Γυναικείο Αρχείο "Δελφύς" για τις χρήσιμες πληροφορίες.

Βιβλιοπαρουσίαση

Α.Μ. Καζαμίας, Μ. Κασσωτάκης*
*Ελληνική εκπαίδευση: Προοπτικές
ανασυγκρότησης και εκσυγχρονισμού*
Σείριος, Αθήνα, 1995

Πρόκειται για μια συλλογική προσπάθεια στην οποία μετέχουν διακεκριμένοι Έλληνες επιστήμονες. Η βασική ιδέα που διέπει αυτό το βιβλίο είναι ότι η ανασυγκρότηση και ο εκσυγχρονισμός του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος δεν μπορούν να προέλθουν από μεταρρυθμίσεις που αφορούν αποκλειστικά τους σχολικούς μηχανισμούς. *Το σχολείο δεν αλλάζει, αλλάζοντας μόνο το σχολείο.*

Το κέντρο βάρους μιας νέας εκπαιδευτικής πολιτικής θα πρέπει να εστιαστεί στη διαμόρφωση μιας νέας ισορροπίας σχέσεων εξουσίας ανάμεσα στους ενδοσυστημικούς κρατικούς μηχανισμούς από τη μια μεριά, και ανάμεσα στο κράτος και την κοινωνία των πολιτών, από την άλλη. Ιδιαίτερη έμφαση, κατά την άποψή μας, θα

πρέπει να δοθεί στην αποκέντρωση και αποσυγκέντρωση της εξουσίας για τη λήψη εκπαιδευτικών αποφάσεων. Με τους όρους αυτούς εννοούμε την εκχώρηση στην τοπική κοινωνία των πολιτών ουσιαστικών δυνατοτήτων αυτοδιαχείρισης των προβλημάτων της, ανάμεσα στα οποία περιλαμβάνονται και τα εκπαιδευτικά. Στο πλαίσιο αυτό η κεντρική εξουσία διαδραματίζει ρόλο περισσότερο συντονιστικό, ενισχυτικό και διευκολυντικό, παρά κανονιστικό και ρυθμιστικό όλων των ζητημάτων.

Παράλληλα απαιτούνται τομές και σε άλλα ζητήματα εκπαιδευτικής πολιτικής, που θίγουν όλες τις πτυχές της εκπαίδευσης, οι οποίες, μέσα στο παραπάνω πνεύμα, προσδιορίζονται τα επιμέρους κεφάλαια του τόμου αυτού.

* Στο βιβλίο γράφουν επίσης: Βασιλού-Παπαγεωργίου Βάσω, Βεργίδης Δημήτρης, Δημαράς Αλέξης, Δούκας Χρίστος, Καζαμίας Ανδρέας, Κακριδής Φάνης, Κασσωτάκης Μιχάλης, Κλάδης Διονύσης, Κοσμιδίου-Hardy Χρυσούλα, Κυνηγός Χρόνης, Μάρκου Γεώργιος, Ματσαγγούρας Ηλίας, Μπουζάκης Σήφης, Μυλωνάς Θεόδωρος, Παλαιοκρασάς Σταμάτης, Παπαγγελή-Βουλιουρή Δέσποινα, Πασιάς Γιώργος, Πυργιωτάκης Ιωάννης, Ρουσάκης Γιάννης, Σαματάς Μηνάς, Φλουρής Γιώργος, Χαραλαμπάκης Χριστόφορος.

Gyorgy Szell

Συμμετοχή: Εργατικός Έλεγχος & Αυτοδιαχείριση.

Μετάφραση-Επιμέλεια: Λίτσα Νικολάου-Σμοκοβίτη.

Παπαζήσης, Αθήνα, 1994, σελ. 334.

Εάν δεχτούμε την άποψη ότι η δημοκρατία δυτικού τύπου, παραμένει ελλιπής, εφ' όσον δεν εφαρμόζονται συμμετοχικές-δημοκρατικές διαδικασίες στον χώρο της δουλείας, (οικονομία-παραγωγή), τότε αξίζει ν' αναζητηθούν προσεγγίσεις για οικονομική και κοινωνική δημοκρατία. Το έργο του Ουγγρικής καταγωγής τακτικού καθηγητή του πανεπιστημίου Osnabruck Γερμανίας, Gyorgy Szell, πραγματεύεται το μεγάλο ζήτημα της οικονομικής δημοκρατίας, σαν προέκταση της πολιτικής δημοκρατίας.

Η οικονομική δημοκρατία ορίζεται από τον Szell με το τρύπτυχο: Συμμετοχή - Εργατικός Έλεγχος - Αυτοδιαχείριση. Σκοπός του συγγραφέα όπως λέει και ο ίδιος στον πρόλογο, είναι να συμβάλει σε μια σύγχρονη θεωρία δημοκρατίας, που απορρίπτει τόσο την νεοφιλελεύθερη σχολή του Manchester, όσο και την δογματική σοσιαλιστική προσέγγιση για την οργάνωση της κοινωνίας.

Παρά την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού, ο συγγραφέας φοβάται ότι η άκρατη ιδιωτι-

κοποίηση στην Ανατολή, αλλά και αλλού, περιορίζει την έννοια της δημοκρατίας αφού αγνοεί τις οικονομικές και κοινωνικές της προεκτάσεις. Από την άλλη πλευρά ο Szell απορρίπτει κάθε μορφή ολοκληρωτισμού που το θεωρεί σαν ανασταλτικό παράγοντα για την δημοκρατική συμμετοχή. Ο Szell θεωρεί απαραίτητη την πολιτική δημοκρατία, όπως αυτή ολοκληρώθηκε στις βιομηχανικές χώρες της Δύσης. Με αφετηρία την πολιτική δημοκρατία, ο συγγραφέας προτείνει την παραπέρα πρόοδο με την συμμετοχή των εργαζόμενων στις αποφάσεις και τα κέρδη των επιχειρήσεων, τον έλεγχο των επιχειρήσεων από τους εργαζόμενους, με προοπτική την διαχείριση της οικονομίας και της παραγωγής από τους εργαζόμενους, δηλαδή την αυτοδιαχείριση.

Το έργο χωρίζεται σε πέντε κεφάλαια, με 16 πίνακες, 27 διαγράμματα και μια ογκώδη βιβλιογραφία 1.135 τίτλων.

Στο *Πρώτο Κεφάλαιο*, (εισαγωγή) ο συγγραφέας θέτει ορισμένα βασικά ερωτήματα γύρω από το ζήτημα της οικονομικής και κοινω-

νικής δημοκρατίας, την αποτυχία ή και τον εκφυλισμό πολλών επαναστάσεων που στόχευαν σε μια ολοκληρωμένη δημοκρατία. Στη συνέχεια αναζητά τα αίτια της κρίσης και τις προσεγγίσεις σε μια ερμηνεία της. Αναφέρεται η προβληματική μιας αντικειμενικής ανάλυσης στις δεκαετίες του 1950 και 1960, αφού η αναμέτρηση στο διεθνές πεδίο διεξάγονταν ανάμεσα στην «δημοκρατία αμερικάνικου τύπου», και τον «υπαρκτό σοσιαλισμό», σοβιετικού τύπου. Θίγονται οι διάφορες προσεγγίσεις στο μεγάλο πρόβλημα της δημοκρατίας, από πολιτικής και κοινωνιολογικής πλευράς. Αναφέρεται η νεοσυντηρητική προσέγγιση, η ελιτιστική, κανονιστική κ.ά.

Ο συγγραφέας πιστεύει ότι για να δημιουργηθεί ένα θεωρητικό πλαίσιο συμμετοχής, εργατικού ελέγχου, και αυτοδιαχείρισης, απαιτείται μια γενική θεωρία για την κοινωνία, σε διαλεκτική και εμπειρική βάση, με την κατάλληλη μεθοδολογία, την κριτική των υπαρκτών κοινωνιών και την ιστορική θεμελίωση. Στην κοινωνιολογική του προσέγγιση ο συγγραφέας επαναφέρει το κλασικό ζήτημα της σχέσης ατόμου και κοινωνίας, του *Gemeinschaft* έναντι του *Gesellschaft*, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για μια ανθρωπιστική προσέγγιση που θέτει το άλλο ερώτημα, καίριο για τον ερευνητή, δηλαδή κατά πόσον μια τέτοια προσέγγιση επιδέχεται εμπειρική απόδειξη. Ο ίδιος ο συγγραφέας πάντως προτιμά μια ιστορική και υλιστική προσέγγιση. Αναζητάται η ουσία της δημοκρατίας στις πιο ιδεαλιστικές και ανθρωπιστικές της εκφάνσεις, τόσο της Αμερικάνικης όσο και της Γαλ-

λικής Επανάστασης, ενώ καταγγέλλεται ότι και ο Φασισμός αλλά και ο Ψυχρός Πόλεμος υπήρξαν παράγοντες οπισθοδρόμησης για την οικονομική-συμμετοχική δημοκρατία, και για την ίδια την θεωρία.

Στο *Δεύτερο* Κεφάλαιο επιχειρείται μια ιστορική-αναλυτική προσέγγιση στο ζήτημα της συμμετοχής, του εργατικού ελέγχου και της αυτοδιαχείρισης. Αρχίζει με μια εννοιολογική προσέγγιση του όρου κλειδί που δεν είναι άλλος από την «δημοκρατία» που έχει τις ρίζες τους στην Αρχαία Ελλάδα. Στη συνέχεια με καθαρότητα σκέψης και σαφήνεια, αναφέρει τους πρώτους ουτοπιστές, την εποχή του Διαφωτισμού, τους πρώτους σοσιαλιστές, τους κεντριστές ουτοπιστές, τον αναρχισμό, τον προλεταριακό ουτοπισμό, την Κομμούνα του Παρισιού (1871), τις προσεγγίσεις των Κ. Marx και F. Engels, στις οποίες αφιερώνει αρκετές σελίδες.

Η ιστορική αναζήτηση ολοκληρώνεται με την παρουσίαση και ανάλυση των εργατικών κινημάτων, του Ρεβιζιονισμού, (αναθεωρητισμού), και του Ορθόδοξου Μαρξισμού. Ο «υπαρκτός σοσιαλισμός» και η ιδεολογική του συνέπεια, αναλύονται μέσα από την δημιουργία της Σοβιετικής Ένωσης, και τις κριτικές που ασκήθηκαν σε αυτή και εκ των έσω και εκ των έξω. Οι κριτικές αυτές προέρχονταν από το ίδιο το εργατικό κίνημα. Μέσα από την διεξοδική αυτή ιστορική προσέγγιση αναλύεται, ο «κομμουνισμός των συμβουλίων», ο ρόλος των «Διεθνών», η προσφορά του Antonio Gramsci, σε σχέση με την θεωρητικοποίηση του θεσμού των εργοστασιακών συμβουλίων στην Ιταλία μετά το τέλος

του Πρώτου Παγκόσμιου Πόλεμου, η έννοια της οικονομικής δημοκρατίας, ο συντεχνιακός σοσιαλισμός, τα κοινωνικά κινήματα, ο ρόλος της εκκλησίας στην συμμετοχή, και οι αντίθετες τάσεις.

Το Τρίτο Κεφάλαιο καλύπτει τις κύριες θεωρητικές κατευθύνσεις και συζητήσεις γύρω από το θέμα της συμμετοχής, του εργατικού ελέγχου, και της αυτοδιαχείρισης. Αναλύονται και ορίζονται σε βάθος όλες οι προσεγγίσεις, οι όροι, η ορολογία και οι παράμετροι του ζητήματος. Γίνεται χρήση αρκετών πινάκων και διαγραμμάτων που με τρόπο παραστατικό απεικονίζουν τις έννοιες. Το κεφάλαιο αυτό ολοκληρώνεται με τις ιδεολογικές θέσεις για το τρίπτυχο *συμμετοχή-εργατικός έλεγχος-αυτοδιαχείριση*. Παρατίθεται η συντηρητική θέση, η φιλελεύθερη δημοκρατική, η αναρχοφιλελεύθερη και δογματική - σοσιαλιστική /κομμουνιστική.

Στο Τέταρτο Κεφάλαιο καταπιάνεται με τα προβλήματα της έρευνας και τις κατάλληλες μεθόδους όπως: η έρευνα στη συμμετοχή, τον εργατικό έλεγχο και την αυτοδιαχείριση, η συμμετοχική έρευνα, η έρευνα δράσης (*action research*), η έρευνα πράξης (*praxis research*), και η έρευνα από τους ίδιους τους ενδιαφερόμενους, (δηλαδή τους εργαζόμενους). Ο συγγραφέας διανθίζει το μεθοδολογικό αυτό κεφάλαιο με πίνακες, διαγράμματα και μεθοδολογικά σχήματα από πολλές χώρες, που είναι πολύ χρήσιμα για όποιον θα ήθελε να ξεκινήσει κάποια έρευνα στα θέματα της συμμετοχής-εργατικού ελέγχου-αυτοδιαχείρισης.

Το έργο κλείνει με το Πέμπτο Κεφάλαιο, στο οποίο ο συγγραφέας προσεγγίζει διαχρονικά τα φι-

λοσοφικά-πολιτικά ζητήματα, που τέθηκαν. Το πρώτο ερώτημα: «Γιατί δεν έχουμε περισσότερη δημοκρατία σήμερα;» θέτει τις βάσεις για παραπέρα προβληματισμό και επιστημονική αναζήτηση. Στη συνέχεια θίγονται άλλα σχετικά ζητήματα πολιτικοφιλοσοφικού περιεχομένου όπως: Η φύση του ανθρώπου, το παράδοξο των σοσιαλιστικών επαναστάσεων, οι νόμοι της εξουσίας και της ευθύνης, οι τάσεις της συνθετότητας και της γραφειοκρατικοποίησης, ο θεμελιώδης νόμος της ολιγαρχοποίησης, και το λεγόμενο τέλος της ιστορίας. Ακολουθεί η αναφορά στις πέντε κρίσεις της σύγχρονης κοινωνίας: Οικονομική, Οικολογική, Πολιτική, Στρατιωτική και Πολιτισμική. Ο συγγραφέας πιστεύει ότι κάποια δημοκρατία είναι εφικτή και αναζητά τρόπους διεύρυνσής της, αναγνωρίζοντας παράλληλα τα προβλήματα στην υλοποίηση μιας πραγματικής πολιτικής και κοινωνικοοικονομικής δημοκρατίας, μέσα από μια διאלεκτική προοπτική, και όχι μόνον.

Υποδηλώνεται καθαρά ότι ο Szell δεν είναι ικανοποιημένος από την μέχρι στιγμής συμβολή των κοινωνικών επιστημών στην ολοκλήρωση μιας θεωρίας περί δημοκρατίας.

Ακόμα και για φιλόσοφους, όπως ο Popper που διακηρύσσουν την λεγόμενη «ανοιχτή κοινωνία», πιστεύει ότι απλά κατοχυρώνουν το δυτικό μοντέλο δημοκρατίας σαν αντίβαρο του «ολοκληρωτισμού». Μέσα από όλες τις προσεγγίσεις που τείνουν προς μία δημοκρατική θεωρία, ο Szell καταγγέλει την απουσία βασικών προβληματισμών πάνω στην ανθρώπινη ζωή. Επαναλαμβάνοντας

μια ευρύτερη διαλεκτική προσέγγιση, ο συγγραφέας προτείνει οχτώ βασικά στοιχεία ή βάσεις, πάνω στις οποίες θα μπορούσε ν' αναπτυχθεί μια ολοκληρωμένη δημοκρατική θεωρία, με προοπτική εφαρμογής ολοκληρωμένου δημοκρατικού συστήματος προς όφελος του ανθρώπινου γένους. Πιο συγκεκριμένα για την ολοκληρωμένη δημοκρατική θεωρία ο συγγραφέας προτείνει:

1. Να γίνει αποδεκτός ο ρόλος της οικονομίας και της εργασίας σαν υλική βάση κάθε κοινωνίας.
 2. Να γίνει αποδεκτή η ισότητα όλων των ανθρώπων.
 3. Να αναγνωρισθεί η δημοκρατία ταυτόχρονα σαν στόχος, διαδικασία και ιστορική μορφή.
 4. Να γίνει κοινά αποδεκτό ότι η οικονομία δεν είναι αυτοσκοπός.
 5. Οι μέθοδοι στις επιδιώξεις-διεκδικήσεις να είναι δημοκρατικές.
 6. Η θεωρία πρέπει να είναι απελευθερωμένη από δογματισμούς.
 7. Η θεωρία πρέπει να είναι πάντα στραμμένη προς τον λόγο.
 8. Η θεωρία θα πρέπει να είναι αυτο-στοχαστική
- Κλείνοντας την ανάλυση του ο Szell, φαίνεται να απορρίπτει την

τάση της εποχής μας να βλέπει αρνητικά τις ουτοπίες, άρα να αποστρέφεται τον αγώνα και την προσπάθεια για την βελτίωση των συνθηκών ζωής των ανθρώπων στις σύγχρονες κοινωνίες. Έτσι θέτει άμεσα το ουσιαστικότερο ίσως ερώτημα της σύγχρονης εποχής: «Γιατί να είναι αδύνατη μια πιο δίκαιη, πιο ισότιμη και πιο δημοκρατική κοινωνία;»

Η μετάφραση του έργου στην ελληνική έγινε από την καθηγήτρια του πανεπιστημίου του Πειραιά, αντιπρύτανη κ. Λίτσα Νικολάου-Σμοκοβίτη, που είχε και την επιμέλεια. Η κ. Νικολάου αποδίδει με σωστό και ο γίνεται ακριβέστερο τρόπο τους ξένους επιστημονικούς όρους. Επίσης με την άριστη χρήση της ελληνικής γλώσσας, ζωντανεύει τα ουσιαστικά πολιτικο-φιλοσοφικά μηνύματα του αξιόλογου αυτού έργου.

Στην άριστη απόδοση του έργου του Szell στα ελληνικά συνέβαλε και ένας άλλος βασικός παράγοντας: Η κοινωνιολόγος κ. Νικολάου έχει και η ίδια σαν αντικείμενο έρευνας την συμμετοχή, τον εργατικό έλεγχο, την αυτοδιαχείριση καθώς επίσης και θέματα βιομηχανοποίησης.

Δημήτρης Ψύλλας

Georges Duby και Michelle Perrot (επιμέλεια).

Γυναίκες και ιστορία

Μετάφραση: Κατερίνα Καρλαύτη, Επιμέλεια: Βάσια Τσοκόπουλος.
Ελληνικά Γράμματα (σειρά: Ιστορία), Αθήνα, 1995, σελ. 220.

Από τις εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα κυκλοφόρησε πρόσφατα το συλλογικό έργο *Γυναίκες*

και *Ιστορία* σε μετάφραση της Κατερίνας Καρλαύτη και επιμέλεια του Βάσια Τσοκόπουλου.

Πρόκειται για τα πρακτικά του ομώνυμου Συμποσίου που διοργανώθηκε στο Παρίσι το Νοέμβριο του 1992. Το Συμπόσιο Femmes et Histoire που έγινε στη Σορβόννη αμέσως μετά την κυκλοφορία του 5ου τόμου της συλλογικής έκδοσης *Ιστορία των Γυναικών στη Δύση*¹, είχε ως αντικείμενο την κριτική αξιολόγηση του έργου αυτού στα πεδία έρευνας της επιστήμης της ιστορίας, της ανθρωπολογίας, της κοινωνιολογίας και της πολιτικής επιστήμης.

Μία παρουσίαση του βιβλίου *Γυναίκες και Ιστορία* με τρόπο αυτόνομο χωρίς συγκριτικές προσεγγίσεις και αναφορές στην *Ιστορία των Γυναικών στη Δύση* θα ήταν ελλειπής καθώς θα κινδύνευε να εξετάσει επιδερμικά σοβαρές συνιστώσες της βασικής προβληματικής του Συμποσίου. Η *Ιστορία* είναι ένα συλλογικό έργο που επιμελήθηκαν, από το 1988 έως το 1992, εβδομήντα ιστορικοί, κυρίως από τη Γαλλία και αποτελεί τη μορφοποίηση πολλών εργασιών και αναλύσεων πάνω σε εξειδικευμένα ζητήματα της ιστορίας των φύλων. Η πρωτοβουλία για την έκδοση ανήκε αρχικά στον ιταλικό οίκο Laterza² ο οποίος ανέθεσε την επιμέλεια του έργου σε ομάδα Γαλλίδων ιστορικών με επικεφαλής την Michelle Perrot που ασχολούνταν ενεργά με την ιστορία των γυναικών. Καθénas από τους πέντε τόμους αντιστοιχεί σε μία μεγάλη ιστορική περίοδο: αρχαιότητα, μεσαιώνας, νεώτεροι χρόνοι (16ος-18ος αιώνας), 19ος αιώνας, 20ός αιώνας. Η *Ιστορία* επιχειρεί να καταγράψει από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας τις σχέσεις των δύο φύλων και φιλοδοξεί να αποτελέ-

σει εργαλείο για περαιτέρω μελέτη και έρευνα στο πεδίο της ιστορίας των γυναικών. Σύμφωνα με τους επιμελητές και κύριους καθοδηγητές των επιμέρους ομάδων εργασίας Michelle Perrot και George Duby το συγγραφικό αυτό εγχείρημα εγγράφηκε από την αρχή στο χώρο της «φεμινιστικής» ιστορίας με στόχο όμως να αποφύγει κάθε είδους ακραίες και μονολιθικές τοποθετήσεις διατηρώντας έναν πλουραλισμό θεματικών και προσεγγίσεων³.

«(...) πρέπει να απορρίψουμε την ιδέα ότι οι γυναίκες θα μπορούσαν να είναι οι ίδιες αντικείμενο της ιστορίας» δηλώνουν οι επιμελητές του έργου. Πρόκειται για την «Ιστορία των σχέσεων των δύο φύλων που θέτει ερωτήματα σε ολόκληρη την κοινωνία και είναι, ταυτόχρονα, και μία ιστορία των ανδρών»⁴. Η *Ιστορία* επιχειρεί την υπέρβαση παλαιότερων προσεγγίσεων-παραδοσιακών και με μεθοδολογικές ελλείψεις εργασιών - προσπαθώντας να αναδείξει τις γυναίκες ως υποκείμενα ιστορίας, να τις εξετάσει ως «κοινωνικό φύλο». Το έργο αποστασιοποιείται από παραδοσιακά δείγματα γραφής ανάλογων ιστοριών ακόμα και με τον τίτλο του: πρόκειται για μια ιστορία των Γυναικών και όχι της Γυναίκας όπου η χρήση του ενικού θα παρέπεμπε στην έννοια του «βιολογικού φύλου». Οι συγγραφείς έχοντας ως ερμηνευτικό εργαλείο το «κοινωνικό φύλο» (gender) δεν περιορίστηκαν στη συγγραφή μιάς ιστορίας περιγραφικής και ερμηνευτικής, μιάς «προσθετικής ιστορίας» όπου οι γνώσεις θα συσσωρεύονταν και θα οδηγούσαν σε αναδιατύπωση των κυρίαρχων ερ-

μηνευτικών σχημάτων της σύγχρονης ιστοριογραφίας⁵. Αντίθετα, τοποθετώντας τις γυναίκες στο επίκεντρο της ιστορικής έρευνας, προσπαθεί να εξετάσει το σύνολο των δραστηριοτήτων τους τόσο στους τομείς της οικογένειας και της εργασίας όσο και σε αυτούς της εκπαίδευσης και της πολιτικής.

Η έκδοση των πρακτικών του Συμποσίου της Σορβόνης «Γυναίκες και Ιστορία» αποτελείται από τρεις ενότητες. Η πρώτη που τιτλοφορείται «Κριτική ανάγνωση της Ιστορίας των Γυναικών στη Δύση» περιλαμβάνει τις κριτικές τοποθετήσεις ιστορικών, ειδικευμένων στις περιόδους που καλύπτουν οι τέσσερις πρώτοι τόμοι της *Ιστορίας*: η Claude Mossé για την αρχαιότητα, η Gianna Pomata για τους μεσαιωνικούς χρόνους, ο Roger Chartier για τους νεώτερους χρόνους, ο Jacques Rancière για τον 19ο αιώνα.

Η Claude Mossé διερευνά την «ανάλυση του λόγου επί των γυναικών και τις διακυμάνσεις αυτού του λόγου» και δικαιολογεί την προνομιακή θέση που δίνεται στις απεικονίσεις του θηλυκού στον ανδρικό λόγο μόνο με την εκ παραλλήλου αποδόμηση της ανδρικής οπτικής από την οποία οι απεικονίσεις αυτές προέρχονται. Η Gianna Pomata κρατά αρνητικότερη στάση απέναντι στις αναπαραστάσεις/εικόνες των γυναικών εκφράζοντας το φόβο ότι υποβαθμίζονται οι αναλύσεις για τις καθημερινές πρακτικές που διέπουν τις σχέσεις ανάμεσα στα δύο φύλα. «Αυτός ο καταϊγισμός λόγων σχετικά με τις γυναίκες είχε ποτέ πρακτικές συνέπειες στη ζωή τους;» αναρωτιέται, διαπι-

στώνοντας την υποβάθμιση της κοινωνικής ιστορίας των γυναικών. Επισημαίνει ακόμα ένα βασικό κενό της *Ιστορίας* το οποίο και αναλύει: την ιστορία του νομικού λόγου, το ρόλο του δικαίου στην κοινωνική συγκρότηση των φύλων. Στην παρέμβασή του ο Roger Chartier αναφέρεται στη σχέση κυριαρχίας που εξασκείται κυρίως διαμέσου της συμβολικής βίας, εξετάζει επίσης ζητήματα περιοδολόγησης της *Ιστορίας* – θεωρεί ότι η *Ιστορία* ακολουθεί την κανονιστική περιοδοποίηση: συμβατικές διαιρέσεις σε αρχαιότητα, μεσαίωνα κ.λπ. – καθώς και ζητήματα αντικειμενικότητας και σημαντικότητας των πηγών που χρησιμοποιήθηκαν. Ο Jacques Rancière επανέρχεται στον ενισχυμένο ρόλο των εικόνων στη συγγραφή της συγκεκριμένης ιστορίας. «Μου φαίνεται πως αυτή η Ιστορία των Γυναικών έπρεπε να είχε αποφύγει έναν κίνδυνο που τελικά δεν απέφυγε: την αιχμαλωσία από την εικόνα και από την έννοια της απεικόνισης». Αποδίδοντας στη γοητεία της ανάγνωσης των εικόνων και της ανάλυσης των απεικονίσεων το στοιχείο της αβεβαιότητας που δεν συμβαδίζει με το ιστορικό που είναι «πραγματικό», αναρωτιέται ποιά είναι τελικά η δύναμη των εικόνων για τον προσδιορισμό των σχέσεων ανάμεσα στα δύο φύλα. Το πρώτο μέρος του βιβλίου κλείνει με την αναδημίευση ενός κειμένου των Michelle Perrot και Arlette Farge όπου τίθενται καίρια ερωτήματα πάνω στη θεωρητική κατεύθυνση της *Ιστορίας*, σε μεθοδολογικά προβλήματα που προέκυψαν κατά τη συγγραφή της στα αναμενόμενα και μη

αποτελέσματα της δημοσίευσής της: είναι η *Ιστορία* μαχόμενη ιστορία ή επιστημονική ιστορία; Κατά πόσον η ιστορία των σχέσεων των φύλων θα μπορούσε να είναι μία ιστορία των Γυναικών; Η «επιστημολογική ρήξη» – η τόσο αγαπητή στις φεμινίστριες ερευνήτριες της δεκαετίας του '80 – δεν αποτελεί φιλοδοξία των επιμελητριών του έργου: «δεν είναι αυτός, τουλάχιστον, ο γαλλικός δρόμος της *Ιστορίας των Γυνακών* αλλά εκείνος που στρέφει το ενδιαφέρον του κυρίως στη σύγκριση και διείσδυση παρά στη σύγκρουση και απόσχιση» γράφει η Perrot στην Εισαγωγή του βιβλίου. Στο κείμενο αυτό η συγγραφέας «απολογείται» για τον γαλλοκεντρισμό που χαρακτηρίζει το έργο και προτείνει τη συγγραφή επιμέρους εθνικών ιστοριών των γυναικών⁶.

Η δεύτερη ενότητα του βιβλίου με τίτλο «Γυναίκες και εξουσίες» πραγματεύεται το ζήτημα της εξουσίας, κεντρικού άξονα στις σχέσεις των φύλων, από διεπιστημονική άποψη. Ο Pierre Rosanvallon εξετάζει τις επιδράσεις του γαλλικού καθολικισμού και τους αγγλοσαξονικού ωφελιμισμού στη γυναικεία μονάδα. Η Janine Mossuz Lavau προσεγγίζει το θέμα της εξουσίας των γυναικών σε σχέση με την σεξουαλικότητα. Οι πρόσφατοι αγώνες για την αυτοδιάθεση του γυναικείου σώματος – αντισύλληψη και νομιμοποίηση των εκτρώσεων – δρομολόγησαν σημαντικές αλλαγές στις σχέσεις ανδρών και γυναικών. Ο Maurice Godelier διερευνά, από ανθρωπολογική οπτική, τις μορφές αποκλεισμού των γυναικών από την πολιτική εξουσία

στις μητρογραμμικές κοινωνίες της Ωκεανίας και της Αφρικής. Συγκριτική είναι η προσέγγιση της Francoise Héritier Augé του θέματος γυναίκα/εξουσία σε Δυτικές και μη Δυτικές κοινωνίες. Κοινή διαπίστωση όλων: φυλακισμένες για αιώνες «στη λειτουργία της αναπαραγωγής», οι γυναίκες εξακολουθούν να απέχουν – αδιαφορία ή αποκλεισμός; – από τη σφαίρα της πολιτικής εξουσίας και να ενασχολούνται περιθωριακά με τα κοινωνικά δρώμενα.

«Οι Γυναίκες σήμερα» είναι ο τίτλος της τελευταίας ενότητας που εξετάζει τις θεματικές της εργασίας και της εκπαίδευσης στα πλαίσια της σημερινής Ευρώπης. Η Linda Hantrais παρουσιάζει μέσα από συγκριτικά στοιχεία και δεδομένα δημοσκοπήσεων, τη θέση της σημερινής Γαλλίδας στο δίπτυχο «εργασία-εκπαίδευσης». Η Marie Duru Bellat προσεγγίζει το θέμα της εκπαίδευσης και προσπαθεί να εντοπίσει τους παράγοντες εκείνους που ευθύνονται για την καθήλωση των γυναικών σε θέσεις δευτερεύουσες σε όλα τα στρώματα του εκπαιδευτικού συστήματος. Ο Francois de Singly αναλύει τους ανταγωνισμούς ανάμεσα στα φύλα στη σύγχρονη Γαλλία. Η εξασθένηση της κωδικοποίησης σε «αρσενικό και θηλυκό» οδήγησε σε μία σεξουαλική «ουδετεροποίηση» τόσο των ανδρών όσο και των γυναικών. Η μεταβολή αυτή οδηγεί σε «μερική έκπτωση της αξίας του αρσενικού» καθώς η αποσταθεροποίηση του ανδρισμού (αρρενωπότητα) συμβάλει στην εξεύθερση άλλων διόδων επιβεβαίωσης του εγώ: πολιτική, επιστήμη, κοινωνική καταξίωση. Η ενότητα αυ-

τή ολοκληρώνεται με τα Συμπεράσματα από την Veronique Neiertz, Γραμματέα για τα Δικαιώματα της Γυναίκας.

Η έκδοση των Πρακτικών είναι εξαιρετικά φροντισμένη από αισθητικής πλευράς καθώς διανθίζεται επιλεκτικά από την εικονογράφηση της πεντάτομης *Ιστορίας*. Οι ελλείψεις όμως της επιμέλειας και οι αδυναμίες της μετάφρασης ζημιώνουν κατά πολύ το εκδοτικό αυτό εγχείρημα. Ειδικό όρο που άπτονται των πεδίων της κοινωνιολογίας και, κυρίως, της ανθρωπολογίας, μεταφράζονται με μεγάλη προχειρότητα και δείχνουν την έλλειψη εξοικείωσης με το προς μετάφραση αντικείμενο. Έτσι η γαλλική λέξη «genre» – που μεταβάλλει το εννοιολογικό της φορτίο όταν χρησιμοποιείται με τη σημασία του γαλλικού «gender» – αποδίδεται ως «γένος» αντί του ορθού «κοινωνικό φύλο»⁷. Οι όροι της πολιτικής επιστήμης «ordre», «état», «classe» μεταφράζονται αδιάκριτα ως «τάξη» και ο όρος «discours» πάντοτε ως «λόγος»⁸. Σε αυτά προστίθενται και μεταφραστικά λάθη από παράφραση ή άγνοια πολιτιστικών σημείων. Έτσι, η παράδοση των «Kabyles» γίνεται «καμπυλική παράδοση» (σελ. 68) και πιο κάτω (σελ. 72) «καμπυλική μεταφορά»· η λέξη «pragmatique» αποδίδεται ως «πραγματικός» αντί του ορθού «ρεαλιστικός», «πραγματιστικός», κ.λπ. Ο ισχνός Πρόλογος του επιμελητή αποδυναμώνει τη θεωρητική παρουσίαση του βιβλίου. Το πεδίο έρευνας της ιστορίας των Γυναικών είναι σχεδόν άγνωστο στην Ελλάδα. Ένας πληρέστερος πρόλογος πάω σε ζητήματα θεωρητικής προ-

σέγγισης και καταγραφής των ιστοριών των γυναικών τα τελευταία χρόνια θα βοηθούσε στην ανάγνωση του κειμένου και θα συνεισέφερε στην περιορισμένη σχετική ελληνική βιβλιογραφία.

Σημειώσεις

1. *Histoire des Femmes en Occident*, sous la direction de G. Duby et M. Perrot, Paris: Plon, t. 5, 1990-1992.

2. Βλ. Έφη Αβδελά, «Γυναίκες και ιστορία», *Ο Πολίτης*, τ. 5, 19 Μαΐου 1995, σελ. 42-43.

3. Ο όρος και τα εισαγωγικά ανήκουν στους επιμελητές του έργου και αναφέρονται στον Πρόλογο του 5ου τόμου. Βλ. Μαρία Ρεπούση, «Ιστορία και Γυναίκες», *Δίνη*, τ. 5, Αθήνα, 1993, σελ. 269.

4. Από τον Πρόλογο του 5ου τόμου «Ο Εικοστός αιώνας».

5. Βλ. άρθρο της Έφης Αβδελά, «Ιστορία των γυναικών, ιστορία του φύλου, φεμινιστική ιστορία», *Δίνη*, τ. 6, Αθήνα, 1993. Στο άρθρο αυτό εξετάζονται θεωρητικά ζητήματα και μεθοδολογικές προσεγγίσεις στο ερευνητικό πεδίο της ιστορίας των γυναικών, Η Αβδελά αναφέρεται εκτενώς στο συλλογικό ιστορικό έργο των K. Offen, R. Pierson, J. Rendall, *Writing Woman's History: International Perspectives*, London, 1991, στις εργασίες της ιστορικού Joan Scott και στο έργο των J. Kelly και N.Z. Davis.

6. Η Ελένη Φουρναράκη στο άρθρο της «Μία συλλογική απόπειρα γενικής ιστορίας των γυναικών», *Δίνη*, τ. 6, Αθήνα, 1993, σελ. 264, υποσημ. 22 γράφει σχετικά με το ζήτημα των κενών στις επιμέρους εθνικές ιστορίες των γυναικών «Αποφασίσθηκε λοιπόν [από τους επιμελητές] σε κάθε περίπτωση μετάφρασης της *Ιστορίας* να δοθεί πλήρης ελευθερία έκδοσης του έργου με προσθήκες κεφαλαίων ή εννοτήτων που να αφορούν ειδικότερα

την ιστορία των γυναικών της χώρας στην οποία μεταφράζεται».

7. Για τον όρο αυτό βλ. Έφη Αβδελά, «Ιστορία των Γυναικών...», όπ.π., σμ. 3, σελ. 26.

8. Η Έφη Αβδελά επισημαίνει την ανασφάλεια της μεταφράστριας

να προσθέτει σε παρένθεση την αντίστοιχη λέξη στη γαλλική γλώσσα του πρωτότυπου («Γυναίκες και ιστορία...», όπ.π., σελ. 44).

Κική Λαλαγιάννη-Χουλιάρα

Γιώργος Πλειός

Κινούμενη εικόνα και καλλιτεχνική επικοινωνία

Δελφίνι, Αθήνα, 1993, σελ. 285.

Κάθε κοινωνία, εκτός από τις υλικές δραστηριότητες και τις άλλες πρακτικές, με τις οποίες έρχονται μεταξύ τους σε διάφορες σχέσεις τα μέλη της, χαρακτηρίζεται και από την ιδιαίτερη στάση της γι' αυτές τις δραστηριότητες και πρακτικές, δηλαδή για την ιδεολογική προοπτική και τα συμβολικά συστήματα τα οποία τις χειρίζεται και τις σηματολογεί. Η συμβολική ανθρωπολογία, απαντώντας στην αμερικανική εμπειριοκρατία και στο θετικισμό, έστρεψε την προσοχή της στα συμβολικά συστήματα που διαρθρώνουν όλες τις λειτουργίες οι οποίες συνθέτουν την κουλτούρα. Στην κατεύθυνση αυτή, η οποία οδήγησε στην πολιτισμολογία, συνέβαλε με τη σειρά της και η σημειωτική, διαμορφώνοντας τη θεωρία των κειμένων.

Ο Γ. Πλειός έχει σπουδάσει επιστημολογία και έχει παρουσιάσει τις απόψεις του με πολλά άρθρα. Εστιάζει στην κοινωνιολογική προσέγγιση των πολιτισμικών κειμένων, χρησιμοποιώντας τη συν-κειμενική ανάλυση μόνο ως βοηθητική. Το πρώτο του αυτό βιβλίο αποτελεί μια πρωτότυπη μελέτη στο χώρο της πολιτισμο-

λογίας που, γι' αυτό αποκτά σημαντική θέση στην ελληνική βιβλιογραφία για όσους ενδιαφέρονται για την κουλτούρα, για τον κινηματογράφο ειδικότερα και για τις δομές του βιομηχανικού πολιτισμού, γενικότερα.

Σύμφωνα με τις απόψεις που επικράτησαν στη δεκαετία του '80, εκείνο που απορρέει από την εκλογή των συμβολικών συστημάτων, των κωδικών και των νόμων σύνταξής τους, και που συνιστά το ιδιαίτερο στίλ για κάθε κουλτούρα, είναι το «κείμενό» της. Κατά τους παλαιότερους θεωρητικούς (Spengler, Toynbee), οι κουλτούρες ξεχωρίζουν από το στίλ του πολιτισμικού κειμένου τους, ώστε θα μπορούσαν να ταξινομηθούν με βάση αυτό. Η σημειωτική πρόσθεσε την ανάλυση της διαπλοκής των κωδικών από την οποία διαμορφώνεται το στίλ. Εάν, λοιπόν, προσπαθήσουμε να αντικρύσουμε με αυτή την οπτική το κείμενο του Δυτικού πολιτισμού για να κατανοήσουμε καλύτερα την ουσιαστική συνθήκη του, τότε όπως χαρακτηρίστηκε κείμενο της Αιγύπτου η μνημειακή αρχιτεκτονική και κείμενο της κλασσικής Ελλάδας το αρχαίο

δράμα, αυτό θα έπρεπε να το αναλύσουμε ως κείμενο της κινούμενης εικόνας. Εδώ βρίσκεται η ερμηνευτική πρόταση που αναπτύσσει ο Πλειός στο βιβλίο του *Κινούμενη εικόνα και καλλιτεχνική επικοινωνία*.

Χρειάζονται, εντούτοις, ακόμα ορισμένες διευκρινίσεις. Πρώτο, τα μαζικά μέσα, που κατά πολλούς χαρακτηρίζουν την κουλτούρα μας, δεν αποτελούν παρά ένα μέρος της κινούμενης εικόνας. Δεύτερο, ο συγγραφέας δεν περιορίζεται στη διαπλοκή των κωδικών, αλλά υπερβαίνει και εξετάζει τη διαπλοκή ανάμεσα στα συμβολικά συστήματα και στις κοινωνικές δομές, στο επίπεδο της ανταλλαγής όπου αυτά διασταυρώνονται, δηλαδή στην επικοινωνιακή και εμπορευματική ανταλλαγή. Τρίτο, χρησιμοποιεί ως άξονα αναφοράς τον κινηματογράφο, επειδή υπήρξε η πρώτη, και η βασική, μορφή υλοποίησης της παραπάνω διαπλοκής και όχι, γιατί εξαντλεί το πρόβλημα της κινούμενης εικόνας.

Το γεγονός ότι η εφεύρεση του κινηματογράφου ήταν αποτέλεσμα προσπαθειών ενός σχεδόν αιώνα δείχνει ότι απετέλεσε εγγενές συστατικό της διαμόρφωσης της κουλτούρας μας. Η ραγδαία διάδοση μεταβιβάζει στα Νίκελ Όντεον του 1910 οφείλεται στην ιδιότητά του να μεταβιβάζει ένα ρεαλιστικό μύθο σε χιλιάδες ντόπιους και αναλφαβητισμό τους. Άσκησε τεράστια μαγεία, ώστε για πολλές δεκαετίες επικρατούσε η αισθητική του προσέγγιση, μη αφήνοντας θέση για την κοινωνιολογική – στη χώρα μας, η κοινωνιολογική μελέτη του κινηματογράφου εμφανίστηκε πρό-

σφατα, με την *Κοινωνιολογία του κινηματογράφου* (1988) του Ν. Κολοβού, από την ιδεολογική πλευρά, και με την *Ελ-ληνική Κινηματογραφία: 1965-1975* (1989) της Χ. Σωτηροπούλου, από την οικονομική και θεσμική πλευρά.

Η μελέτη του Πλειού ξεπερνά την κοινωνιολογία του κινηματογράφου ως ορισμένης μορφής τέχνης. Εξετάζει το ευρύτερο φαινόμενο της κινούμενης εικόνας, ως μια γενική αρχή επικοινωνίας, ως αρχή «που είναι διαφορετική και ταυτόχρονα «ισότιμη» αλλά και από την άποψη της σημειωτικής της δομής αντιθετική... ως προς αυτή της (φυσικής) γλώσσας» (σελ. 11). Ταυτόχρονα, ξεπερνά τη γνωστή διάκριση του McLuhan σε «θερμά» και «ψυχρά» μέσα και, μάλιστα σε δύο επίπεδα. Κατά το πρώτο επίπεδο, επεκτείνεται σε όλο το σύστημα της διαδικασίας της επικοινωνίας, ενώ ο McLuhan περιορίζεται στα κανάλια της επικοινωνίας, τα οποία απορροφούν ή υποκαθιστούν το μήνυμα. Κατά το δεύτερο, ξεπερνά την ίδια την επικοινωνιακή λειτουργία, προσπαθώντας να δείξει ότι πίσω από την κινούμενη εικόνα «κρύβεται ο κοινωνικός δεσμός εκείνης της εμπορευματοχρηματικής κοινωνίας, στην οποία η παραγωγή και ανταλλαγή κειμένων έχει ενσωματωθεί οργανικά σ' αυτόν».

Για να εκφράσουμε τη σκέψη του συγγραφέα με απλούστερα λόγια, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η κινούμενη εικόνα: 1. Μεταφέρει στη σφαίρα της επικοινωνίας τις βασικές αξίες της ώριμης βιομηχανικής κοινωνίας: την κίνηση και το χρόνο, την επεκτατικότητα και τη μαζικότητα, τη ρεαλι-

στικότητα –γι' αυτό χρησιμοποιεί κώδικες αναλογικούς προς την πραγματικότητα και όχι ψηφιακούς ή ομολογικούς– την κατανώθηση του θεάματος και την προβολή του επίκαιρου. 2. Μεταφράζει –πράγμα που ισχύει ιδιαίτερα για την κινηματογραφία– τους νόμους της βιομηχανικής παραγωγής πάνω στην κατασκευή του καλλιτεχνικού έργου (της ταινίας) και τη διαδικασία της αγοράς πάνω στη διαδικασία της καλλιτεχνικής επικοινωνίας. Στο κύκλωμα επανάδρασης που συνδέει και ανατροφοδοτεί την έξοδο (ταμείο του σινεμά) με την είσοδο (επένδυση κεφαλαίων για παραγωγή ταινιών) συμπίπτουν ο μηχανισμός προσφοράς/ζήτησης της αγοράς με το μηχανισμό αυτορρύθμισης της ιδεολογίας.

Κάτω από τη διαλεκτική αυτή θεώρηση του αλληλοκαθορισμού ανάμεσα στη δομή του καλλιτεχνικού πολιτισμού και των κοινωνικών σχέσεων, ή του «κοινωνικού δεσμού», ο Πλειός διαχωρίζει με σαφήνεια τη θέση του από τους νεοδομιστές που «ταυτίζουν απλουστευτικά τον κοινωνικό δεσμό με το γλωσσικό παιχνίδι, για να τον εξαφανίσουν...» (σελ. 53). Δεν ορίζει το πολιτισμικό κείμενο ως «καλλιτεχνικό στίλ», κατά τον Nietzsche, ή ως «ψυχή της κουλτούρας», κατά τον Malraux (σελ. 113). Τις απόψεις αυτές προέκτεινε ο μεταμοντερνισμός μεταφράζοντας το στίλ σε ιδεολογία ή ρητορική. Με τον τρόπο αυτό όμως μας αντιπαραθέτει σε μια αφηρημένη εξουσία, που δε διαθέτει άλλα μέσα για να την πολεμήσει εκτός από τα μέσα της ίδιας της ρητορικής, αποδιαιρώνοντας τους κώδικές της. Με α-

πλούστερα λόγια, ο μεταμοντερνισμός αδιαφορεί για τον άλλο πόλο του πολιτισμικού κειμένου, εκείνον που επανατροφοδοτεί τους κώδικες, καθώς και για διαμεσολαβητικές διαδικασίες. Αντίθετα, για τον Πλειό, το πολιτισμικό κείμενο «είναι το αποτέλεσμα μιας διπλής διαδικασίας. Πρώτον της ενδογενούς λογικής εξέλιξης της κουλτούρας και δεύτερον της καθοριστικής επίδρασης του κοινωνικού δεσμού, χάριν στον οποίο πραγματώνεται αυτή η εξέλιξη όχι με γραμμικό αλλά με διαλεκτικό τρόπο» (σελ. 32). Για το λόγο αυτό, προκρίνει τον όρο «πολιτισμικό παράδειγμα» αντί των όρων «κείμενο» ή «οργάνωση κειμένων».

Δεύτερο ουσιαστικό σημείο διαχωρισμού είναι η θέση απέναντι στην ιστορία. Επιμένοντας στο σχετικισμό, ο μεταμοντερνισμός βλέπει κάθε κουλτούρα περιχαρακωμένη μέσα στις δικές της κατηγορίες, στο *etic* κατά την ανθρωπολογία. Αν, σύμφωνα με την άποψη αυτή είναι αδύνατο να κατανοήσουμε μian άλλη κουλτούρα, αν δηλαδή αχρηστεύσουμε το *etic* σύμφωνα και πάλι με την ανθρωπολογία, επειδή είναι αδύνατο να υπερβούμε τις κατηγορίες της κουλτούρας μας, τότε για τον ίδιο λόγο είναι αδύνατο να αντιμετωπίσουμε κριτικά και τη δική μας κουλτούρα. Οδηγούμαστε, επομένως, στο αδιέξοδο του αγνωστικισμού και στην άρνηση της ιστορίας.

Όμως η δυνατότητα της κριτικής παρέμβασης μας παρέχεται από την εγγραφή μας στην ιστορία. Ως μετάβαση από τη δοσμένη κουλτούρα σε μια διαφορετική, η ιστορία διαμορφώνει τη σύ-

γκρουση των παλαιών με τις νέες πολιτισμικές κατηγορίες και προσφέρει το έδαφος για μια νέα θεώρηση. Ο συγγραφέας τοποθετεί την προβληματική του ακριβώς στην ιστορική διάσταση της κουλτούρας. Βλέπει την ανάπτυξη της βιομηχανικής κοινωνίας ως συγχώνευση του εμπορεύματος και του κώδικα. Μ' αυτή την ερμηνεία, η κινούμενη εικόνα είναι η μορφή του εμπορεύματος-συμβόλου που ανταποκρίνεται πληρέστερα σε μια τέτοια συγχώνευση. Η ένταξη του καλλιτέχνη στις υπαλληλικές σχέσεις αποτελεί προφανώς μια μορφή της συγχώνευσης, αν ερμηνεύω σωστά την ανάλυσή του.

Ο συγγραφέας δεν αποσκοπεί στην πολεμική του συστήματος αλλά στην αποκάλυψη των μηχανισμών του, που αποτελεί την ουσιαστική προϋπόθεσή της. Παρακολουθεί την εξέλιξη της Δυτικής κουλτούρας, κάτω από τις αρχές της καθολικής επικοινωνίας και της γενικής ανταλλαγής που διαμορφώνουν τη μαζική επικοινωνία. Διερευνά εκείνο που με απλούστερα λόγια θα λέγαμε: υπόταξη του συμβολικού και των άλλων κοινωνικών τομέων στον οικονομικό, ο οποίος στη βιομηχανική κοινωνία γίνεται προσδιοριστικός και, ταυτόχρονα, καθοριστικός. Με την ανάλυση που διεξάγει εξηγεί το γιατί μια επιστημονική εφεύρεση, ο κινηματογράφος, μεταμορφώθηκε σε μια νέα μορφή τέχνης, πως αναπτύχθηκαν οι κώδικες και οι αισθητικές θεωρίες του και πως ο δεσμός συμβολικών και οικονομικών αντενεργειών ολοκληρώνεται στην τηλεόραση, η οποία «είναι το "ιστόγραμμα" της συγκεντρωτικής βιο-

μηχανικής-εμπορευματικής κοινωνίας» (σελ. 205).

Το βιβλίο αποτελεί μια σημαντική θεωρητική ανάλυση του «πολιτισμικού παραδείγματος» της σύγχρονης κοινωνίας. Εξετάζει συνδυασμένα διάφορες βασικές πλευρές του σε συνάρτηση με τον ουσιώδη χαρακτήρα του, την κινούμενη εικόνα ως σύνδεση εμπορεύματος και κώδικα, οικονομικής και επικοινωνιακής ανταλλαγής, και αυτό όχι με την αναγωγή του ενός στο άλλο, αλλά στη διαλεκτική διαπλοκή τους. Εκτελεί μια βαθιά τομή στην ιδιαιτερότητα του πολιτισμού μας, χωρίς να παραλείπει τη σύντομη επιθεώρηση ενός μεγάλου αριθμού σχετικών θεωριών. Κάποιος περιορισμός του πυκνού ύφους και κάποιων σύνθετων λέξεων και νεολογισμών, αν και είναι ηθελημένοι, ίσως εξυπηρετούσε περισσότερο τους σκοπούς του βιβλίου.

Ο Πλειός δεν πέφτει στην παγίδα του φονξιοναλισμού. Προχωρεί στην ανάδειξη των αντιφάσεων που συνιστούν βασικό όρο κάθε ιστορικής ανάλυσης και που, στην περίπτωσή μας, αναπτύσσονται ιδιαίτερα με την εισαγωγή της νεότερης τεχνολογίας στην κινούμενη εικόνα: video-art, video clip κ.ά. Οι αντιφάσεις εικόνας/μουσικής, σημαίνοντος/αναφερόμενου, ατομικού/καθολικού δημιουργούν ένα χάος επικοινωνιακών αλληλοδράσεων, όπου η κινούμενη εικόνα διαμορφώνει «προϋποθέσεις για την υπέρβαση... του κατακερματισμού της ανθρώπινης πράξης» (σελ. 258).

Σωτήρης Δημητρίου

Περιλήψεις άρθρων και βιβλιοκρισίες προηγούμενων τευχών

12ο τεύχος, Οκτώβριος 1993

Ν. Μουζέλης: «Πραγμοποίηση: Η ανισορροπία μεταξύ συστημικής και κοινωνικής ενσωμάτωσης», σελ. 5-22.

Από τα σημαντικότερα προβλήματα που αντιμετωπίζει η σύγχρονη κοινωνιολογική σκέψη είναι η πραγματοποίηση (reification) και η έλλειψη επικοινωνίας ανάμεσα στις «μικρο» και «μακρο» κοινωνιολογικές θεωρήσεις. Αίτια του προβλήματος είναι η έλλειψη ισορροπίας μεταξύ συστημικής ανάλυσης και ανάλυσης με βάση τα δρώντα υποκείμενα. Η υπέρβαση του προβλήματος απαιτεί την τήρηση δύο βασικών μεθοδολογικών κανόνων. Ο πρώτος, υπογραμμίζει την ανάγκη και τη σημασία θεώρησης όλων των κοινωνικών προβλημάτων από τη σκοπιά του φορέα της δράσης και των θεσμών, ενώ ο δεύτερος κανόνας επιβάλλει την τήρηση ισορροπίας μεταξύ δράσης και συστήματος. Μια τέτοια προσέγγιση είναι αναγκαία για τη μετάβαση από το ένα επίπεδο ανάλυσης στο άλλο, χωρίς πραγματοποίηση των μακροφαινομένων, αλλά και δίχως να ανάγονται σε απλό άθροισμα οι αλληλεπιδράσεις στο μικρο-επίπεδο ανάλυσης.

Π. Τερλεξής: «Το δημόσιο και το ιδιωτικό στον “κρατικό σοσιαλισμό”», σελ. 23-45.

Μέσα από το πρίσμα της ιδεολογίας και της πολιτικής φιλοσοφίας, ο συγγραφέας επιχειρεί την προσέγγιση των σχέσεων ισορροπίας της πολιτικής κοινωνίας και της κοινωνίας των ιδιωτών στον «κρατικό σοσιαλισμό».

Η έμφαση που δόθηκε στην αντιμετώπιση των οικονομικών προβλημάτων, προϋπόθεση για το άνοιγμα του δρόμου προς το σοσιαλισμό, οδήγησε στην θεσμική επέκταση της πολιτικής παρέμβασης σε βάρος της ιδιωτικής πρωτοβουλίας.

Κ. Σταμάτης: «Κριτική αποτίμηση της λενινιστικής αντίληψης για την κοινωνική επανάσταση», σελ. 47-62.

Το ενδιαφέρον του συγγραφέα επικεντρώνεται στην κριτική αποτίμηση της λενινιστικής αντίληψης για την κοινωνική επανάσταση. Η αποτίμηση αυτή επιχειρείται μέσα από τη θεώρηση των θέσεων του Kautsky, του Trotsky και την οξυδερκή κριτική της Luxemburg. Γενικό συμπέρασμα του συγγραφέα είναι ότι η ιστορική διαδικασία βέβαια, που επακολου-

θησε τη συγκλονιστική επανάσταση του Οκτωβρίου του 1917, δεν ήταν δυνατό να εφαρμόσει την «έτοιμη λογική» μιας κοινωνικής ή πολιτικής θεωρίας ούτε καν του ίδιου του ηγέτη της του Lenin, παρά την κυριαρχική παρουσία του τελευταίου.

X. Ναξάκης: «*Η εργασία ως ιστορική-οντολογική κατηγορία*», σελ. 63-74.

Το άρθρο αυτό διαπραγματεύεται την εργασία ως εκείνη την κατηγορία η οποία διαμεσολαβεί ανάμεσα στο υποκείμενο και το αντικείμενο, ως εκδήλωση του τρόπου ύπαρξης του ανθρώπου, αλλά ταυτόχρονα ασκεί κριτική σ' εκείνη την αντίληψη που την ταυτίζει με την ανθρώπινη ύπαρξη.

Η εργασία όμως ως ιστορική κατηγορία αποτελεί την έκφραση της μόνιμης αντιπαράθεσης του ανθρώπου με τους περιορισμούς που έχει από την ανάγκη για την παραγωγή του αναγκαίου κοινωνικού πλούτου. Είναι όμως δυνατόν να ξεπεραστεί αυτή η αντιπαράθεση; Ευθύνεται μόνο ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής για την αποξένωση του ανθρώπου από το προϊόν της εργασίας του;

Z. Πрунентύ: «*Να ξεχάσουμε τον Τρίτο Κόσμο;*», σελ. 75-100.

Το πρόβλημα της υπανάπτυξης των χωρών του Τρίτου Κόσμου έγινε οξύτερο τη δεκαετία του '90. Στο άρθρο αυτό επιχειρείται η ανάλυση και ο επαναπροσδιορισμός των αναπτυξιακών πολιτικών που εφαρμόστηκαν και εφαρμόζονται στις χώρες αυτές. Ο συγγραφέας επισημαίνει ότι μια ενδεχόμενη αύξηση των οικονομικών δεικτών δεν θα βελτίωνε το επίπεδο ζωής, εφόσον θα διαιωνιζόταν το καθεστώς της καταπάτησης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και οι χώρες Τρίτου Κόσμου δεν θα αναδύκνειαν τα πλεονεκτήματά τους, ώστε να σταματήσουν να μιμούνται το δυτικό μοντέλο ανάπτυξης.

H. Θερμός: «*Ο ρόλος του ελληνικού πολιτισμού στη μεταβιομηχανική κοινωνία*», σελ. 101-131.

Η ισορροπία «παραγωγής»-«κοινωνίας» και «δημοκρατίας» είναι σε κρίση. Πρόκειται για μια πολιτισμική κρίση που αντανακλάται στις δομές του διεθνούς συστήματος.

Ως κεντρικό αίτιο ο συγγραφέας προσδιορίζει την επιταγυχνόμενη τεχνο-επιστημονική αλλαγή στις παραγωγικές δυνάμεις.

Η κλασική ενδεδειγμένη πολιτισμική παράδοση της αρχαιο-ελληνικής δημοκρατίας με τον ανθρωποκεντρικό προσανατολισμό, δύναται να απεγκλωβίσει το σύγχρονο άνθρωπο από τον εθισμό της ψυχολογίας της μαζικής παραγωγής. Όμως, η εναρμόνιση του κοινωνικοπολιτικού συστήματος με τον παραδοσιακό πολιτισμό δεν είναι εφικτή, επειδή τα τεχνολογικά στοιχεία επιδρούν βίαια στην παράδοση αυτή, με τραγικές συνέπειες για τις κοινωνίες του 20ού και 21ου αιώνα.

Λ. Μαράτου-Αλιπράντη: «Πρότυπα οικογένειας και συζυγικές κατανομές των οικιακών εργασιών: Η περίπτωση των οικογενειών της Αθήνας», σελ. 133-151.

Εκβιομηχάνιση και οικονομική ανάπτυξη έχουν διαφοροποιήσει τη δομή του σύγχρονου μοντέλου της οικογένειας. Αυτό το νέο διαφοροποιημένο μοντέλο και οι εξελίξεις που συνετέλεσαν στη δημιουργία του θέτονται στο επίκεντρο του επιστημονικού ενδιαφέροντος. Τα πρότυπα οικογένειας, τα κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά, οι πρακτικές κατανομής οικιακών εργασιών και οι αντιλήψεις που τις μορφοποιούν, είναι οι αναλυτικοί άξονες του θέματος. Κεντρική διαπίστωση είναι, πως η επαγγελματική απασχόληση των γυναικών προάγει την ισότητα των φύλων, ενώ όταν οι δύο σύζυγοι εργάζονται είναι περισσότερο ευαίσθητοι στην αναγκαιότητα αναθεώρησης των κοινωνικών ρόλων και προτύπων.

Σ. Λάμπρου, Ι. Χλιαουτάκης: «Το σύνδρομο της επίκτητης ανοσο-λογικής ανεπάρκειας (AIDS) και η Εκκλησία», σελ. 153-166.

Στην παρούσα εργασία μελετάται η τοποθέτηση της Χριστιανικής Εκκλησίας ως προς το ΣΕΑΑ (AIDS). Αναλύεται η λογική της και επισημαίνεται το κοινωνικο-ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εγγράφεται ο εκκλησιαστικός λόγος για να γίνει δυνατή η κατανόηση της σημασίας του μέσα στον ιδιαίτερο χώρο παραγωγής του. Ο εκκλησιαστικός λόγος είναι παραδοσιακός, χαρακτηρίζεται δηλαδή από καθιερωμένες αρχές και αντιλήψεις για τα θέματα που άπτονται του ΣΕΑΑ. Ο λόγος αυτός εκφράζει ένα μέσο αξιοποίησης και επικύρωσης της θέσης της Εκκλησίας μέσα στον κοινωνικό χώρο.

Αντίλογος

Χ. Νόβα-Καλτσούνη: «Οι μαθητικές καταλήψεις του 1990: Κριτική αξιολόγηση του άρθρου της Χ. Βιτσιλάκη», σελ. 167-173.

Προτάσεις - Συνέδρια - Ανακοινώσεις

Χ. Θεοδωρόπουλος: «Τα δικαιώματα του ανθρώπου στην Αφρική», σελ. 175-184.

Ν. Φακιολάς, Γ. Λάζος: «Η σημασία της Κοινωνιολογίας και ο ρόλος του κοινωνιολόγου στη μέση εκπαίδευση», σελ. 185-196.

Βιβλιοκριτική

Δ. Ψύλλας: J. Brown: «*Delicately Poised Allies, Greece and Turkey*», Brassey's, London, 1991, σελ. 184.

13ο τεύχος, Φεβρουάριος 1994

Μ. Ηλιού: «*Διαδικασίες κοινωνικής συμμετοχής: Αρχές, ερμηνείες και πρακτικές*», σελ. 11-22.

Οι αρχές, οι ερμηνείες και οι πρακτικές συμμετοχής του πολίτη στα κοινά, είναι στο επίκεντρο της ανάλυσης που επιχειρείται στο παρόν άρθρο. Οι δημοκρατικές, συμμετοχικές διαδικασίες στα κοινά, συγκεκριμενοποιούν τις δυνατότητες ενεργοποίησης του πολίτη. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν ακόμα οι πρακτικές και οι ερμηνείες αυτής της συμμετοχικής διαδικασίας στα πανεπιστήμια όπου η νομοθετική πρωτοβουλία βρήκε απροετοίμαστη την ελληνική κοινωνία και την πανεπιστημιακή κοινότητα. Η δυσκινήσια αλλά και η έντονη επιβολή της κεντρικής διοίκησης σε συνδυασμό με την κομματική παρέμβαση και στράτευση του πολίτη, θεσμοποιούν την παραίτησή του από κάθε συμμετοχική διαδικασία τόσο στα κοινωνικά όσο και στα πανεπιστημιακά πράγματα.

Μ. Γκίβαλος: «*Hayek και Popper: Από την "Αυθόρμητη Τάξη" στην "Ανοιχτή Κοινωνία"*», σελ. 23-58.

Με την παρούσα μελέτη επιχειρείται η προσέγγιση και κριτική ανάλυση των θεμελιωδών εννοιών που διαμορφώνουν το σύγχρονο νεοφιλελεύθερο πρότυπο, όπως εκφράζονται οι έννοιες αυτές στους Hayek και Popper.

Ο Hayek ερμηνεύει τη σύγχρονη πραγματικότητα ως «προϊόν» μιας φυσικο-κοινωνικού τύπου εξέλιξης, στην οποία η έννοια της κοινωνικής δικαιοσύνης συνιστά ανρθολογικό και διαχωριστικό στοιχείο, που παρεμποδίζει την αυτοδυναμική εξέλιξη του οικονομικού πεδίου.

Από τη δική του σκοπιά, ο Popper, επιλέγοντας τον μεθοδολογικό ατομισμό, ως μέγεθος ανάλυσης που απορρίπτει τον ολισμό και την επαγωγική μέθοδο, επιχειρεί μια μετατόπιση προς ένα τύπο αντικειμενικής διάταξης του κοινωνικού, προσδίδοντας εμφανή προτεραιότητα στο πολιτικό στοιχείο.

Η διαρκής ένταση, που εμφανίζεται στο μοντέλο του Popper, μεταξύ μεθοδολογικού ατομισμού, θεσμολογικού στοιχείου και καταστασιακής λογικής, μεταφέρεται στο πεδίο της «ανοικτής κοινωνίας», θέτοντας σε αμφισβήτηση το θεσμικο-αξιολογικό πλαίσιο, πάνω στο οποίο θεμελιώνεται το κοινωνικο-πολιτικό πρότυπο του Popper.

Χ. Μπαλόγλου: «*Ο καταμερισμός των έργων στους Sir William Petty και Adam Smith και το αρχαιοελληνικό υπόβαθρό τους*», σελ. 59-81.

Σκοπός του παρόντος άρθρου είναι να διερευνήσει τη συνεισφορά του Sir William Petty (1623-1687) στην περιγραφή του φαινομένου του καταμερισμού των έργων. Ο W. Petty ασχολήθηκε συστηματικά με τον κα-

ταμερισμό των έργων και τις θετικές επιδράσεις του στην παραγωγή ρολογιών.

Μια παρόμοια ερμηνεία και περιγραφή του καταμερισμού των έργων στην υφαντουργία θα προταθεί και από τον Adam Smith (1723-1790), όπου ανευρίσκουμε ενδιαφέροντα κοινά σημεία και διαφορές.

Είναι όμως αξιοσημείωτο πως παρόμοια εξήγηση θα συναντήσουμε κατ' αρχήν στον Πλάτωνα, ο οποίος διεξοδικά θα περιγράψει τον καταμερισμό των έργων στην υφαντουργία (Πολιτικός, 279E-283A).

Τ. Κωστόπουλος: «*Περιφερειακή οικονομική ανάπτυξη και Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση*», σελ. 83-102.

Η αναλυτική παρουσίαση των περιφερειακών ανισοτήτων της Ευρωπαϊκής Κοινότητας και ο επαναπροσδιορισμός της μελέτης και της αντιμέτωπιάς τους, αποτελεί το επίκεντρο της επιστημονικής αυτής συγγραφής.

Αφού ο συγγραφέας αναλύσει τις απόψεις για την άνιση ανάπτυξη και εξετάσει τις διαστάσεις του ελληνικού προβλήματος υπό το πρίσμα των περιφερειακών ανισοτήτων στην Ε.Ο.Κ., θα εντοπίσει τα αίτια του προβλήματος στον ίδιο τον οικονομικό και κοινωνικό χαρακτήρα της Κοινότητας. Οι εισοδηματικές πολιτικές σε εθνικό επίπεδο αποκλίνουν σε σημείο που αν δεν ρυθμιστούν καθίστανται επικίνδυνες. Η ρήξη της συνοχής της Ε.Ο.Κ. είναι βέβαιη αν δεν ενισχυθούν γενναία οι χώρες του γεωργικού Νότου.

Δ. Τσακίρης: «*Οι τριμερείς συμφωνίες μεταξύ Γιουγκοσλαβίας, Ελλάδας και Τουρκίας 1953-54*», σελ. 103-115.

Στο άρθρο αυτό υποστηρίζεται, ότι τόσο η επικύρωση της συνθήκης της Άγκυρας το 1953, όσο και εκείνη του Μπλεντ το 1954 από το ελληνικό Κοινοβούλιο δεν οφείλεται σε μια «προσπάθεια προσέγγισης» της Ελλάδας με την «κομμουνιστική» Γιουγκοσλαβία, αλλά στα στρατηγικά συμφέροντα των δυτικών δυνάμεων –κυρίως δε των ΗΠΑ– στη βαλκανική περιοχή. Πιο συγκεκριμένα, στο επονομαζόμενο βαλκανικό σύμφωνο συναντήθηκαν δυο διαμετρικά αντιφατικά στρατόπεδα συμφερόντων: Από τη μια πλευρά, εκφραζόταν το ενδιαφέρον των ΗΠΑ για έμμεση σύνδεση της Γιουγκοσλαβίας με το ΝΑΤΟ και από την άλλη, η προσπάθεια της γιουγκοσλαβικής ηγεσίας, η οποία ήλπιζε –μπροστά στην ανοικτή πια διαφορά της με τη Μόσχα– μέσω των συμφωνιών αυτών, να μπορέσει να προασπίσει την πολιτική της ανεξαρτησία.

Α. Χουλιάρης: «*Ερυθραία: Το νεώτερο κράτος της Αφρικής*», σελ. 117-125.

Το άρθρο εξετάζει την ιστορική πορεία του ερυθραϊκού εθνικισμού από τη δεκαετία του '60 μέχρι την πρόσφατη ανακήρυξη της ανεξαρτησίας. Επιδιώκεται επίσης μια συγκριτική ανάλυση των πρόσφατων εξελί-

ξεων στην Ερυθραία με εκείνες της Αιθιοπίας, σε συνδυασμό με τις ευρύτερες μεταλλαγές του έθνους-κράτους στην Αφρική.

Χ. Ιωάννου: «*Τα επιστημονικά επαγγέλματα στην αγορά εργασίας*», σελ. 127-139.

Η θέση των επιστημονικών επαγγελματιών στο εθνικό σύστημα εργασιακών σχέσεων και την αγορά εργασίας έχει ελάχιστα διερευνηθεί, αν και τα επιστημονικά επαγγέλματα κατέχουν υψηλές θέσεις στην επαγγελματική ιεραρχία. Στην αγγλοσαξωνική βιβλιογραφία κοινωνιολόγοι και οικονομολόγοι υπογραμμίζουν πρώτον, τους τρόπους ρύθμισης των επαγγελματικών δικαιωμάτων (εγγραφή, πιστοποίηση και χορήγησης επαγγελματικών αδειών) και δεύτερον, την ανισότητα στην εκπαίδευση και την ασυμμετρία στην πληροφόρηση που χαρακτηρίζουν τις εργασιακές σχέσεις και την παροχή υπηρεσιών. Μεσο-κορπορατιστικές συμπεριφορές αναπαράγουν τα εν λόγω χαρακτηριστικά. Στην Ελλάδα, τα επιστημονικά επαγγέλματα, παραδοσιακά και νέα, μένει να διερευνηθούν από αυτήν την οπτική.

Ν. Παπαδόπουλος, Η. Αθανασιάδης: «*Σχέσεις καθηγητών-μαθητών: μία εμπειρική ψυχοπαιδαγωγική έρευνα*», σελ. 141-156.

Η μελέτη του σχολικού κλίματος και ειδικότερα των σχέσεων μεταξύ διδασκόντων και διδασκομένων είναι σημαντική, τόσο για τον τομέα της σχολικής ψυχολογίας, όσο και για τη διερεύνηση των κοινωνικών διαστάσεων του φαινομένου.

Η έρευνα ξεκινά από τη βασική υπόθεση ότι οι καθηγητές τα τελευταία χρόνια δεν χαρακτηρίζονταν κυρίως από αυστηρότητα όπως παλιά. Διαπιστώνει ότι τώρα τους χαρακτηρίζουν τρεις τύποι συμπεριφοράς, ο αυταρχικός-αυστηρός, ο δημοκρατικός και ο φιλελεύθερος.

Χ. Λιονής, J. Slikkerveer, Ν. Φασατάκης, Μ. Φιορέτος: «*Όροι (ονομασίες) ασθενειών στην τοπική διάλεκτο της Δυτικής Κρήτης*», σελ. 157-171.

Με τη βοήθεια ατομικών συνεντεύξεων διερευνήθηκαν οι ονομασίες (όροι) 48 ασθενειών στην τοπική διάλεκτο μιας αγροτικής περιοχής στη δυτική Κρήτη. Στη μελέτη συμμετείχαν 85 μόνιμοι κάτοικοι, ηλικίας 65 και άνω χρόνων, από την κοινότητα Σπηλίου της επαρχίας Αγίου Βασιλείου (ποσοστό 62.9% στο σύνολο των ηλικιωμένων).

Διαπιστώθηκε ότι αρκετές από τις διερευνηθείσες διαλεκτικές λέξεις έχουν λησμονηθεί από τους ηλικιωμένους κατοίκους της περιοχής και έχουν αντικατασταθεί από λέξεις της κοινής νεοελληνικής πανελλήνια γνωστές.

Διαμορφώθηκε ένα λεξιλόγιο ονομασιών ασθενειών στην τοπική διάλεκτο. Το λεξιλόγιο αυτό είναι έτοιμο για διανομή στο υγειονομικό προ-

σωπικό της περιοχής και αναμένεται να βοηθήσει αυτό στη λήψη του ατομικού αναμνηστικού των ασθενών, καθώς και να βελτιώσει τη σχέση ανάμεσα στο γιατρό και ασθενή.

Συνέδρια - Ανακοινώσεις

«Κέντρο μελέτης αρχαίου ελληνικού και ελληνιστικού δικαίου (ΚΜΑΕΕΔ)», σελ. 173.

Βιβλιοκριτική

A. Δέφνερ: «Λ. Λαμπριανίδη: Στοιχεία Οικονομικής Γεωγραφίας», Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1992, σελ. 352.

M. Ζουμπουλάκης: «Θ. Κονιαβίτη: Πλουραλισμός στην Κοινωνιολογία. Μεθοδολογική προσέγγιση», Οδυσσέας, Αθήνα, τόμος Α', σελ. 566.

14ο τεύχος, Ιούνιος 1994

C. Bidegaray: «Η δημοκρατία στην Ανατολική Ευρώπη», σελ. 5-26.

Η αντίληψη της γραμμικής μετάβασης των κρατών της ανατολικής Ευρώπης στη δημοκρατία είναι σαφώς αμφισβητήσιμη, τόσο θεωρητικά, όσο και πρακτικά. Θα ήταν προτιμότερο να μιλάμε για «ανατροπές» όταν αναφερόμαστε στην εξέλιξη των χωρών της ανατολικής Ευρώπης, επειδή φαίνεται πως δεν θα επιτευχθεί εύκολα η πραγμάτωση του δημοκρατικού ιδανικού στις χώρες αυτές.

M. Χλέτσος: «Το κράτος ως συστατικό στοιχείο της περιοδολόγησης του ελληνικού καπιταλιστικού συστήματος», σελ. 27-48.

Η περιοδολόγηση του ελληνικού καπιταλιστικού συστήματος χρησιμοποιώντας, σε αντίθεση με άλλες περιοδολογήσεις, ως εργαλείο ανάλυσης τον παράγοντα κράτος είναι και εφικτή και χρήσιμη. Θεωρώντας ότι το κράτος είναι ενδογενές υποκείμενο ως προς την κοινωνία και ότι δεν είναι απόλυτα υποταγμένο στο «οικονομικό», εμφανίζεται να επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό την διαδικασία συσσώρευσης του κεφαλαίου, άρα και την μορφή ανάπτυξης μιας κοινωνίας.

B. Κοτζαμάνης: «Δημογραφική πολιτική και πολιτικές παρεμβάσεις», σελ. 49-82.

Η πορεία της εξέλιξης των βασικών δημογραφικών συνιστωσών στη χώρα μας κατά τη διάρκεια της τελευταίας δεκαπενταετίας και ιδιαίτερα των γεννήσεων, δημιούργησε έντονους φόβους για τη συρρίκνωση και πρόωμη γήρανση του ελληνικού πληθυσμού. Παρουσιάζονται οι δημογραφικές εξελίξεις στη μεταπολεμική περίοδο και επιχειρείται μια πρώτη προσέγγιση, με αφορμή τις προτάσεις μέτρων για την αύξηση της γεννητικότητας και της γονιμότητας στη χώρα μας.

B. Μακρίδης: «*Fundamentalismus: Προβλήματα ελληνικής απόδοσης του όρου*», σελ. 83-103.

Ο όρος *fundamentalismus* χρησιμοποιείται ευρύτατα και συχνά πληθωριστικά στις μέρες μας για να χαρακτηρίσει διάφορα κοινωνικά φαινόμενα του σύγχρονου κόσμου, από το χώρο της θρησκείας, μέχρι αυτόν της πολιτικής (π.χ. παραδοσιαρχία, φανατισμός, ριζοσπαστισμός, ζηλωτισμός, Ισλαμισμός, *intégrisme*, αρχεγονισμός). Ο σκοπός του παρόντος άρθρου είναι να εξετάσει τα προβλήματα που προκλήθηκαν από τις προσπάθειες ελληνικής απόδοσης του εν λόγω όρου, ενώ παράλληλα προτείνει το νεολογισμό «θεμελιωτισμός» σαν εναλλακτική λύση. Η ανάλυση συμπληρώνεται και από ορισμένα πληροφοριακά στοιχεία για τον *fundamentalismus* σαν παγκόσμιο φαινόμενο και σαν αντικείμενο της σύγχρονης διεπιστημονικής έρευνας.

B. Βουϊδάσκης: «*Η θέση της γυναίκας στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο: Πορεία στο Λαθύρινθο*;», σελ. 105-137.

Η διερεύνηση και η αξιολόγηση της θέσης της γυναίκας στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο έχει γίνει αντικείμενο μελέτης από ειδικές υπηρεσίες και εξειδικευμένες οπτικές γωνίες σ' ολόκληρη την Ευρώπη. Στα πλαίσια αυτών των μελετών αν και διαπιστώνεται η μειονεκτική θέση της γυναίκας, παράλληλα παρατηρείται ότι έχει σημειωθεί σημαντική πρόοδος όσον αφορά την αριθμητική συμμετοχή τους, στα κεντρικά όργανα των πολιτικών αποφάσεων.

M. Ψαρρού: «*Αγροτική μεταρρύθμιση και εθνική ολοκλήρωση στο Μεξικό*», σελ. 139-167.

Η αγροτική μεταρρύθμιση και η εθνική ολοκλήρωση του Μεξικού τον 19ο αιώνα παρουσιάζει ενδιαφέρουσες ομοιότητες και διαφορές με τις ανάλογες διαδικασίες που έγιναν στην Ελλάδα κατά την ίδια περίοδο. Στο άρθρο παρουσιάζονται συνοπτικά οι κοινωνικές σχέσεις και οι παραδόσεις των ιθαγώνων κατά τους τρεις αιώνες της ισπανικής κυριαρχίας, οι οποίες επηρέασαν την κατεύθυνση της αγροτικής μεταρρύθμισης, αλλά και που συνεχίζουν να χαρακτηρίζουν τη σημερινή μεξικάνικη κοινωνία.

Σ. Θεοδωρόπουλος: «*Το αγροτικό πλεόνασμα*», σελ. 169-192.

Ανάμεσα στα προβλήματα του αγροτικού τομέα είναι και η θεωρητικά

θεμελιωμένη αποσαφήνιση και οριοθέτηση της έννοιας του πλεονάσματος. Η θεωρητική βάση και ανάλυση της συνολικής και παραγωγικής διαδικασίας μέσα απ' την οποία αυτό προκύπτει, στηρίζεται στην Μαρξική θεωρία της αξίας και την ανάλυση των πινάκων εισροών-εκροών τύπου Leontief. Τα θεωρητικά συμπεράσματα και το μοντέλο υπολογισμού χρησιμοποιούνται κατόπιν για την εκτίμηση του πλεονάσματος του ελληνικού αγροτικού τομέα και την ερμηνεία των εξελίξεών του κατά την περίοδο 1980-88.

Βιβλιοκριτική

Δ. Ψύλλας: *Eduard Ziegenhagen and Kleomenis Koutsoukis: «Political Conflict in Southern Europe Regulation: Regression and Morphogenesis»*, Praeger, New York, 1992, σελ. 148.

Σ. Μπάλιας: *Χ. Ναξάκης: «Προς έναν πράσινο καπιταλισμό»*, Εναλλακτικές εκδόσεις, Αθήνα, 1993.

Βιβλιοπαρουσιάσεις

Χρ. Μπαλόγλου: *Angelos Angelopoulos and Melvin Fagen: «The Third World and the Rich Countries. Proposals to Combat the Global Economic Crisis, Foreword by Javier Pérez de Cuéllar»*, University Press of America, New York, 1993, σελ. 146.

15ο τεύχος, Δεκέμβριος 1994

Π. Τερλεξής: «Ο μύθος του ελεύθερου χρόνου (Διερευνητικά προλεγόμενα)», σελ. 5-36.

Ο «ελεύθερος χρόνος» είναι συνάρτηση της φύσης και του χαρακτήρα του «δεσμευμένου χρόνου». Κάθε συζήτηση συνεπώς για «σχόλη», «ελεύθερο χρόνο», ή «χρόνο ανάπαυσης», για να έχει οποιοδήποτε νόημα θα πρέπει ν' αρχίζει από τον προσδιορισμό των συνθηκών που ορίζουν και προσδιορίζουν την παραγωγική διαδικασία. Αν έτσι δούμε τα πράγματα, τότε θα διαπιστώσουμε ότι κάτω από τις παρούσες συνθήκες, είναι λάθος να υποστηρίζουμε ότι η μείωση του δεσμευμένου χρόνου αυξάνει τον ελεύθερο χρόνο.

Α. Γεωργούλας: «Η κοινωνιολογική θεωρία του A. Touraine», σελ. 37-62.

Στο έργο του ο A. Touraine κατασκευάζει μία πρωτότυπη θεωρία της παραγωγής των κοινωνιών, η οποία είναι στηριγμένη στη μελέτη της

ιστορικής κίνησης, στα πλαίσια ενός μετωνομικού μετασχηματισμού των παλαιότερων ρευμάτων και κριτικής της σύγχρονης κοινωνιολογίας και τον επαναπροσδιορισμό των κοινωνικών κινημάτων. Κατά το συγγραφέα η ολοκλήρωση αυτής της προσπάθειας θα επέλθει με την εμπειρική επαλήθευση στο πεδίο της κοινωνικής πρακτικής.

Ζ. Πруνεvτύ: «Για μια μη απολογητική "κοινωνιολογία του Χριστιανισμού"», σελ. 63-100.

Το γεγονός ότι στην Ελλάδα σήμερα επιμένουμε στην χαλάρωση των δεσμών οι οποίοι μέχρι πριν λίγο καιρό θεωρούνταν δεδομένοι μεταξύ της κοινωνίας και των αρχών της πίστης, αφήνει να διαφανεί ότι οι θεσμοί και, περισσότερο, το Σύνταγμα, είναι ακόμα εμποτισμένο απ' αυτές. Απ' την άλλη μεριά, με την πρόσδεση της Ελλάδας στο ευρωπαϊκό άρμα, η ορθόδοξη εκκλησία βλέπει πιο συγκεκριμένο το σπάσιμο του δεσμού στον οποίο ασκούσε μεγάλη εξουσία, αυτόν που αφορά την εθνική ταυτότητα. Στο εξής, παρότι πολλοί τείνουν (σωστά ή λανθασμένα) να διαβλέπουν «την επιστροφή των πιστών» ως μία πρόκληση για την Ευρώπη, για την Ελλάδα είναι οι υπάρχουσες αξίες που απειλούν να μετατρέψουν αυτό που ονομάζεται εθνική συναίνεση σε ρόλο της εκκλησίας.

Μ. Καίλα, Ε. Θεοδωροπούλου-Καλογήρου: «Ο εκδημοκρατισμός της εκπαίδευσης», σελ. 101-124.

Η εξέλιξη των εκπαιδευτικών πραγμάτων συνιστά ένα θέμα που σχετίζεται, όλο και περισσότερο, με τα εθνικά και κοινωνικά κινήματα. Κατά συνέπεια, η εκπαίδευση που επικεντρώνεται στη δημοκρατία θα μπορεί να σημαίνει στο μέλλον, μια εκπαίδευση που συνδέεται με την ελευθερία του πνεύματος, της γνώσης, δηλαδή, με το «παιχνίδι των ιδεών» κατά την εκπαιδευτική πρακτική, ένα παιχνίδι απαλλαγμένο από το μεσαιωνικό βάρος μιας γνώσης δυσκίνητης και πειθαναγκαστικής (η οποία παρεμποδίζει την ανάπτυξη της δημοκρατίας).

Γ. Καραφύλλης: «Παιδεία και κοινωνικοί αποκλεισμοί: Ο ρόλος του μορφωτικού επιπέδου στην κοινωνική διαστρωμάτωση και στον τύπο των πολιτών», σελ. 125-142.

Το αίτημα για ίσες ευκαιρίες παραμένει πάντοτε ως ένα βαθμό ανικανοποίητο. Ο σημερινός πολίτης αντιμετωπίζει μια σειρά από εμπόδια, που αποκλείουν συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες να καταλάβουν θέσεις και αξιώματα, δημιουργώντας δύο τύπους πολιτών με διαφορετική αντιμετώπιση και προσανατολισμό ως προς την κοινωνική δομή. Η παρεχόμενη εκπαίδευση, είναι το βασικό αίτιο, που όμως δεν δικαιολογεί τον εφησυχασμό και την ατομική αποενοχοποίηση.

Κ. Αναγνωστόπουλος: «Αριστοποίηση και περιορισμένη ορθολογικότητα στην οικονομική θεωρία», σελ. 143-176.

Στην εργασία αυτή αντιπαραβάλλεται το νεοκλασικό μοντέλο της οι-

κονομικής συμπεριφοράς με την προσέγγιση της περιορισμένης ορθολογικότητας. Υποστηρίζεται ότι η προσέγγιση της περιορισμένης ορθολογικότητας, πρώτον, δεν είναι ούτε υποπερίπτωση ούτε γενίκευση του νεοκλασσικού μοντέλου και, δεύτερον, ότι πλεονεκτεί τόσο στο περιγραφικό, όσο και στο κανονιστικό σκέλος της λήψης των αποφάσεων. Η επιχειρηματολογία βασίζεται κυρίως σε ορισμένα πρόσφατα συμπεράσματα της επιστήμης των ηλεκτρονικών υπολογιστών.

Δ. Βλάχος: «Οι άμεσες ξένες επενδύσεις στις χώρες της Ανατολικής και Κεντρικής Ευρώπης και της πρώην ΕΣΣΔ», σελ. 177-214.

Στο άρθρο αυτό αναλύονται οι ξένες δυτικές επενδύσεις κατά χώρα προελεύσεως, που έχουν πραγματοποιηθεί στις χώρες της πρώην ΚΟΜΕΚΟΝ. Γίνεται προσπάθεια να εντοπισθούν οι σημαντικότεροι δυτικοί επενδυτές στην περιοχή και να διαφοροποιηθούν οι χώρες υποδοχής, με βάση τις δυνατότητες και τις προοπτικές προσέλκυσης ξένων επενδύσεων. Ειδική μνεία γίνεται στην Ελλάδα, σαν επενδυτή στις παραπάνω χώρες. Καταβάλλεται προσπάθεια για μια γεωγραφική διαφοροποίηση αναφορικά με τις δυνατότητες των ελληνικών επιχειρήσεων, για την πραγματοποίηση επενδύσεων στην περιοχή.

Προτάσεις

Ι. Γεωργάτσος: «Πρόταση για τη δωρεάν διανομή πανεπιστημιακών συγγραμάτων», σελ. 215.

Βιβλιοκριτικές

Π. Ζέρρη: Στ. Παπαθανασόπουλος: «Η τηλεόραση στον κόσμο», Παπαζήσης, Αθήνα, 1994, σ. 402.

Α. Χουλιάρης: Eric J. Hobsbawm: «Έθνη και Εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα: Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα», μετ. Χρυσ. Νάντρτις, Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1994 (ελληνική έκδοση της δεύτερης αγγλικής του 1992).

Α. Δέφνερ: Λόης Λαμπριανίδης: «Στοιχεία οικονομικής γεωγραφίας», Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1992, σελ. 352.

Μ. Αδάμου: Μαρία Δημάση-Κωνσταντινίδου: «Τα ελληνόγλωσσα αναγνωστικά του Δημοτικού σχολείου της Κωνσταντινούπολης και η εθνική και θρησκευτική ταυτότητα των Ελληνοπαίδων», (Διδακτορική διατριβή στο Τμήμα Θεολογίας), Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1993.